

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

Szerkeszti:

BÁLINT SÁNDOR, HAJDÚ PÉTER és NYÍRI ANTAL

Megjelent 500 példányban

**Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar dékánja
Szegedi Nyomda V. 63-2479**

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ

VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

VII

SZEGED

1963

A SZELKUP LOCATIVUSTÓL ÉS ABLATIVUSTÓL A MAGYAR VISSZAHATÓ NÉVMÁSIG

HAJDÚ PÉTER

1. A szelkup névszóragozás teljes bonyolultságában több forrás együttes tanulmányozása után bontakozik ki előttünk. E források között első helyen kell említeni Castrén nyelvtanát. Minthogy azonban e nyelvtan sajtó alá rendezője, A. Schiefner számos változtatást hajtott végre Castrén eredeti feljegyzésein, feltétlenül figyelembe kell vennünk Castrén szelkup kézirati hagyatékát is, melyet nemrégiben Lehtisalo tett nyomtatásban hozzáférhetővé (MSFOu 122). Nagy kár, hogy Kai Donner anyagát még mindig kénytelenek vagyunk nélkülözni, azonban annál nagyobb haszonnal forgathatjuk G. N. Prokofjev nyelvtani leírásait (Materialien zur Erforschung der ostjak-samojedischen Sprache. Die Tasovsche Mundart: UngJb 11; Sel'kupszki [ostjako-samoedzski] jazyk: JPNS I; Sel'kupszka [ostjako-samoedzka] grammatika, Leningrad, 1935). E fő források mellett kiegészítésképpen rendelkezésünkre állanak még Lehtisalo följegyzései (az MSFOu 122. kötetében) és végül saját futólagosan gyűjtött szelkup adataim.

Ezúttal a szelkup névszóragozásnak egy-két részletproblémájára térünk ki abból a célból, hogy e szóragozástani vargabetű után annak tanulságait a magyar *maga* visszaható névmással egyeztetett szamojéd szavak megítélésében érvényesítsük.

2. 1. 1. A probléma közepébe belevágva kezdjük azzal fejtegetéseinket, hogy Castrén nyelvtana szerint nincsen különbség a locativus és ablativus között. A közös loc.-abl. rag Castrén szerint *-gan*, ill. élőlényeket jelölő szavakban *-nan* (Gramm 139–40 skk).

Ha már most Castrén pontosabb, s nyelvjárások szerint is differenciált kézirati hagyatékához fordulunk, akkor itt a következő kép tárul a szemünk elé. A loc.-nak és az abl.-nak a funkciója nem különböztethető meg egymástól a narimi, középső-obi, keti, naccumpokolszki, csulimi, jeloguji, karaszinoi és bajichai nyelvjárásokban. E nyelvjárásokban a közös loc.-abl. rag *-gan*, *-ganna*, *-qan*, *-qon* *-kan* (genus inanimatum), ill. genit. + *-nan*, *-nán*, *-nána* (genus animatum).¹ Míg az élettelen dolgok kategóriájában a *-nan* ragszerű névutó nem for-

¹ Cikkemben a szamojéd nyelvi adatokat általában egyszerűsített formában közlöm. Castrénnak a feljegyzésein nem változtattam, csak két ponton: Castrén *y* jelét hangértékének megfelelően *ü*-vel helyettesítettem, hátulképzett *k*-ja helyett pedig a *q* jelet használok. Prokofjev írásjelei közül az *б = y*; *г = š*; *с = č*; *к, қ = q*; *Д = t*. Lehtisalo szelkup hangjelölését is a fentieknek megfelelően módosítottam: a veláris *j*-t *y*, a veláris *q*-t *e*, a hátulképzett *k*-t *q* jelöli, a hangok félhosszúságának vagy túlrövid voltának, valamint egyes más-

dulhat elő, addig az élőket jelölő kategóriában az általánosabb *-nan* mellett a *-gan*, *-qan* rag is előfordul (l. MSFOu 122: 117–51). Az eddigiek nagyjából megegyeznek a nyelvtanban közölt tényekkel. A тази nyelvjárás azonban a többitől eltérően viselkedik, s erről a nyelvtan nem tudósít, csak a kéziratos följegyzések.

Noha a *-gan* rag Castrén szerint egyaránt kifejezhet locativust és ablativust ebben a nyelvjárásban is (vö. pl.: loc. inan. *čuečogan ippa* 'liegt auf der Erde', loc. anim. *aatāgan aamda* 'er sitzt auf dem Renntier'; abl. inan. *čuečogan wuešang* 'er erhob sich aus der Erde', abl. anim. *čumbeneagan nirkemannang* 'ich erschrak vor dem Wolfe', (l. MSFOu 122: 238, 245; hasonló példákat l. még: uo. 170, 239, 246, MSFOu 83: 340–1), a két határozói viszony bizonyos mértékű elkülönülése mégis megfigyelhető. Ez abban jelentkezik, hogy a *-nan* végződés a тази nyelvjárásban csak élőlények ablativusát fejezi ki, locativusi szerepben pedig – ugyanebben a kategóriában – gyakori a 'bei, neben' jelentésű *magan*, *meagan* névutó (MSFOu 122: 142, 238). Ezek a szó genitivusához járulnak: *mannán koobel pang* 'das von mir gefundene Messer' (i. m. 254), *tjund aatānnán* (v. *aatāgan*) *warg eengä* 'das Pferd ist grösser als das Renntier' (i. m. 170); *tep tibenjanda magan* (*meagan*) *wuerka* 'er wohnt bei dem Bruder' (i. m. 238) stb. S mindehhez hozzáfűzi még Castrén, hogy a locativusi viszony kifejezője az *iegan* névutó is lehet: *aatā iegan aamda* 'er sitzt auf dem Renntier' (i. h.)²

Összefoglalóan az alábbi táblázatban ábrázolhatjuk a locativus és ablativus kifejezési formáit a тази nyelvjárásban Castrén szerint:

locativus		ablativus	
inanimum	animatum	inanimum	animatum
<i>-gan</i>	<i>-gan</i> (gen.+) <i>magan</i> („) <i>iegan</i>	<i>-gan</i>	<i>-gan</i> (gen.+) <i>nan</i>

2.1.2. A locativus és az ablativus közötti különbség még világosabban rajzolódik ki Prokofjev nyelvtani leírásaiból, melyek – mint ismeretes – szintén a тази nyelvjárást mutatják be. A Prokofjev által leírt тази nyelvjárás sok ponton különbözik attól, amelyet Castrén feljegyzéseiből ismerünk. Ezek az eltérések magyarázhatók úgy is, hogy a két kutató a тази nyelvjárás területén különböző pontjairól gyűjtötte adatait, de az is könnyen elképzelhető, hogy Prokofjev rendszerezése a szovjet korszak nyelvi normalizálási törekvéseit, ill. ezek eredményeit is tükrözi. A Prokofjev és Castrén közötti eltérésekben tehát nemcsak a nyelvjárások, hanem a generációk nyelvének különbségeit is kereshetjük.

salhangzók irreleváns képzési sajátosságainak jelzését elhagytam. A nyenyec példákat fonematikus átírásban közlöm, melynek olvasásánál a fő szabály az, hogy a palatális vagy palatalizált mássalhangzók után következő magánhangzók elülképzettek, a nem palatális vagy palatalizálatlan mássalhangzók utáni magánhangzók veláris képzésűek (pl. *m̃i* = *mi*, de *mi* = *my*; hasonlóképpen *ja*, *jo*, *ju* = *já*, *jó*, *jü*, de *wa*, *wo*, *wu* = *wa*, *wo*, *wu* stb. (Egyszerűsített fonematikus írásmódban $\chi = h$, $\delta = d$, $B = b$, $\beta = w$, ' (hangszalagzárhang) = ʔ.

² Ezt a névutót Castrén idézett helyén kívül csak saját turuchani feljegyzéseimből ismerem *jiqyt* alakban: *t̃m̃yt jiqyt amna* 'külä ömta 'A vörösfenyőn éhes varjú ül'.

Prokofjev nyelvtanai szerint a locativusi és az ablativusi viszony kifejezésére a тази nyelvjárásban az alábbi jelölő elemek ismeretesek (l. UngJb 11: 94, SelkGr 31, 33, JPNS I: 102):

locativus		ablativus	
inanimum	animatum	inanimum	animatum
-qyt ~ -qyn	(gen. +) myqyt ~ myqyn	-qyny	(gen. +) nūn(y), nān(y)

Például: genus inan.: *tyššā* 'Pfeil': locSg *tyššā-qyt* (-qyn), locDu *tyššā-qy-qyt*, locPl *tyššā-l'my-qyt*; ablSg *tyššā-qyny*, ablDu *tyššā-qy-qyny*, ablPl *tyššā-l'my-qyny*;

genus anim.: *ima* 'Weib': locSg *ima-n-myqyt*, locDu *ima-qy-n-myqyt*, locPl *ima-ty-n-myqyt*; ablSg *ima-n-nūny*, ablDu *ima-qy-n-nūny*, ablPl *ima-ty-n-nūny*.

2. 1. 3. A тази nyelvjárással egyező képet mutat a turuchani nyelvjárás is, melyet Lehtisalo 1597. évi feljegyzéseiből ismerünk (l. MSFOu 122: 329–31):

Nom.	<i>qup</i> 'Mensch'	<i>ātā</i> 'Rentier'	<i>tep</i> 'er'	<i>moat</i> 'Zelt'
Loc.	<i>qumy-n myqyt</i>	<i>āte-t myqyt</i>	<i>tēmyn myqyt</i>	<i>moatqat</i>
Abl.	<i>qumy-t moanī</i> [!] ³	—	<i>tēmyn noani</i>	—

2. 2. Ne elégedjünk meg e rövid helyzetleírással, hanem hatoljunk be a problémák sűrűjébe. Feleletet várunk legelőször is arra a kérdésre, hogy vajon azok a nyelvjárások képviselnek-e eredetibb állapotot, amelyek különbséget tesznek a locativus és ablativus között, avagy azok, amelyekben ez a megkülönböztetés ismeretlen. Válaszunk erre így hangozhat: kétségtelenül eredetibb állapotok reflexióját kell látnunk a loc. és abl. megkülönböztetésére való törekvésben, e megkülönböztetés eszközei a тази és a turuchani nyelvjárásban mégis aránylag újabb elkülönülés eredményének tekinthetők.

2. 2. 1. A szamojéd nyelvek névszóragozásának az alapjai az ősszamojédban kialakultak már — állapíthatjuk meg a szamojéd nyelvek névszóragozási rendszereinek összehasonlításából. Továbbá az is kiderül e vizsgálatból, hogy az ablativust és a locativust már az ősszamojéd névszóragozás megkülönböztette.

A locativus ragja a nyenyecben *-hana*, *-kana*, az enyecben *-hone*, *-kone*, a szelkupban *-qyn* (≈ *-qyt*), a kamasszban *-kən*, s e ragok ősszamojéd előzményéül **-kana* alakot kell feltennünk. Az ablativus ragja pedig a nyenyecben *-had*, *-kat*, az enyecben *-hodo*, *-kodo*, a nganaszban *-gata*, *-kata*, a kamasszban *-ka?*, s ezek egy ősszamojéd **-kata* abl. rag folytatói. Ezekben az ősszamo-

³ A szó ablativusi alakját én — ugyanattól a közlőtől — *qumyn nodny* alakban írtam le. Összehasonlítául Lehtisalo adataival, alább közlöm néhány turuchani szó loc. és abl. ragos alakját saját feljegyzéseimben:

Nom.	<i>ātā</i> 'rén'	<i>māt</i> 'sátor'	<i>qaŋly</i> 'rénszán'
Loc.	<i>ātā-n myqyt</i>	<i>modt-qyt</i>	<i>qaŋlō-qyn-ty</i> (loc. + P—x3Sg)
Abl.	<i>ātā-n nodny</i>	<i>modt-nōny</i>	—

jéd ragokban a loc.-t a rag *-na* eleme, az ablativust pedig a rag *-ta* eleme jelöli, míg a kettejükben közös **-ka-* ún. „koaffixumnak” többféle magyarázata is lehetséges.

2.2.2. Feltűnő, hogy a szelkup névszóragozásból hiányzik az összamojéd ablativus rag folytatója: még azon nyelvjárásokban is, amelyek-külön ablativusi viszonyító eszközöket ismernek, ezek az ablativust jelölő morfémák nem az ablativus régi *-t*, *-d* ragelemét, hanem a locativusi *-n-* elemet tartalmazzák. A tazi abl. *-qyny* ragja tehát azonos eredetű a loc. *-qyt* (*-qyn*) ragjával és a délibb nyelvjárások egységes loc.-abl. *-qan* ragjával. A különbség köztük mindössze annyi, hogy a tazi abl. rag megőrizte ragvégi magánhangzóját, s ezért a szóvégi *-n>-t* változás nem következett be. De a tazi *nūn(y)* névutós ablativus is eredetileg loc.-t jelölhetett: erre nemcsak abból következtetünk, hogy második nazálisában a loc. *-n* ragját ismerjük föl, hanem abból is, hogy ez az elem nyilvánvalólag összefügg a nyenyec *nūna*, enyec *nene*, nganaszan *nanu* névutókkal, melyek a locativusi, ill. ehhez közelálló viszonyok kifejezésére főnevek után járulva, birtokos személyragokkal kombinálva és névmások után kitéve sűrűn használatosak.

A hajdan bizonyára megvolt *-t* végű ablativus rag (**-qat*) ezek szerint eltűnt a szelkupból,⁴ s funkcióját a loc. rag vette át. A loc.-i és abl.-i funkció összeolvadását azok a helyzetek válthatták ki, amikor e két funkció nehezen választható külön. A turuchani nyelvjárásból idézünk egy példát a funkciókeveredés ilyen lehetőségére: *āmnā, qēlyp kuny sēpyrysal? qyqyt onāk qessam* 'Schwiegertochter, von wo bekamst du Fisch? Aus dem Fluss fing ich ihn selbst' (MSFOu 122:337). Az első mondatban a *kuny* 'honnan' abl.-i kérdőszóra a következő mondatban a loc. ragos *qyqyt* alak felel, melyet abl.-i ('folyóból'), de loc.-i ('folyóban') értelemben egyaránt felfoghatunk, s mindkét értelmezés megfelel a szelkup nyelv szellemének. Egyes nyelvjárásokban azután alaki egybeesés is bekövetkezhetett: ott, ahol a morfémavégi *-n>-t* változás végbe ment (Ta, Tym, Tur) a loc. és abl. ragja egybeesett, úgy hogy a kettő közti különbséget csak más eszközökkel lehetett fenntartani.⁵

2.2.3. A tazi (és turuchani) nyelvjárás ugyanis a szabatosabb kifejezés mód érdekében továbbra is szükségesnek tartotta a loc. és abl. megkülönböztetését. A loc. és abl. egyalakúságából fakadó zavarokat akképp küszöbölte ki, hogy a *-qyn(y)* rag hosszabb és rövidebb alakváltozatát funkciómegkülönböztetésre használta fel: az abl. jelölőjévé a hosszabb *-qyny* változat specializálódott, a loc. kitevőjévé ellenben a kopott végmagánhangzós *-qyn* \approx *-qyt* változat szilárdult — az élettelen jelölő szavak kategóriájában. Ezzel egyidőben az élők kategóriájában is szükség volt a két viszony közötti különbségtételre. A névutói eredetű *nūn(y)* esetében a rövid — hosszú alakváltozat ellentéte nem volt

⁴ Nem helytálló Heinrich Winklernek az a feltevése, hogy az abl.-i *gan* rag *-n* eleme a *-t* abl. rag folytatója (FUF 13: 122). Az uráli **-ta* abl. ragnak semmi nyoma nincsen a szelkupban. Téved tehát Johan Beronka is, aki az uráli ablativus rag nyomát látja a szelkup *takt* 'hinten' határozószóban (Lappische Kasusstudien II, 196): e határozószó *-t*-je ugyanis dativus rag(*n>t*), s a határozószó jelentése sem ablativusi, hanem dativusi-lativusi.

⁵ A loc.-i és abl.-i funkció keveredésével kapcsolatban emlékeztetünk arra, hogy pl. az ugor *-l* abl. ragnak van a magyarban loc.-i szerepe is (*hol, alul* stb.), a fgr *-na, -nā* loc. rag fejleménye pedig jelentkezhet abl.-i szerepben (*honnan* stb., másképp Beke: MSFOu 98:14 kk.). Az adessivus raggal esett alakilag egybe az ablativus a vepszében, a lűdben és az aunuszi karjalaiban, vö. Hämäläinen: Voprosy finnougorskogo jazykoznanija (Moszkva—Leningrad 1962) 109 kk., Kettunen: MSFOu 119:18, Tunkelo, VKÄH 68.

alkalmas erre, mert a *tazi* és *turuchani* nyelvjárásokban — úgy látszik — nem volt és ma sincs szélteben elterjedve e névutónak kopott végmagánhanzós rövid alakja. Éppen ezért az élőlények kategóriájában a locativusi viszony jelölésére egy ugyancsak névutós szerkezet kezdett elterjedni, melyben a *hol?* kérdésre felelő helyi viszony jelölőjeként a *myqyt* névutó tűnt fel.

2. 3. Hogyan keletkezett ez a névutó? Már Prokofjev megjegyezte, hogy a *myqyt* a 'Ding, etwas' jelentésű *my* szó loc. ragos alakja (UngJb 11:94). Ezt a magyarázatát később is megismétli orosz nyelvű munkáiban, bár ezekben a *my* szót határozatlan névmásnak minősíti (JPNS I:102, SelkGr 79).

Számunkra most közönbös, hogy névmásnak tartjuk-e a *my* szócskát vagy főnévnek, annyit azonban megjegyezhetünk, hogy névmásként is legfeljebb másodlagos — névszói eredetű — névmás lehet.

2. 3. 1. A *myqyt* névutó története szempontjából roppant érdekes és tanulságos, ha szemügyre vesszük a fenti *my* szó grammatikai, morfológiai szerepét a szelkupban.

Castrén a *tazi* nyelvjárásra vonatkozólag megjegyzi: „Tas *mî* etwas, Ding. Die Adjektive nehmen *-mî* an und werden dadurch deklinierbar, wenn sie ohne Substantiv stehen; z. B. *somamend tüümbang* хорошо попал (на хорошее попал)...” (MSFOu 122:195).⁶ Ugyanitt tudósít arról is, hogy a *tazi* nyelvjárásban a *mî* szerepel az *-lîmî*, *-lîmet* többesjelben. Míg Castrén szerint ez a többesjel élőlények és élettelenek többeseként egyaránt előfordul (i. m. 142, 243), addig Prokofjev szerint a többes jelölésének ez a módja csak az élettelen dolgok kategóriájában ismeretes (UngJb 11:95; JPNS I:102): *qagly* 'нарта', nomPl *qaglyl'* *my* (szósz.: 'нартовые штуки': SelkGr 33–4). A Castrén közölte példák közül azonban az derül ki, hogy az élettelenek kategóriájában csak a tárgyalt *-lîm(i,e)* többes használatos, az élőket jelentő szavakban azonban ez is meg a régi *-t* jeles többes szám is egyaránt alkalmazható (MSFOu 122: 140–4).⁷ Ez a helyzet azonban mindössze annyit bizonyít, hogy nem pusztán a dativusra, locativusra és ablativusra érvényes Prokofjev megállapítása, mely szerint: „Der Unterschied zwischen den belebten und unbelebten Gegenständen in Hinsicht auf die verschiedenen Kasusuffixe im Dat., Lok. und Abl. wird nicht immer streng befolgt” (UngJb 11:94–5 jegyz.).

Castrén nyelvtanában azt olvassuk, hogy az *-l'my* többesjel az egyéb nyelvjárásokban jelentkező *-la* többesjel és a *my* határozatlan névmás kapcsolatából keletkezett (Gramm 141).⁸ Ez a magyarázat azonban bizonyára Schiefnertől származik, mert Castrén kézirati hagyatékában világosan megmondja, hogy a tárgyalt többesi alak az *-l'* melléknévképzőt tartalmazza (MSFOu 122:243). Alakilag tehát ugyanolyan szókapcsolat ez, mint a melléknév + *my* Castréntól is említett kapcsolata, csak az *-l'* képzővel melléknévesített főnév jelentését a *my* szócska többesi értelművé teszi.

⁶ Valóságos főnévképzői szerepe figyelhető meg ezekben a példákban is: *säntyral'* *my* 'Spielzeug' (tkp. 'játsszó, játszeni való dolog'), *mütyptäl'* *my* 'Krieg' (tkp. 'harcos dolog'), vö. Prokofjev: UngJb 11:447.

⁷ A Kar nyelvjárásban azonban, ahol az *-lîme* többesi „jel” ugyancsak ismeretes, ez az élőlények kategóriájában nem jelentkezik (i. m. 144–7).

⁸ Ezt a magyarázatot felújította N. Sebestyén Irén, aki szerint a *tazi* többesi *-l'my*-ben az *-l'*- képző a többesi funkció kifejezője, s a többi szelkup nyelvjárás *-la* többesjelével azonos eredetű (UAJb 30:14). Az *-l' = -la* azonosítás azonban nem bizonyítható, de magyarázatlanul marad a *tazi* többesi alakulatok *-my* elemének a szerepe is.

A többes képzésének ez a módja nem példa nélküli. Hasonló jelenségekre már Ravila is rámutatott: a kalmükben a ger 'ház' többesét a *jumṇ* 'valami' szóval való összetétel jelöli. Ravila a *gerjumṇ* 'házak' szerkezetet így értelmezi: „was ein Haus ist=Häuser im allgemeinen=alle Häuser”. A kalmükön kívül finnugor nyelvekben is kimutat erre emlékeztető jelenségeket. A mordvinban pl. a *meže* 'was' névmás személynévhez kapcsolódva többesi értelművé teszi azt: *pet'a-mežen vaks* 'zu Petja und anderen in seiner Gesellschaft Befindlichen'. A cseremisiz *mât* többesjelszerű elemet Ravila szintén névmási eredetűnek magyarázza: pl. *jâvan-mât* 'Ivánék' (J. G. Grigorjev, Marijskij jazyk 114), *akâ-mât* 'die Schwestern' (Wichmann: FUF 14:92) stb. (Ravila: FUF 27:104–5; l. még Hajdú: I OK 6:448).⁹

Az *-l'my* többesjeles alakok ragozása akképp történik, hogy a *my* elem felveszi az egyes számi esetragokat: nomPl *tyššäl'-my*, genPl *tyššäl'-my-t*, accPl *tyššäl'-my-p*, datPl *tyššäl'-my-nty*, locPl *tyššäl'-my-qyt*, ablPl *tyššäl'-my-qyny*, instrPl *tyššäl'-my-sä*, transPl *tyššäl'-my-t-qo* (a *qo* translát. a többes gen.-hoz járul). Ugyanígy ragozhatók a *my* szócskával főnevesített melléknévek is: *sêpylâl' mynty* [dat.] *tulyčâtyt* 'к достаточному (т. е. далекому расстоянию) они дошли' (SelkGr 79). Ehhez hasonló használat az *-l'*, *-tel'* képzős participiumokban is megfigyelhető: *mat teben kondeptelmeaganda* [dat.] *misam* 'ich gab ihm, während er schlief (dem Schlafenden)', *suuretjelmeagan* [abl.] *mogone tüüs* 'er kam vom Fischen zurück' (MSFOu 122:255), *kueletjelmend* [dat.] *tüüngang* 'ich kam zum Fischfang' (i. m. 237) stb.¹⁰

A *my* és ragos alakjai ezekben az esetekben bizonyos mértékig még őrzik relatív önállóságukat. Legalábbis erre mutat Castrénnek az a tudósítása, hogy a Kar nyelvjárásban az *-l'me* többesjelnek *-l'met*, vagyis *-t* többesjellel bővített alakja is van. Ez pedig csak úgy lehetséges, hogy a nyelvérzék számára a *my* még önálló szó volt ekkor (l. MSFOu 122:142).

2.3.2. A használat gyakorisága vezetett oda, hogy a *myqyt* a fent ismertetett szerkezetekből kiszakadva locativusi viszonyt kifejező névutó lett, s mint ilyen nem a főnév melléknévképzős alakjához, hanem genitivus ragos formájához járult. Locativusi viszony kifejezésére az élők kategóriájába tartozó

⁹ A többes számot sok nyelv szóösszetétellel fejezi ki. Hogy a szelkupból induljunk ki, emlékeztetünk arra, hogy a bajichai nyelvjárásban találunk egy *njá* többesi elemet (*loga-nja* 'Füchse', *kumenjá* 'Leute', *äätenjá* 'Renntiere', *rušenjá* 'die Russen'), amely feltehetőleg a *nja* 'Kamerad' szóval azonos (l. MSFOu 122:154). Feltűnő, hogy a *nja* szó itt — jelentésénél fogva — csak élőlények többesének kifejezésére alkalmas. — A permják *jez*, *jazvai joz* többesjelet a 'Volk, Leute' jelentésű szóból magyarázzák, s ennek mintájára a zurjén *jas* és votják *jos* többesjelet is összekapcsolták az osztják *jax* 'Leute, Volk' szóval (Uotila: MSFOu 65:182–3; FUF 29:26). — Egy 'Schar, Menge' jelentésű szóból származtatja Uotila a cseremisiz *-włak*, *-wələ* többesjelet (FUF 29:27–31). A jukagirban pedig a *-p*, *-pā* stb. többesi jelet egy 'sok' jelentésű tövvel szokták összekapcsolni (Krejnovič, Jukagirsikij jazyk 71–2). Egyébként a török nyelvekben is gyakori módja ez a többes képzésének (l. Räsänen: JSFOu 50:74–6; l. még Tauli: FUF 32:191). — A szóösszetétellel kifejezett többes-jelölés legősibb módja bizonyára a *tő* reduplikálása, melyre a busmanban, malájiban, hausszában, giljákban és még más nyelvekben találunk példát, ezekre bővebben kitérnünk azonban szükségtelen.

¹⁰ A *my* szócskának szerepe lehet egyenértékű mondatrészek mellérendelésében is. Ezt a feladatot egy duálisjellel (*-qy*) ellátott kopulatív képző (*-qā*) szokta ellátni, amely vagy a szó *-s* képzős alakjához járul (pl. *šitty iraqumos-qāqy* 'Mann und Frau, Eheleute'), vagy pedig a *my* szócskához, ebben az esetben viszont a koordinált két mondatrész *-l'* melléknévképzős alakba kerül: *mat āšānyl' āmānyl' myqāqy* 'mein Vater und meine Mutter', *imānyl' āšānyl' myqāqy* 'seine Frau mit seiner Schwester' (l. Prokofjev: UngJb 11:296).

szavakban használták fel, valószínűleg azért, mert az ablativusi viszonyt e kategóriában ugyancsak névutó jelöli (*nűny*), míg az élettelen dolgok locativusi és ablativusi viszonyainak jelölésére az összamojéd eredetű ragok maradtak továbbra is használatban. Ez utóbbiaknak a névszóragozásban vitt elsődlegesen fontos szerepéről vall azonban az a körülmény, hogy a *-qyt*, *qyny* ragok élőlényeket jelentő szavak locativusának és ablativusának kifejezésére is alkalmasak.

Bizonyára a névszóragozás paradigmáinak hatására a személyragozott *myqyt* (*magan*) névutó a névmások, pontosabban a személyes és a visszaható névmás ragozásában is szerepet kapott (pl. Taz *man*, *tan*, *tep* 'én, te, ő': loc. *manmaqang*, *tanmaqand*, *tebenmagan*, vö. Castrén: MSFOu 122:184–5; vö. még Prokofjev-nél: *manmyqäk*, *tanmyqänty*, *tepynymyqyt*, vö. JPNS I:108, SelkGr 43).¹¹

3. A Castrén szövegeiben, példamondataiban található *magan*, *meayan*, *maqan* névutóval a közelmúltban N. Sebestyén Irén foglalkozott: ő e névutókat egy feltehetőleg 'test' jelentésű **maga- < *maŋka-* tő *-n* (loc., ill. dat.) ragos származékának tartja és a magyar *maga* visszaható névmással meg ennek finn-ugor megfelelőivel kapcsolja össze (NyK 64:342, vö. még CongrIntFUGr 256–8).

Nem lehet vitás, hogy a Castrén közölte *magan*, *maqan*, *meayan* névutó azonos a Prokofjev-től *myqyn*, *myqyt* formában idézett locativusi névutóval. Castrén és Prokofjev adatainak a viszonyára elég annyit megjegyeznünk, hogy hasonló hangalaki eltérés tapasztalható a loc. ragjában (Castr. *-gan* = Prok. *-qyt*, *-qyn*), sőt a *my* 'Ding, etwas' jelentésű szó írásában is, melyet Castrén nemcsak *mī*, *me*, hanem *mā* és *ma* alakban is közöl (MSFOu 122:195).

Az is vitathatatlan, hogy a *myqyt*, *magan* névutóban nem pusztán a végső *-n*, az esetrag, hanem az egész második szótag (*-qyt*, *-gan*), s hogy a névutó a *my* 'Ding, etwas' jelentésű szóból származik.¹²

A szelkup névutónak ilyen magyarázata meggátolja, hogy csatlakozzunk N. Sebestyén Irén véleményéhez: a magyar *maga* névmásnak semmi köze a tárgyalt szelkup alakulatokhoz.¹³

¹¹ Nem ok nélkül lenne fölvehető az a gondolat, hogy a szelkup prosecutivus *-myt ~ -myn* végződése is névutói eredetű, s a tárgyalt *my* szó egyszerű *-n* locativus ragos alakja. Csak-hogy a *-myt* végződés nem úgy viselkedik, mint a névutók, ill. ragszerű névutók: nem a szó genitivusi alakjához járul, hanem közvetlenül a tőhöz. Ettől persze még lehet névutói eredetű. Legnagyobb súllyal esik latba e tekintetben az a tény, hogy a szelkup prosecutivus rag vitathatatlan rokonságban áll a nyenyec *-mna*, *-wna*, enyec *-one*, *-mone* és nganaszan *-manu* prosecutivus ragokkal. A névutói eredet ezen ragokkal kapcsolatban nagyobb valószínűséggel vehető föl (pl. a többes számban a genitivusi alakhoz kapcsolódnak), de bizonyára egy olyan összamojéd névutó fejleményei e ragok, melyek a mai szelkup *my* szócskával, s a belőle alakult névutókkal közvetlen kapcsolatba nem hozhatók. — Ide kívánczik annak az említése is, hogy turuchani feljegyzéseim között szerepel a *my* szó prosec. ragos névutói alakja (*mymyt*), az alábbi mondatban: *qummyn mīmyt čūqola mēsodit* 'az emberre lőni kezdtek'. Ezt a névutót más forrásból nem ismerem.

¹² Ennek eredetére l. Lehtisalo: NyK 50:228–9; Hajdú: NyK 60:49–50.

¹³ N. Sebestyén Irén i. h. nem pusztán a taxi, hanem más nyelvjárásokból is közli a *magan* szócskát, egyes összetett határozószók második tagjaként: KO *ūdimagān* (alakváltozatok az N, NP, FO nyelvjárásból) 'abends' <: *ūūd* 'Abend'; FO *qaarimagān* (alakváltozatok a K, NP nyelvjárásból) 'morgens' <: *qar* 'Morgen'; N *ookermayan* (alakváltozatok a K, B, Taz nyelvjárásból) 'zusammen' <: *ooker* 'eins'; NP *kottjemāyan* 'überall' <: *kottje* 'viel'. Ezekben a példákban mégsem a *magan* névutót kell látnunk. A fenti alakok magyarázata-képpen el kell mondani, hogy a *my* szó nemcsak a taxi és turuchani nyelvjárásban ismeretes,

4. A szelkup névutóval nem egyeztethető ezek után az a nyenyec *maŋk-*tő sem, melyet N. Sebestyén Irén a következő visszaható névmási adatokból von el: O, OP *maŋ* (vagy *harn*) *mantan*, MB *maŋten* U—C *har?n mankan*, Lj, Sz *maŋ maŋktan* 'ich selbst' (l. N. Sebestyén Irén: NyK 64:341). A szelkup szóról elmondottak természetesen nem érintik a nyenyec névmástó viszonyát a magyar *maga* névmással, noha kettejük rokoni kapcsolatának bizonyítása a nyenyec részről kimutatható kevés adat és sok probléma miatt nem vezethet teljes sikerre. Megkísérlem mégis az említett nyenyec szóról alkotott véleményemet röviden összefoglalni.

4. 1. A szamojéd nyelvek visszaható névmásai egytől egyig másodlagosak. Közülük legrégebbi a bizonyára 'Form, Gestalt' jelentésű szóból származó nyenyec *har?*-, enyec *kere*-, valamint a vitatott eredetű nganaszan *ŋona*-, szelkup *one*- névmás (l. Lehtisalo: NyK 50:227–8.). A nyenyecben azonban még több másodlagos visszaható névmást ismerünk, melyek gyakran nyomósító személyes névmási funkcióban jelentkeznek, s ezek *fej*, *test*, *tag*, *íz*, *szív*, *lélek* jelentésű szavakból származnak. Pl.: O. *ŋäewoŋi* 'ich selbst', *ŋäewan* id.<: *ŋäewa* 'Kopf' (l. N. Sebestyén: UAJb 31:400–5); Nj *maŋ pitam* 'ich selbst' (Wb 342–343)<: vö. U—C *pidi* 'Körper'; O *harn ŋäeson* 'ich von selbst' (Wb 27)<: *ŋäesü* 'Gelenk, Glied'; Sz, Nj *maŋ siejen* 'ich selbst' (Wb 396, 434)<: Sz *šěj* 'Herz'; OP *jŋtkanta* 'er von selbst' (Wb 132)<: O *jŋt?* 'Atem, Dampf' Hasonló szelkup és egyéb nyelvi példákat l. Lehtisalo: Vir 1939: 113 kk.; Castrén: MSFOu 122: 193–5.

4. 2. Ebből a megfigyelésből kiindulva lehetségesnek látszik, hogy a nyenyec *maŋktan* visszaható névmás szintén valami hasonló jelentésű szóból származik. Jó okkal gyanakodhatunk tehát arra, hogy a nyenyec visszaható névmás elhomályosult rokonságban áll a 'Busen' jelentésű Sz, P *māŋk?*, Nj *māŋkat* szóval (Wb 254), amely bizonyosan összefügg a szelkup N, NP *mungát*, KO *mūnget*, K, B, Taz, Kar, Csl *munget*, Csa *muut* Jel *mungat* 'Busen' szóval.¹⁴

A nyenyec szót csak az erdei nyelvjárásokból említi Lehtisalo szótára, s noha ez nem szükségszerűen jelenti azt, hogy a tundrai nyenyecben ismeretlen, gyakorlatilag ezt mégis valószínűnek tarthatjuk, hiszen a szóra a tundrai nyelvjárásokból egyéb forrásokból sem ismerünk adatot. A tundrai nyenyecben feltehetőleg az azonos hangalakú 'Seitenschnur der Zeltdecke' segítette feledésbe menni szavunkat, mely azonban ragos alakba csontosulva, s így többeli *t*-jét is megtartva, másodlagos névmási szerepében hírmondó gyanánt maradt fenn.

hanem a többi nyelvjárásban is sűrűn használják — bár itt sem a többesképzésben nem jutott szerephez, és locativusi névutóvá sem vált. Melléknemekhez, főnevekhez, névmásokhoz azonban egyaránt hozzáilleszthető, s miként a vogul *ut* szinte már főnévképzőnek nevezhető. Castrén meg is jegyzi róla: „Es ist auch Derivationsendung bei Substantiven” (MSFOu 122: 195). Így pl a N *qar* és az NP *qari mī*, FO *qaarimē* változatlanul 'Morgen' jelentésű. A *qaarimagan* pedig az utóbb említett szó -*gan* ragos alakja, s egyenértékű a rövidebb N *qarn* 'morgens' alakkal. Hasonlóképpen a többi fent idézett alak sem más, mint a *my* képzős *üüd*, *ooker* stb. szavak -*gan* loc.-abl. ragos alakja.

¹⁴ A két szamojéd szó viszonyára megjegyezzük, hogy az első szótagi magánhangzó bizonyára összszamojéd **o* fejleménye, miképp a nyenyec *mūdarē*~szelkup *mudák* 'bellen', nyenyec *pādu*~szelkup *pūtel* 'Wange' esetében és még más példákban. L. Lehtisalo: MSFOu 56:75; Collinder, CompGr 158–9. A szóbelseji mássalhangzókapcsolat megfelelésére vö. nyenyec *ponka*~szelkup KO *pong*, NP, FO, K *ponga* 'Netz, Reuse'. — Az említett szelkup *mungat* szót régebben a nyenyec *mū?* 'Busen (am Kleide)' rokonának tartották (Donner, AnlLab 187). Ez az egyeztetés azon bukik meg, hogy a nyenyec szó -*s* tövű, vö. pl. O accPl *mūsū* (Wb 250).

4. 3. S vajon mi ezekután az N. Sebestyén Iréntől származó etimológia sorsa? A nyenyec *manġetan* egyeztetése a m. *maga* névmással és finnugor megfelelőivel továbbra is lehetséges még akkor is, ha a nyenyec névmást a 'Busen' jelentésű szóból származtatjuk. A nyenyec *manġkat* és a szelkup *mungat* ugyanis rokonítható a m. *maga*, zürjén *mġg* 'Schoss', votják *mġgor* 'test', cseremisz *mongâr* 'Rumpf' szavakkal, még abban az esetben is, ha a finnugor adatok első szótagi magánhangzóját uráli **u*-ból, a szamojéd szavakét viszont összamojéd **o*-ból származtatjuk. E szóban számolni kell ugyanis azzal, hogy első szótagi magánhangzójának alakulását a szókezdő bilabiális nazális módosíthatta.

Nehézséget okoz a finnugor és a szamojéd szavak egyeztetésében az a jelentésbeli eltérés, amely a két nyelvcsoporthoz idézett szavak között észlelhető. Ezt a nehézséget bizonyos mértékig áthidalja az az elképzelés, hogy az eredeti *test* jelentés → *törzs* jelentést fölveve a szamojédban még tovább specializálódott → *a törzs felső része*, s ebből további jelentésszűkítéssel → *kebel* jelentéssé. Erre emlékeztető jelentésalakulás történt a zürjénben is, ahol az etimológiában szereplő *mġg* szónak 'Leib' és 'Schoss' jelentése van (l. N. Sebestyén: NyK 64:343). De ezen kívül hivatkozhatunk az osztják Vj, VK *parak* 'Brust' szóra, melynek a Ni megfelelője 'Rumpf' jelentésű (KT 726).

4. 4. A nyenyec *manġetan* stb. másodlagos névmásokat alaktani szempontból másként magyarázom, mint N. Sebestyén Irén. Mindenekelőtt: a szóban levő *-t-*, ill. *-ta-* elemet nem birtokos személyragnak értelemezem, hanem a tőhöz tartozónak vélem. A *manġetan* ennek következtében nem determinált alak. Tovább menve a szó végső *-n*-jét nem dativus ragnak¹⁵ fogom fel, mint Sebestyén Irén. Ez az alak többek között már csak azért sem lehet dativus, mert N. S. I. idézett példamondataiban nem dativusi, hanem alanyi szerepet tölt be, ill. bizonyos esetekben a személyes névmási alany értelmezője (a mondatpéldákat l. N. Sebestyén I.: NyK 64:341). A *manġetan* végső *-n*-jének magyarázata roppant egyszerű. Funkciója ugyanaz, mint azé az *-n* végződése, amely a tundrai *harʔn* 'ich selbst', *jāleʔin* vagy *jāʔin* 'ich allein', erdei *kareʔen* 'ich allein' és a már idézett egyéb másodlagos névmások végén jelentkezik (*mañ siejen*, *ŋäewōn*, *ŋäesōn*). Mindezen alakok és végzódéseik az egyes szám első személyére vonatkoznak.

4. 4. 1. Köztudomású, hogy a nyenyecben az egyes szám első személyű egy birtokot jelölő birtokos személyrag *-mi*, ill. *-w*, de csak nominativusban és accusativusban. Minden egyéb esetben (gen., dat., loc., abl., pros.) a birtokos személyrag *-n*, ill. *-ni* alakú, igaz, hogy ez az *-n* olykor (pl. a genitivusban) nem pusztán személyjelölő elem, hanem ezzel együtt esetragi funkciót is betölt. Az *-n* mint első személyt jelölő elem jelentkezik a két birtokra utaló *-hajun*, *-hajuni* l. személyű birtokos személyragban, valamint a több birtokot kifejező *-n*, *-ni* l. személyű birtokos személyragban. Mindehhez gyorsan hozzáfűzzük azt is, hogy ez nem valami különleges nyenyec specialitás, mert az 1. személy jelölésének ugyanezt a megoszottságát tapasztaljuk az enyec és a nganaszán, sőt bizonyos mértékig a szelkup birtokos személyragozásban is. Ez a kettősség egyébként a 2. személy jelölésében is megvan: a nominativusban jelentkező *-r*, *-l* elemű birtokos személyragokkal szemben a fent-

¹⁵ Az *-n* egyébként azért sem lehet dativus rag, emrt a dativus ragja a nyenyecben *-nʔ*.

említett egyéb nyelvtani esetekben s az említett nyelvekben *-t*, *-d* a 2. személy jelölője.

Az 1. személyű birtokos személyrag a szamojéd nyelvekben is 1. személyű személyes névből ered. Következésképp az 1. személyű birtokost kezdetben csak *-m*, ill. *-w* elemű személyrag jelölhette meg, melyek közül az utóbbi az előbbinek származéka. Hogyan lehetséges akkor mégis, hogy bizonyos esetekben, sőt azt is mondhatnánk, hogy igen sok esetben az 1. személyű birtokos jelölőjeként *-n* szerepel. Meggyőződésem, hogy az 1. személy jelölésére használatos *-n* a birtokos személyragos genitívusi alakból analógiás úton terjedt el más esetekbe is, az 1. személy kitevőjeként. Ez az *-n* tehát a birtokos személyragos genitívusban keletkezett, mégpedig a genitívus eredeti ragjának (**-n*) és a közönséges 1. személyű birtokos személyragnak (*-m*, *mī*) összeolvadásából, szinte pontosan ugyanúgy, miként a finn *-ni* 1. személyű birtokos személyrag keletkezett a több birtokot jelző korábbi **-nmi* személyragból.¹⁶

Az 1. személyű birtokos személyragos genitívus eredeti **-n + -m*, *-mī* elemekből álló ragja tehát *-n* (*-ni*, *-no* stb.) alakúvá zsugorodott, s így ebben a rövidült alakban az esetrégi s a birtokos személyét jelölő funkció egyesült. Időközben természetesen a birtokos személyrag nélküli genitívusi alakok jelölése is megváltozhatott (pl. a nyenyecben az eredeti genitívusi *-n* glottális zárhanggá változott) s ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy a birtokos-személyragos genitívusi *-n* ragra a birtokos személyének jelzése is ráruházódjék, majdan más esetekben már kizárólag az 1. személyű birtokos kitevőjévé válhasson.¹⁷

4. 4. 2. A fent kifejtett elmélet azonban még nem magyarázza meg, hogyan került be az *-n* elem az 1. személy jelölésére a *marjtan*, *jülefin*, *harʔn* és egyéb névmási alakok nominatívusába is, hiszen az *-n*-nek mint birtokos személyragnak éppen az a jellegzetessége, hogy csak esetragos alakokban jelentkezik, nominatívusban azonban nem, csak akkor, ha két vagy több birtokról van szó. Hogy az említett névmásokban mégsem véletlenül jelentkezik az *-n* rag az 1. személy jelölőjeként, azt az is bizonyítja, hogy e névmások 2. személyre vonatkozó alakjaiban a nominatívusi *-r* személyrag helyett az esetragos alakokban használt *-t* személyrag jelentkezik (pl. *jülefin*, vagy *julʔit* 'du allein', *harʔ* 'du selbst').¹⁸ Ez a megállapítás ugyan elsősorban a *harʔn*, *harʔ* visszaható névmásra vonatkozik, a többi másodlagos visszaható névmás birtokos személyragjainak használata ugyanis nem mindig követi a *harʔn* példáját. A 'fej' jelentésű szóból keletkezett másodlagos visszaható névmás szemléltetheti ezt jól: a tundrai (U, U-C) *näewān*, *äewān* 'ich selbst' mellett a nominatívusban használatos birtokos személyraggal ellátott alakok is jelentkeznek, pl. tundrai (O) *näewomī* 'ich selbst', *näewol* 'du selbst' (Wb 22). A másodlagos névmások nominatívusi alakjaiban eleinte bizonyára ez utóbbi két példán szemléltethető *-mī*, ill. *-r*, *-l* 1. és 2. személyű birtokos személyragok szerepeltek. A rendes, szabályszerű alakokhoz képest az *-n* 1. személyű, ill. *-t* 2. személyű birtokos

¹⁶ A finn és a szamojéd személyrag fejlődése természetesen csak hangalaki szempontból mondható azonosnak, hiszen a finn **-nmi* személyrag *-n* eleme nem azonos a szamojéd genitívusi **-nmi* személyrag *-n* elemével: az előbbi több birtokra utaló jel, az utóbbi genitívusrag.

¹⁷ Ezt a véleményemet egyébként valamivel rövidebb formában az 1955. évi budapesti Finnugor Konferencia genitívus-vitáján is kifejtettem, l. NyK 58:178–80.

¹⁸ Hasonlóképpen a személyes névmások egyes módosított-nyomósított alakjaiban: O *mañ-pon* 'ich aber' (Wb 355) Ni *pitnot* 'auch du' (Vd 135), bár sokszor a rendes birtokos személyragokkal ellátott alakokra is van példa: Lj *mañaej* 'ich ja' (Vd 72), O *padampor* 'du aber' (Wb 355).

személyragos nominativusok feltétlenül későbbiek, és e névmások birtokos személyragozásában a *harʔn*, *hart* névmásból terjedtek el.

Azt a tényt pedig, hogy a *harʔ*- névmástő nominativusi alakjaiban miért *-n*, ill. *-t* alakú az 1. és 2. személyű birtokos személyrag, a következőképpen magyarázom: e névmás névszói eredetű, de nem a névszók mintájára ragozódik, hanem esetalakjai a személyes névmások mintájára névutók segítségével képződnek:¹⁹

	nyenyec		enyec	
	1. sz.	2. sz.	1. sz.	2. sz.
Acc.	harʔn <i>šiʔmi</i>	hart <i>šit</i>	kereñi <i>šiʔ</i>	kereto <i>šito</i>
Dat.	harʔn <i>nān</i>	hart <i>nānd</i>	kereñi <i>neñi</i>	kereto <i>neddo</i>
Loc.	harʔn <i>nānan</i>	hart <i>nānand</i>	kereñi <i>neneñi</i>	kereto <i>neneddo</i>
Abl.	harʔn <i>nādan</i>	hart <i>nādand</i>	kereñi <i>nedoñi</i>	kereto <i>nedoddo</i>
Pros.	harʔn <i>nāmnan</i>	hart <i>nāmnand</i>	kereñi <i>neoneñi</i>	kereto <i>neoneddo</i>

A visszaható névmás esetalakjai tehát névutós szerkezetek. A névutós szerkezetek azonban voltaképpen birtokos szerkezetek, ahol a névutó a birtokszó, az előtte álló névmás pedig a birtokos kifejezője. A birtokos (és névutós) szerkezetben a birtokos lehet jelöletlen is, igen gyakran azonban genitivus ragos.²⁰ Világos tehát ezek után, hogy a *harʔn nūn* stb. n-évutós, eredetileg birtokos szerkezetekben²¹ a *harʔn* nem más, mint a *harʔ*- tő 1. személyű birtokos személyragos genitivusi alakja. A 2. személyű *hart* pedig ugyanezen tő 2. személyű birtokos ragos genitivusa (az *-rʔ* végű tövek a II. névszóragozási osztály 2. csoportjába tartoznak, ahol a 2. személyű birtokost jelölő genitivusi végző-

¹⁹ Az újabb nyelvtanok szerint e visszaható névmásnak nincsen genitivusi alakja. Castrén nyelvtana viszont azt tanítja (Gramm 354–355), hogy nominativusa nincsen a névmásnak sem a nyenyecben, sem az enyecben. A *harʔn*, ill. *kereno* alakot ő genitivusnak tartja. A két felfogást nyugodt lelkiismerettel olvaszthatjuk össze. A *harʔn* és a *kereno* ~ *kereñi* alakilag lehet nominativus is, genitivus is, mondattani funkciója azonban jobbra nominativusi. Egy-egy példában azonban úgy találjuk, hogy a genitivusi értelmezés lehetősége is kísért. Például: MB *harʔn wādawin* 'von mir selbst aufgezo-gen sind sie' (Vd 289), s ezt szó szerint így is fordíthatnánk: 'magamnak a neveltjeim'; Oks *harʔn tīn tañewe* 'ich habe meine eigene Renntiere' (Vd 308) szó szerint így is értelmezhető: 'magamnak a rénjeim (itt) megvannak'. Elemzési analógiaképpen vö.: MB *nišen wādawi* 'die von meinem Vater aufgezo-genen' (Vd 283), ahol *nišen* = a *niše* 'Vater' 1. sz. birtokos személyragos genitivusa.

²⁰ N. Sebestyén Irén több ízben kétségbe vonta, hogy a szamojéd nyelvekben genitivus raggal jelölt birtokos szerkezetek vannak (NyK 58:124 kk.; ALH 7:339 és MSFOu 125:529 kk.). A genitivus létezését a következő helyeken bizonyítottam: NyK 58:175 kk, ALH 7:252, 254 kk, UAjb 31:116 kk. Legújában N. M. Terescsenko is nyilatkozott e kérdésről, a Voprosy finno-ugorskogo jazykoznanija c. gyűjteményes kötetben (Moszkva–Leningrád 1962, 81–93), s közleményében világos nyelvi tényekkel bizonyítja a genitivusi viszony és a jelölésére használt rag létezését a szamojédban.

²¹ Érdekes, hogy a szerkezet mindkét tagján megtalálható a birtokos személyére utaló elem, s ilyenformán hasonlatos ez a szerkesztésmód azokhoz a birtokos szerkezetekhez, ahol mindkét tag birtokos személyragos: Tš *jehenanta el'emta matorŋāda* 'die eine Hälfte des Störs schnitt er in Stücke' (Vd 122). Birtokos személyrag alkalmazása a birtokos szerkezet mindkét tagján egyébként — névmást nem tartalmazó szerkezetekben — elég ritka (l. N. Sebestyén I.: NyK 58:134).

dés -t, vö.: Pyrerka-Tereščenko, Russko—neneckij slovar' 342—3 és NyK 58:178). Ezek az eredeti genitivusi alakok (*harʔn*, *hart*), melyek az egész paradigmán végigvonulnak, behatoltak a névmás nominativusába is, amely tehát ekképp történetileg és formailag genitivusi alak. Így jött létre a korábban feltehetőleg megvolt **harʔni*, **harl* 1. és 2. sz. nominativusok helyett a *harʔn* és a *hart* nominativus, de ez a folyamat legalábbis az északi szamojéd nyelvi egység korában lezajlott. Ezek az új végződés mint nominativusi birtokos személyragos végzések a későbbiekben egyéb névmások nominativusában is alkalmaztattak.

4. 5. Az elmondottak értelmében a *manʔktan* végső mássalhangzója leíró szempontból egyszerűen 1. személyre utaló elemnek tekintendő, egyéb, pl. esetragi szerepe ebben az esetben nincs: a szó nominativusi alak. A szóvégi -n itt is a *harʔn* névmás analógiás hatásának eredménye, s a visszaható névmássá merevült szónak kizárólag az 1. személyre vonatkozását jelzi. Ez a másodlagos névmás a tundrai nyenyecben a tőszó feledésbe merültevel megrövidült. A szóbelseji mássalhangzókapcsolat egyszerűsödött benne, s az eredetileg hármas kapcsolat -k- vagy -t- elemének kiesésével jött létre az O, OP *mantan* és U—C *mankan* alakváltozat.²²

4. 6. Befejezésül még arról kell számot adnom, hogy felmerült bennem e nyenyec másodlagos névmásnak egy egészen másfajta magyarázata is. Feltűnő ugyanis, hogy a nyenyec személyes névmásokhoz nagyon sokféle, s nagyrészt birtokos személyragokkal ellátott nyomósító, módosító szócska járulhat. Pl. O *mañ-pon* 'ich aber' (Wb 355), OP *pada jier* 'du ärmster' (Wb 342), T *padahawar* 'du aber' (Vd 95), Ni *mañju* 'auch ich' (Wb 322), O *padarijo* 'du auch' (Vd 155), O *mañ jehewān* 'ich armer', *mañ jehew* id., MB *mañ jen* vagy *mañ jewan* id. (Wb 122), O *mañempohowān* 'ich armer' (Vd 188) stb. Ezen észrevétel alapján arra is lehetne gondolni, hogy a nyenyec erdei *manʔktan*, tundrai O *mantan*, U—C *mankan* és MB *mañten* alakváltozatok közül a legutóbb említett az eredetibb forma, s nem más, mint a *mañ* személyes névmásnak egy bizonyos determináló elemmel nyomósított és az 1. személyre utaló -n raggal ellátott alakja. Emellett szólna az ilyen képzések gyakoriságán kívül az a tény is, hogy e visszaható névmásnak csak 1. személyű alakja ismeretes, de főleg az, hogy az MB nyelvjárási alakban a -t-t palatális -ń- előzi meg (vö. *mañ* 'én!'). E magyarázat ellen szól viszont ugyancsak két érv: a -te-, -ta- nyomósító elem egyéb névmási kategóriákban tudomásom szerint nem fordul elő (determináló értékű 3. személyű birtokos személyraggal való azonosításuk teljesen valószínűtlen), de emellett még a személyes névmásból való származtatás az erdei *manʔktan* szóbelseji -k- hangjára sem adna kielégítő magyarázatot. Az előző szakaszokban előadott származtatást ezért az e pontban elmondottnál meggyőzőbbnek tartom.

*

Ámbár a szorosabb értelemben vett szamojéd nyelvészet nem tartozik Beke Ödön működési területei közé, az itt tárgyalt kérdések közül többel ő is foglalkozott — finnugor szempontból. Így pl. a többes szám jelölésének kérdé-

²² Itt jegyzem meg, hogy a *mantan*, *mankan* alakokat N. Sebestyén Irén, forrásának helyesírása szerint, -tt-vel, ill. -kk-vel írja. A mássalhangzók hosszúsága azonban a nyenyecben fonológiai szempontból irreleváns tényező, ejtésben realizálódó fonetikai kísérőjelenség, s ezért jelölését fonematikus jelölési rendszerünkben feleslegesnek tartjuk.

seivel (l. pl. ALH 2:317 kk.), az ablativusnak olykor locativusra emlékeztető használatával (Finnugor határozós szerkezetek. Bp. 1914, 84 kk.) stb. E sorok írója ezért reméli, hogy a magyar vonatkozása ellenére is főleg szamojedisztikai cikke felkelti a 80. életévét ez év május 20-án betöltött Beke Ödön figyelmét. Erre a dátumra emlékezve ajánlom neki ezt az írást, azzal a kívánsággal, hogy életkor és szellemi frissesség dolgában a pátriárka kort megért lappológus, J. Qvigstad példáját kövesse.

DER LOKATIV UND ABLATIV IM SELKUPISCHEN
SOWIE DIE SAMOJEDISCHEN ENTSPRECHUNGEN DES UNGARISCHEN
REFLEXIVPRONOMENS

von

P. HAJDÚ

Mit dem ung. Reflexivpronomen *maga* 'selbst' und mit seinen fiugr. Entsprechungen (≈syrj. *m̄ḡg*, wotj. *m̄z̄or*, tscher. *mon̄ḡd̄i* 'Rumpf') hat Frau Irene N.—Sebestyén unlängst (NyK 64: 342) die selk. Postposition *magan* 'bei, neben' nebst dem jurak. Reflexivpronomen *man̄ketan* 'ich selbst' zusammengestellt. Nach ihrer Meinung wäre *maga-* als Stamm dieser selk. Postposition anzusetzen; dieses *maga-* soll einem rekonstruierten Substantiv mit der Bedeutung 'Körper, Rumpf' entstammen. Auslautendes *n* sei nach ihrer Auffassung ein Suffix für Dat.—Lok.

Die etymologische Zusammengehörigkeit der selk. und fiugr. Wörter soll aber hier vom Verf. widerlegt werden.

Verf. geht in seiner Erklärung der selk. Postposition aus den Eigentümlichkeiten der Bildung des Lokativs und des Ablativs im Selkupischen aus.

In den meisten selk. Dialekten gibt es keinen Unterschied zwischen Lokativ und Ablativ; nur im Dialekt am Tas ist die Unterscheidung zwischen Funktionen und Ausdrucksformen des Lokativs und des Ablativs zu beobachten. Nach Angaben des Sowjetforschers Prokofjew lassen sich die Endungen dieser Deklinationsformen tabellarisch auf folgende Weise veranschaulichen:

Lokativ		Ablativ	
Genus inanimum	Genus animatum	Genus inanimum	Genus animatum
Suff. <i>-qyt, -qyn</i>	Postpos. <i>myqyt, myqyn</i>	Suff. <i>-qyny</i>	Postpos. <i>n̄n̄y</i>

Die Postposition *myqyt* (*myqyn*) wurde seiner Zeit von Castrén in der Form *magan*, *meagan*, usw. aufgezeichnet. Castrén selbst hat darauf aufmerksam gemacht, dass *magan* oft in lokativischer Funktion bei belebten Nomina verwendet wird.

Die Postposition (Castr.) *magan* ist also mit der Postposition (Prok.) *myqyt, myqyn* identisch. Zur Erklärung der lautlichen Abweichung zwischen den Angaben der beiden Forscher kann man z.B. das Suffix des Lokativs der unbelebten Gegenstände als Analogie erwähnen, das bei Castrén in der Form *-gan, -qan*, bei Prokofjew aber in der Lautform *-qyt, -qyn* verzeichnet worden ist.

Die Postposition *myqyt* ~ *magan* ist die Lokativform (mit dem Suffix *-qyt* bzw. *-gan*) des Wortes *my* (≈Castr. *m̄i, m̄ē, m̄a*) 'Ding, etwas', somit kann man sie durchaus nicht auf eine Urform **man̄ka-* zurückführen, und mit dem ung. Reflexivpronomen etymologisch verbinden.

Das Wort *my* 'Ding, etwas' wird im Selk. als ein morphologisches Element häufig verwendet. Adjektive werden z.B. mit dem Wort *my* zusammengesetzt deklinierbar: dem Wörtchen *my* kommt in diesen Fällen die Funktion eines Bildungssuffixes für Substantiva

sehr nahe. Eine andere morphologische Verwendung dieses Wörtchens ist in der Pluralbildung üblich. Im Dialekt am Tas wird der Plural der unbelebten Gegenstände so gebildet, dass man dem mit einem Adjektivsuffix *-l'* versehenen Grundwort das Wörtchen *my* hinzufügt: *qagly* 'Schlitten', Nom Pl *qagly-l'-my*.

Die mit *my* gebildeten Plural-, bzw. substantivisierten Adjektivformen können mit beliebigen Deklinationssuffixen versehen werden (z.B. LokPl *tyğğä-l'-my-qyt* 'bei den Pfeilen' usw.). Aus den mit der Endung des Lokativs suffigierten Formen hat sich die Postposition *myqyt* ~ *magan* verselbständigt.

Verf. behandelt dabei auch einige Probleme der selk. Deklination. Es wird von ihm gezeigt, dass es im Ursamojedischen ein Lokativsuffix **-kana* und ein Ablativsuffix **-kata* gegeben habe. Im heutigen Selk. ist das alte Suffix des Ablativs verloren gegangen, deswegen wird die Fortsetzung des ursamojedischen Lokativsuffixes (*-gan*, *-qan* usw.) in den meisten selk. Dialekten — wo nämlich in der Deklination ein Unterschied zwischen den belebten und unbelebten Nomina besteht — sowohl in der Funktion des Lokativs, als auch in der des Ablativs bei unbelebten Nomina verwendet, während der Lokativ-Ablativ der belebten Nomina durch die Postposition *nāny* gebildet wird. Diese Lage hat sich aber im Dialekt am Tas (und teilweise im Dialekt am Turuchan) verändert, insofern hier der Sprachgebrauch die Unterscheidung des Lokativs vom Ablativ erforderte. Beim Genus inanimatum wurde sie in der Weise durchgeführt, dass die längere, vokalisch auslautende Form des ursprünglichen Lokativsuffixes (*-qyny*) als Affix des Ablativs, seine kürzere Form hingegen (*-qyn* > *-qyt*) weiterhin als Affix des Lokativs gebraucht wurde. In der Kategorie der belebten Nomina blieb aber *nāny* nur als Postposition mit ablativischer Bedeutung erhalten, zum Ausdruck des Lokativs hingegen wurde hier die oben behandelte Postposition *myqyt* verwendet.

*

Vom erwähnten jurakischen Reflexivpronomen (*maṇktan*) stellt Verf. fest, dass es vermutlich mit dem waldjur. Worte *nāṇkat* 'Busen' im Zusammenhang steht. Semasiologisch vgl., dass alle jur. Reflexivpronomina sekundär aus Wörtern mit der Bedeutung Gestalt, Kopf, Körper, Gelenk, Glied, Herz, bzw. Atem herstamen. Verf. setzt jur. *māṇkat* mit selk. *mungat* 'Busen' etymologisch nebeneinander. Die beiden sam. Wörter könnte man mit der fiugr. Wortsippe (ung. *maga* usw.) verknüpfen. Unter solchen Umständen scheint die von I. N.-Sebestyén aufgestellte Verwandtschaft des ung. Reflexivpronomens mit dem jur. *maṇktan* wahrscheinlich zu sein.

Diesbezüglich soll man immerhin eine gewisse Vorsicht erweisen, denn das jur. *maṇktan*, präziser seine tundrajur. Variante *maṇten*, könnte eventuell auch als eine Zusammensetzung des Personalpronomens *maṇ* 'ich' mit einer bedeutungsmodifizierenden Partikel aufgefasst werden. Verf. hält jedoch den ersten Erklärungsversuch für wahrscheinlicher.

Was dann das auslautende *-n* des jur. sekundären Pronomens anbelangt, so ist es in diesem Falle als ein auf den Besitzer hinweisendes Element, d. h. als ein P-x1Sg zu beurteilen. Es ist ja wahr, dass das P-x1Sg im Jur. als *-mi* od. *-w* erscheint, jedoch kommt es in den obliquen Kasus in der Lautgestalt *-n* vor. Diese eigenartige Variation des P-x1Sg verbreitete sich in den obliquen Kasusformen von dem Genitiv her, wo sie durch Verschmelzung des ehemaligen Genitivsuffixes **-n* mit dem P-x1Sg *mi* entstand.

Charakteristisch ist für alle sekundären Reflexivpronomina des Jur., dass in ihnen als Personalendung in den meisten Fällen das genitivische P-x, d. h. in der ersten Person Sg *-n* erscheint (z. B. *harṇn*, *ṇāewan*, *maṇ siejen*, *harṇn ṇāeson*). Die Verwendung des genitivischen Possessivsuffixes im Nominativ entstand am Ende des häufigsten jur. (bzw. jen.-sam.) Reflexivpronomens *harṇ-* (jen.-sam. *kere-*). Dieses Reflexivpronomen wird nämlich auf Analogie der Personalpronomina mit Hilfe von Postpositionen dekliniert. Diese Konstruktionen sind als ursprüngliche possessive Fügungen aufzufassen, deren erstes Glied im Genitiv steht, dementsprechend ist in ihnen der Pronominalstamm vor der Postposition mit genitivischen Possessivsuffixen versehen: AkkSg *harṇn ṣiṇni*, LokSg *harṇn ṇān* usw. Die ständige und wiederholte Verwendung wirkte dahin, dass sich *harṇn* aus diesen Konstruktionen losgerissen heute schon als Nominativ gebraucht wird. Der neu erstandene Nominativ, bzw. die neue, nominativische Anwendung genitivischer Possessivsuffixe hat sich später auch bei anderen sekundären Reflexivpronomina geltend gemacht.

A MAGYAR NYELV KÖVETKEZTETŐ MONDATAINAK TÖRTÉNETE A XVI. SZÁZAD ELEJÉIG

RÁCZ ENDRE

I. Bevezetés

1. Ez a dolgozat „A magyar nyelv következményes mondatai” című munkámnak (NytudÉrt. 39. sz.) melléktermékeként született. A következményes mondatok kialakulását úgy vizsgáltam, hogy összegyűjtöttem régebbi nyelvemlékeinkből (a XVI. század első évtizedének végéig) valamennyi előfordulásukat. Anyaggyűjtésemben tekintettel voltam a rokon mondatfajtákra is: a mellérendelő mondatösszetételek közül elsősorban a következtető mondatokra. Ezeket is teljes számban kicéduláztam, s — a következményes mondatokhoz hasonlóan — minden lehetséges esetben összevetettem őket latin eredetijükkel vagy mintájukkal, azonkívül a kódexirodalom későbbi szakaszából idézhető párhuzamos fordításokkal. A feldolgozott nyelvemlékeket (a felhasznált kiadás megjelölésével), a latin alapszövegek lelőhelyét és a tekintetbe vett párhuzamos magyar fordításokat részletesen felsoroltam említett munkámban (55–7).

2. A következményes alárendelt mondatokhoz a mellérendelő mondat-szerkezetek közül kétségtelenül a következtető mondatok állnak legközelebb, annyira, hogy a következményes alárendelés átcsaphat következtető mellérendelésbe (Pais-Eml. 236; NyelvDolg. 17. sz. 26 és NytudÉrt. 39. sz. 29, 99). A két mondatfajta közti egyezést és eltérést (vö. ezzel kapcsolatban az imént idézett helyeket) jól kifejezi a megjelölésük is: a következtető és a következményes műszó, amely közös alapszavával az összetételben megmutatkozó logikai viszony hasonlóságára, eltérő képzésmódjával a szintagma-tikus összefüggés különbözőségére utal. Mindkettő voltaképpen csak a második tagmondatra vonatkozik (ugyanis a következményes mellékmondat is a második helyen, a főmondat után szokott állni), ezért is nevezik a következtető mondatokat szabatosabban következtető utótagú mondatoknak (vö. TOMPA JÓZSEF: Anyanyelvünk az iskolában III, 46; FARKAS VILMOS: Nyr. LXXXIII, 87 és MMNyR. II, 408, 432).

A következtető mondatok a mai magyar nyelvben többnyire kötőszósak, de kötőszó nélküliek is lehetnek. Néha az és, s kapcsolatos kötőszó is következtető értelmű utótagot fűz az előtaghoz, illetőleg a következtető mondat kötőszava együtt jár az és, s kötőszóval. Ez alkalommal a mai magyar nyelv következtető mondatait nem vizsgálom részletesen (l. erre nézve: MMNyR. II, 432–6 és uo. a 440. lapon közölt irodalomjegyzéket).

II. Kötőszó nélküli következtető mondatok

A mellérendelt mondatok kezdetben kötőszó nélküliek voltak, s részben ma is ilyenek. Kétségtelen azonban, hogy azok a tartalmi-logikai viszonyok, amelyeknek kifejezésére később kötőszók kerültek a mellérendelésbe, már a kötőszó nélküli mondatösszetételekben megképződtek, bár ezek eleinte csupán kapcsolatos viszonyt fejezhettek ki, amely „a legegyszerűbb, s valószínűleg a legeredetibb mondatkapcsolat” (BERRÁR, TörtMondt. 144). A mai magyar nyelv kötőszó nélküli mellérendelt mondatait is besorolhatjuk a szokásos kategóriákba (másképpen: K. MAJTYINSZKAJA: NyK. LX, 113; vö. mégis BENKŐ LÁSZLÓ: NyK. LXI, 99). Természetes tehát, hogy a kódexirodalomban s ennél előbb is találkozunk olyan kötőszó nélküli mellérendelt mondatösszetételekkel, amelyeknek utótagja következtető értelmű. Jóllehet ezek többsége hasonló föl-építésű latin mondatnak a fordítása, ez a mondattípus minden bizonnyal az ősi állapot továbbélésének (tehát nem kötőszókihagyással létrejött alakulatnak) tekinthető.

Következtető viszonyt a HB. egyes önálló mondatai, nagyobb mondat-egységei között is fölfedezhetünk (pl.: „Hadlaua choltat terumteve iften || tvl. ge feledeve. [Azért] Engede urdung intetvinec...”); s következtető utótagú összetett mondatot keres B. LŐRINCZY ÉVA a KTSz. következő részének első felében: „Qui sc...t. || dýchev Jegut ment en tudum: fugadotianoc l[enni] eſ eſm[e]rum „(ez ſcent) ez nem ygeb germuk hanum yſt[en]” (B. LŐRINCZY, KTSz. 120).

Néhány későbbi, XV. századi példa: JókK. 122: „Te alnok zolga en gyewrewſewmre vetetted te zemermetlen zemeýdet yelenuagyo hogy az nezet allatot meg akartad uenni: Tu, serve nequam, in sponsam meam jecisti oculos impudicos, patet quod rem prospectam subtiliter emere voluisti”; BécsiK. 2: „Ime te rokonod meſſo 2dolt 9 népehez 7 9 iſtènihez te meël 9 velè: En reversa est cognata tua ad populum suum, et ad deos suos, vade cum ea”; FestK. 83—4: „Megh nagyohtaa wr theteleeth my welewnk: let || thek lewnk vygadook: Magnificavit Dominus facere nobiscum: facti sumus laetantes”; stb.

Vannak azonban olyan XV. századi adataink is a kötőszó nélküli következtető mondatösszetételre, melyek nem latinból való fordítások, sőt az egyikük nagyonis élőnyelvi (bár nem föltétlenül következtető utótagú) példa: SzabV. 149—50.: „Eſt meg hallak mýnd Twrwrkorſagba || Twrwr Chaſar lwn nagy boſſoſagban” (vö. IMRE, SzabV. 214); DubnKron.: „Wezeteg kwrwanewfya zaros Nemeth iwttatok werenkewth, ma yzzywk thy wertheketh” (OklSz. 1088).

Előfordul, hogy a latin kötőszós mondat szerkezet helyén a magyarban kötőszó nélküli mondatösszetételt találunk: JókK. 46—7: „nenczen ſemym hanem csak engalya ruham || es cordam es zoknyam es ezek azonkeppen tyed ment enem Mytt adhatok te nagyſagos ayandokodnak: nihil habeo niſi tunicam et cordam et femoralia, et iſta tua ſimiliter ſunt. Quid ergo potero dominationis (Ms. Liège: donationis) magnitudini tuae offerre?” De gyakoribb ennek az ellenkezője (l. később). Arra is számos példa van, hogy párhuzamos szövegekben ugyanaz a következtető mondat egyszer kötőszós, másszor pedig kötőszó nélküli formában tűnik elő: MünchK. 167: „Sem eg zolga nē zolgalhat két vrat, mert auag eggiket zérèti 7 a . maſicat gúlólí auag eggickèl eggèſol 7 a . maſicat uta'l'la nem zolgalhattoc iſtènn 7 mamonnac: Nemo ſervus potest

duobus dominis servire: aut enim unum odiet, et alterum diligit: aut uni adhaerebit, et alterum contemnet: non potestis Deo servire, et mammonae” ~ JordK. 585: „... *azert* nem zolgalhattok mynd egyzer wr ystennek es ez vylaghnak”; WinklK.¹ 218: „harmadnapon nekőd dichevlwen megh ielőndőm halattaymbol fel tamadok Ne akary Sirny” ~ NádK. 278–9: „Harmad napon nekőd dičőülven ielőndőm, halat- || taibol feltamadoc. *Azert* ne akar’ jirná”; PéldK.² 29: „býzon mondom nekevd. hog eleg bevlchen zabadehtottad meg magadat. menyel bekeffege: Amen dico tibi, satis prudenter te liberasti. Vade in pace” ~ ErsK.¹ 526: „byzony byzony mondom neked hogy nağ bölczen magadat meg zabadyttad *azert* mennyel bekeffege”.

Vannak olyan kötőszó nélküli következtető mondatok is, amelyek igen csak közel állnak az utalószó nélküli sajátos következményes mondatokhoz (vö. NytudÉrt. 39. sz. 31, 105); pl.: BécsiK.² 136: „Méggetec el a . fat z ρ agait mētelletec el z ρ lēuēlit ēlraziatoc z ρ gimōlit ēltekozlatoc el fuſſanac a . vadac mellēc ρ alatta vadnac z a . rēpeſc ρ agairol: Succidite arborem, et praecidite ramos eius, excutite folia eius, et dispergite fructus eius: fugiant bestiae, quae subter eam sunt, et volucres de ramis eius”; Apork.² 72–3: „Es be fette uiz őket tőredel || mezőket: eg ő kőzőllők meg nem maradot: Et operuit aqua tribulantes eos: unus ex eis non remansit”; stb.

A kötőszó nélküli következtető mondatkapcsolatok száma a vizsgált kor-szakban: 186.¹

III. Következtető mondatok és, s kötőszóval

A kötőszó nélküli mondatkapcsolatokban megképződő következtető viszony később kifejleszti saját, külön kifejezőeszközeit, a következtető mondat kötőszavait. Bizonyos azonban, hogy a kapcsolatos mondatok néhány kötőszava (sőt egy-két más mellérendelő kötőszó is) ezeknél előbb kialakult. Ha mármost meggondoljuk, hogy a kapcsolatos tagmondatok tartalma nemegyszer az időbeli egymásutániség viszonyában áll egymással, természetesnek kell tartanunk, hogy a kötőszós — az és (és), s kötőszós — kapcsolatos mondatok egyikében-másikában a második tagmondat az első tagmondathoz képest következtető értelmű is lehet. Ezért a legtöbb nyelvtanunk számon tartja az és, s kötőszós következtető mondatokat (így legutoljára FARKAS VILMOS: MMNyR. II, 436). Bár tagadhatatlan, hogy nehéz elválasztani a kapcsolatos mondatoktól, de a régi magyar nyelv vizsgálatakor talán még kevésbé szabad szem elől téveszteniük őket, mint a mai nyelvallapot feldolgozó nyelvtanokban. Számsításba vételüket két körülmény is indokolja. Egyrészt az és (és), s kötőszós mondatokba, a kapcsolatos kötőszó mellé újabb kötőszó vagy kötőszószerű nyelvi elem is kerülhet a következtető viszony jelölésére, s így alakulnak ki az és *azért*, és *így*, és *ekképpen* stb. kötőszós következtető mondatok (vö. KÁROLY SÁNDOR: NytudÉrt. 16. sz. 50–1). Másrészt az és (és), s kötőszós következtető mondat-

¹ Ez azonban nem teljesen egzakt adat, hiszen a kötőszó nélküli mellérendelt mondatok minősítése, elemzése — a biztos grammatikai fogódzó hiányában — sokszor eléggé szubjektív lehet (vö. F. V.: Nyr. LXXXI, 447). Közöttük nemcsak a kapcsolatos és a következtető mondatokat nehéz elkülöníteni, hanem arra is akad példa — a régi nyelvben is —, hogy egy kötőszó nélküli mellérendelt mondat következtető és magyarázó utótagúként egyaránt felfogható (vö. Nyelvtani elemzések II, 20); pl.: MünchK. 31: „Rēmenkeggel fiam mebolattatnac tenēked te būnīd: Confide fili, remittuntur tibi peccata tua”.

kapcsolatok legrégibb — főleg bibliai vagy hasonló tárgyú szövegeket tartalmazó — nyelvemlékeinkben jóval gyakoribbak, mint manapság, különösen akkor, ha az előtag felszólító mondat. SIMONYI szerint „e gyakori használat kétségtelen hebraizmus, mely a héber eredetiből származott a görög fordításon s a Vulgatán át a magyar bibliába” (Köt. I, 12), s innen más egyházi, vallásos szövegekbe is áterjedhetett ez a mondattípus. S bár természetesen ettől a hatástól függetlenül is kialakulhatott, SIMONYI megállapítását gyakoriságára vonatkozólag az *és*, *s* kötőszós következtető mondatok statisztikai vizsgálata is támogatja. A 375 ilyennek minősíthető mondat közül — a számok megállapításába itt is belejátszhat bizonyos szubjektivitás — 264 (70,4%) a Huszita Bibliából való, további 52 (13,9%) a jórészt bibliai szövegeket tartalmazó DöbrK.-ből. Viszont például a JókK.-ben mindössze 4 (1,1%), a terjedelmes NádK.-ben pedig csupán 10 (2,7%) *és*, *s* kötőszós következtető mondatot találunk.

Néhány példa erre a mondattípusra: BécsiK.¹ 61: „*7 kèllètéc 9nèki ètanal. 2 pa2anlola megalkotni amagaſſjé9 kè2eztet: Placuitque ei consilium, et iussit excelsam praeparari crucem*”; MünchK. 30: „*de mōg lac ígeddèl 7 megvigazic èn germekem: sed tantum dic verbo, et sanabitur puer meus*”; DöbrK. 108: „*Vram harmatozi engem íſoppal. es meg tiztvlok. moſſ meg engem. ef honal ionkab feierölők: Asperges me hyssopo, et mundabor: lavabis me, et super nivem dealbabor*”; stb.

Az is előfordul, hogy a következtető értelmű, de a latinban kötőszó nélküli utótagot *és*-sel kapcsolja a magyar fordítás; pl. BécsiK.² 203: „*Èl uèzet az aldozat 7 az aldozat vr ístènnèc hazabol . 7 ſirtanac papoc vrnac zolgay: Periit sacrificium, et libatio de domo Domini, luxerunt sacerdotes ministri Domini*”; Apork.² 77: „*Es alaztatot 8 zúuők mvnkaban: es meg betegöltek: Et humiliatum est in laboribus cor eorum: infirmati sunt*” ~ DöbrK. 192: „*Es 5 zivők mvnkaba meg alaztatek: es meg betegölenek*”; stb.

Másrészt a latin *et* helyén nemegyszer következtető kötőszót találunk a magyarban (l. később). Arra is akad példa, hogy az *és* kötőszónak a párhuzamos szövegben *azért* vagy *és így* felel meg: MünchK. 213: „*Mondnacuala azert a leualtac k9zz9l neme'l'èc Ez èmber nē íſtènt9l vagon kí zombatot nē 9riz. Egèbèc mōdnacuala Bún9s èmber nē tèhèti è ièlenſegekèt, 7 o2latuala 9 k9z9tt9c: ... Et schisma erat inter eos*” ~ WinklK.¹ 306: „*...ees vethek8-dees vala ew k9z9tt9k*” ~ JordK. 659: „*...Nem vala azert ygenl9ſegh h w keztek*”; BécsiK.¹ 24: „*Vès 92iz9kèt a . fo22aſ9k2a hog azocbol né mèzèhènc 7 t92nèlk9l9n 9l9dme9 9kèt: pone custodes fontium, ut non hauriant ex eis: et sine gladio interficies eos*” ~ SzékK.¹ 38—9: „*wèſſ az kyfolyo kwta9nak r9z9kèt, ho9 || ne meryçenek azokbol. es y9, t9rnelk9l meg9 9l9d 9k9t*”; NádK. 131: „*Es ha tektent az íſten zeret9 alaa, et latt'a a pocclot ho9 houa femminem9 íſten zeret9, es bizon penitencia tarto nem me99n es abba io remenſege va9on, Ho9 8 oda nem vettetic*” ~ GuaryK. 10: „*...es í9 abba io remenſege va9on ...*”.

IV. A következtető mondat saját kötőszóinak kialakulása

A következtető mondatkapcsolatok saját kifejezőeszközei (kötőszók, kötőszószerű határozószók) három forrásból erednek. BERRÁR JOLÁN kitűnő összefoglalásában a következőket írja róluk: „A következtető mondatok egy része

olyan kapcsolatos mondatokból fejlődött, amelyek időben egymás után következő történést fejeztek ki. Ezek között ugyanis az élesebb szemű szemlélő gyakran nem pusztá egymásra következést, hanem az ok és következmény viszonyát is felismerheti. Ilyen eredetűek a *tehát* (eredetileg 'akkor'), *következésképpen*, *ennek következtében* kötőszók. — A következtető mondatok más része olyan önálló vagy kapcsolatosan mellérendelt mondatokból jött létre, amelyekben a második mondat élén egy okhatározó szó állott; ez mutatott rá arra, hogy az előző mondatbeli történéssel a második oki viszonyban áll: *annak okáért*, *ezokáért*, *azért*. Ezek közül egyesek, főképp az *azért* valóságos következtető kötőszóvá fejlődött, eredeti jelentését, s ezzel együtt hangsúlyát is elvesztve. Hasonlóképpen módhatározószókat is felhasználtak ilyen mellérendelő formájú oki viszony jelölésére: *így*, *ekképpen*, *eszerint*, *ennélfogva*.¹ (TörtMondt. 147.)

A) Okhatározószói eredetű kötőszók

1. Az ok-okozat viszonyát a kötőszó nélküli mondatösszetételekben legtermészetesebb módon a második tagmondatból az első tagmondat tartalmára visszamutató okhatározószó fejezheti ki. Így könnyen érthető, hogy a következő mondatok első kötőszavai ilyen eredetűek. Közülük is kimagasló szerephez jut a legegyszerűbb formájú: az *azért*. Vizsgált korszakomban ez a kötőszó szinte egyeduralkodó. Az 1494 következtető kötőszó közül¹ az *azért*-ok száma 1242, azaz a kötőszókészlet 83,1%-a. Ez az arány az *azért* javára még kedvezőbben alakul, ha a valódi kötőszói használatot vesszük tekintetbe. Számadataim között ugyanis csak a kétségtelenül hangsúlyukat vesztett, már nem határozószó értékű *azért*-ok szerepelnek, míg a többi kötőszó adataiból sokszor nem lehetett elkülöníteni a még határozószói jellegűeket, illetőleg nagy részük átmeneti kategóriának minősíthető a kötőszó és a határozószó között. S még tovább növekszik az *azért*-ok arányának értéke, ha meggondoljuk, hogy a többi 252 adat 25 kötőszó, illetőleg határozószó között oszlik meg, s közülük a legtöbb csak egy-két alkalommal előforduló variánsnak tekinthető. Az okhatározószói eredetű kötőszók közül az *azért* után az *annak okáért* következik a sorban, mindössze 39 adattal; a nem okhatározószói eredetűek közül pedig az *és úgy* (70 adattal) meg az *(és) ekképpen*, *(és) ezenképpen* (56 adattal). Ez utóbbi azonban még inkább (mód)határozószó, mint kötőszó; az *és úgy* 70 előfordulása közül pedig 66 a Huszita Bibliára esik, s ott ez — mint látni fogjuk — legtöbbször mesterséges alakulat, a latin *itaque* tükörszava.

Az *azért* kötőszóval a továbbiakban nem foglalkozom. Rá vonatkozó fejtegetéseimet ugyanis közzétettem a Magyar Nyelvben (LVII, 435–42), az érdeklődő itt megtalálhatja őket. Vele összefüggésben szóltam az *ezért* kötőszóról, valamint az *és azért*, *és ezért* kötőszókapcsolatról is.

2. Az *azért*-on kívül következtető kötőszóként az *az*, *ez* névmásnak más raggal ellátott alakjai csak ritkán fordulnak elő, egy-két adatra korlátozódnak, s ezek is még inkább okhatározószók; pl.: *azon*, *és azon* (2 adat), *ezen*, *és ezen* (3); *arra* (1), *erre* (1); *ebből*, *és ebből* (2); *ebben* (2); stb. Hasonlóképpen áll a dolog néhány mutató névmási jelzős, *-ért* ragos főnévvel is: *ennek kedvéért*

¹ A kötőszók közé beszámítottam azokat is, amelyek önálló mondatot vezetnek be (vö.: KÁROLY SÁNDOR i. m. 49 jegyz.; BERRÁR, HasMond. 31 1. jegyz.). A következtető mellérendelésnek ez a formája ma is nagyon gyakori.

(1); ez állatért (1); stb. Közülük csupán az *azokért*, *ezokért* vált kétségtelenül következtető kötőszóvá — az előbbire 3 (DöbrK. 67, 96, 110), az utóbbira 1 kötőszói adatom van (BécsiK.² 237) —, valamint az *ennek okáért*, *ezeknek okáért* (2 adat: PéldK.² 39; MargL. 21) és az *annak okáért*, amely az *azért* mellett — mint említettük — a leggyakoribb okhatározószói eredetű kötőszava a következtető mondatnak, bár előfordulásainak száma az *azért*-éihoz képest szintén igen csekély.

Az *annak okáért* 39 kötőszói előfordulása hat kódex között oszlik meg: a PiryH.-ban (és a Máriabesnyői Töredékben) 5, a WinklK.-ben 8, a NádK.-ben 12, a MargL.-ban 5 és a PéldK.²-ben 8 *annak okáért* kötőszót találunk. Ezenkívül csak a GuaryK. használja egyszer, csupán stiláris variánsként, az *és*-hez kapcsolva: 115—6: „Te vađ ieruſalemneć diđſſeĝe, te vađ iſraelneć viĝaſaĝa, te vađ mi nepōnkneć tiztōſſeĝe, ki miuelkōttel erōſ feriuſaĝaĝal, es az te zűued meg volt erōſűluen, azert hođ tiztaſaĝot zerettel, es hođ te iōruen vradnac vtanna eĝeb ferfiat nem ōſmertel, es azert vrnac keze teĝōd meg erōſeytōt, || es *annac ocaert* aldōt lezh mind ōrōkke : *ideo et manus Domini confortavit te, et ideo eris benedicta in aeternum*” (vö. BécsiK.¹ 44: „. . . . *Az é. . . 7 azeſt. . .*”). Egyébként szinte mindig a következtető értelmű tagmondat élén helyezkedik el; pl.: PéldK.² 42: „Vala jeruſalemben egy patriarcha. es ez vala jĝen jĝazſaĝ zeretev. vĝ hog az jĝaſert nemelyek evtet az ev alatta valok kezzvl ĝyvlevlĝk vala. *Annac okaert* ev rea hamys bevnt kevlteneć : quidam patriarcha fuit Hierosolymis iustissimus, ita quod propter rigorem iustitiae a quibusdam subditis odiebatur. Unde imposuerunt sibi falsa crimina”. Megtaláljuk az *annak okáért*-nak az elbeszélés továbbfűzésére való használatát is (vö. MNy. LVII, 440); pl. NádK. 684: „Es ime en titōketh meg tanitlac reaya, auaĝ keĝeglen azokra, *Annac ocaert* micoron az vr mindōnhato iſten atya volna. Ez velagra ez edōſſeĝōſ ziz mariath, es daykalkottanac volna vele, az ō zűlei harom eztendeiglen, Ennec vtanna eĝeiōmbe fel veueć vĝtet az ō zylei”. Egy alkalommal hátrább áll a mondatban: PiryH. 1: „es monda. no artatlanſaĝ ha ſōl uettet az en zent fiamnak prokatorſaĝat. hođ iol reiaia iĝekōzel (!). hođ el ne uezeffed iĝedet. elōue hiua *annac ocaert* az anĝalokat monduan”. — Néha archaikus színezetű szövegekben találkozunk vele: így a WinklK. 3. kezének írásában és a NádK. 683—9. lapján levő részletben, amely TOLDY FERENC szerint „ügyetlen stilistától származik” (Nádor-codex 46).

Ez utóbb említett szövegben az *azért* csak hangsúlyos határozószóként fordul elő. Az *azért*-hoz hasonlóan az *annak okáért* is lehet olykor hangsúlyos határozószó, s betöltheti az utalószó szerepét is. A JordK. általában így fordítja le a latin *propterea*-t.

Az *annak okáért* — bár még jó ideig tartja magát — később teljesen háttérbe szorul mint következtető kötőszó. A beszélt nyelv valószínűleg régen sem használta. Ugyanez volt a szerepe és a sorsa az *ezokért*, *azokért* kötőszónak is. Ezeknek a XVI. század folyamán új alakváltozatuk is fejlődött: *ezokáért*, *azokáért*, valószínűleg az *ennek okáért*, *annak okáért* analógiájára (KERTÉSZ MANÓ: Nyr. XXXIV, 70; másképp — ragtalan birtokos jelzővel — magyarázza ezeket a formákat SIMONYI, Jelz. 176).

3. Olykor a vonatkozó névmás okhatározói alakja (*kiért* stb.) szerepel a következtető értelmű tagmondat élén. Ez nyilvánvaló latinosság, ezért nem is foglalkozunk vele részletesebben.

B) Módhatarozószói eredetű kötőszók

1. A következtető értelmű utótagban nemcsak az előtagra visszamutató okhatarozószókból, hanem az előtagra visszamutató módhatarozószókból is keletkezhetett kötőszó. Igaz, az így létrejött kötőszók sokkal inkább megőrizték hatarozószói természetüket, mint az okhatarozószókból kötőszóvá fejlődött azért. A leggyakoribbak közöttük az *ekképpen*, *ezenképpen*.

SIMONYI az *így*, *úgy*, *eszerint*, *ekképpen* kötőszókról az alábbiakat írja: „Mind ezek hatarozó szók, melyek azt fejezik ki, hogy az előmondatban jelzett körülmények közt, állapotban áll az utómondat is” (Köt. I, 253; az én kiemeléssel). Minthogy azonban az ilyen kötőszó-félék az ún. szubjektív következtetésben használatosak (vö. KLEMM, TörtMondt. 449), valószínűbbnek tartjuk, hogy ezek nem állapot-, hanem módhatarozószók, amelyek segítségével a beszélő az utótagban foglalt eseményt, illetőleg lefolyásának módját összeveti az előtag tartalmával (vö. BERRÁR, HasMond. 30)¹. Innen érthető, hogy ilyenkor e hatarozószóknak többnyire nem a veláris, hanem a palatális hangrendű alakját használja nyelvünk már a legrégebb emlékekben is.

2. Az *ekképpen*, *ezenképpen* következtető mondatbeli hatarozószói-kötőszói szerepére 24 adatom van, míg az *akképpen*, *azonképpen* csak háromszor fordul elő ilyen funkcióban (vö. ezzel kapcsolatban még: BERRÁR, HasMond. 141). Például: MargL. 122: „de maga mynek elevtte ez jambor ez eztergamy fylep ersék el vegezte volna. zent margyt azzonnak zentseges eletynek byzonfag veteleet. Annak elevtte halallal elevl vetetek meg hala. Ezen keppen zent margyt azzonnak zentseges eletenek byzonfag vetele vegtelen el marada az idevben”; illetőleg WinklK.¹ 194–5: „wgh mond Rabanus newv doctor hogh őrdőgh lathwan embörnek enghőjelmeffegheeth azzonyallath mya || Akara megh hynya christufnak hala (†) zereeth Akeppen azzonallath mya zerze embör ny nemzethnek karhozatoth Azonkeppen Akarya vala a megh valtafth” (a NádK. megfelelő helyén az *Akeppen* helyett *mikeppen* van, l. az előző jegyzetet).

Gyakran (32 adatban) az *és* kapcsolatos kötőszóhoz csatlakozik az *ekképpen*, *ezenképpen* hatarozószó a következtető értelmű utótagban; pl.: GuaryK. 48: „es ada neki hatalmat mind az egez orzagon, hoǵ valamit acar mindönt meg tehelfőn mint igaz akkeraľ vñn maga, es *ekkeppen* az foc haborufagnac vtanna igōn naǵ tiztőffegre fel vetetec”. A veláris hangrendű *akképpen*, *azonképpen* ilyen helyzetben alig-alig fordul elő.²

3. A többi módhatarozószó sokkal ritkábban vezethet be következtető mondatot, pl.: (*és*) *eszerint* (1 adat); (*és*) *ennek miatta* (4 adat); stb. Még a leggyakoribb közöttük az *így(en)*, *úgy(an)* (4+3 adat). Például: SzabV. 131–3.: „Akarattyak žerent tǵ kegelmmeth | Es nag myltofagos engedel-

¹ Hogy ez az összevetés, hasonlítás oksági összefüggésekre is utalhat, egyebek között az a tény is mutatja, hogy a latin okhatarozói mellékmondatot olykor hasonló mondattal fordítják kódexeink; pl.: BécsiK.² 238: „Es mikent ištēnēc lǵt itelēteuēl A • {odomayakrol [ištēn] Niniuēn meghiuttatot Vgan z Ionas Niniuēn ēllēn mōdot tǵruent nē akariauala meghiuni : Et quia sententia Dei de Sodomis facta Ninive revocata est, ita et Ionas adversum Niniven prolatam sententiam revocare nolebat”; vö. az efféle mondatokkal: NádK. 241: „mikeppen azzoñallat mia zerze embori nemzetnec karhozattat. Azonkeppen akaryavala a megvaltafthes”.

² A JókK.-ben a latin *itaque* helyén néha (*és*) *azonképpen*-t (96, 106), illetőleg *észeképpen*-t (30) találunk.

mmeth | *Ig* meg adak zabacz erw[ss]gegeth". IMRE SAMU ehhez a mondathoz a következő megállapítást fűzi: „Hogy itt az *Ig*-nek nem tulajdoníthatunk 'sic' jelentést, arra a mondat értelmén kívül az igekötő helye is utal. A hangsúlyos *így* mellett inkább kirekesztő szórendet várnánk: *Így* adák meg...” (i. m. 214 l. jegyz.). Több mint érdekes, hogy hasonló szórendet találunk a DöbrK.-ben is, annak ellenére, hogy a latin eredetiben *Sic*+igei állítmány a sorrend: DöbrK. 121: „Mert ileteknel iob te irgalmad: en aiakim dičyrendők tegedet *Ig* en iletembe aldolak tegedet: es en kezeimet te nevedbe fel emelem : Quoniam melior est misericordia tua super vitas: labia mea laudabunt te. Sic benedicam te in vita mea: et in nomine tuo levabo manus meas” (de vö. AporK.² 9: „...*Ig* aldlak meg tegedet en eletemben...”; FestK. 29: „...*Igy* aldlak teged en eelethembe...”; lényegében ugyanígy uo. 251). Hasonló szórendi törekvést tapasztalhatunk a DöbrK. nyelvében akkor is, amikor a latin okhatározószót fokozza le következőtető kötőszóvá (vö. MNy. LVII, 438). Nem lehetetlen, hogy a SzabV. és a DöbrK. ebben a tekintetben ugyanannak a nyelvjárástípusnak szórendi sajátosságát mutatja (vö. BENKŐ LORÁND opponensi véleményét IMRE SAMU munkájáról: i. m. 302).

4. Sokkal gyakoribb jelenség, hogy az *így(en)* az *és*, *s* kapcsolatos kötőszóhoz csatlakozva vezet be következőtető jelentésárnyalatú mondatot; pl.: PeerK.¹ 95–6: „monda nekyk zolašnakees || ydeye w-a-gyon wefštegšegnekees ydeye. ees *ig* zayat bée fogwan. ees kezewel melleth werwen. cellayabol az palastor ky wewe: ... Et sic ore compresso et manu verberans pectus, ex cellula pallium protulit”. Az *és így(en)*, *s így* efféle szerepére 26 adatunk van. Feltűnő, hogy az *és úgy*, tehát a veláris hangrendű határozószót tartalmazó kapcsolat ennél is jóval többször, 70 esetben fűz következőtető mondatot az előzményekhez. Ezeknek az adatoknak túlnyomó része azonban — mint említettük — a Huszita Bibliából való, s különleges elbírálást igényel.

A Huszita Biblia *és úgy* kötőszavára már JÁSZAY PÁL fölfigyelt, s megállapította, hogy a MünchK.-ben olykor az *itaque* helyett áll, s ezt „ma *tehát* (így!) fordítanók, de a' *tabát* tunc-ot jelenett az előkorban” (RMNy. III, 289). BOGNER MIHÁLY is megjegyzi, hogy „*tehát* helyett *és így*, *és úgy* áll gyakran” (A Bécsi-, Müncheni- és Apor-kódex mondattana 87).

A XV. században (és a XVI. század elején) a következőtető mondatok általános kötőszava az *azért*, s ott is ezt használják kódexeink, ahol ma *tehát*-ot várnánk (vö. SIMONYI i. m. I, 255), így a latin *itaque* megfelelőjeként is¹. A Huszita Biblia azonban eltér ettől, annyiban, hogy a latin *itaque*-t előfordulásainak túlnyomó többségében *és úgy*-gyal, *és így*-gyel fordítja. Az *és úgy*, *és így* természetesen belső nyelvfejlődés eredményeképpen is létrejöhett (főleg az utóbbi), a Huszita Biblia azonban az *itaque*-nak vele való fordításában olyan következetességet és sajátosságokat mutat, amelyeknek alapján ezt az alakulatot itt az *itaque* mesterséges tükrözésének tekinthetjük. Ez a körülmény is igazolja BERRÁR JOLÁN megállapítását, hogy „a Huszita Biblia nyelve nem egyszerűen egy nyelvjárás — vagy egy ember — természetes nyelvhasználatát tükrözi, hanem tudatos, mesterséges alakítás eredménye” (MNy. LIII, 403).

¹ Csupán a JóKK. kísérletezik — mint az imént láttuk — másféle fordítással, s a DöbrK. is néha *azért* *es*-sel adja vissza a latin *itaque*-t.

A BécsiK.-ben az *és így* előfordul a latin *et sic* (pl. 61), *et ita* (pl. 320) helyén is, 3 alkalommal azonban az *itaque*-nak felel meg (1, 68, 86). Az *és úgy* előjön az *atque ita* fordításaként is (58), következtető mondat kötőszavaként azonban általában a latin *itaque* helyén áll, 46 alkalommal (a latin megfelelő 5 esetben a mondat élén, 41 esetben hátrább helyezkedik el). Ez az *itaque* olykor az elbeszélést továbbfűző *ergo*-val egyértékű, s ezt a körülményt a magyar fordítások is tükrözhetik; vö. BécsiK.¹ 22: „*Es vg a si2aft megvégez- uén...: Finito itaque fletu...*” ~ SzékK.¹ 33: „meg végezven *kedéég* az *syraft...*”. Egyszer a rendelkezésünkre álló latin szövegben pusztán *-que*-t találunk (62: „*Es vg ki2al mōda: Dixitque ei rex*”), egyszer pedig kötőszó nélküli mondat szerkezetet (60: „igen megha2aguéc *7 ρ ha2a2iat éltitkol[a]uan fo2dola ρha2aba 7 vg egbē hiua ρba2atit 7 Za2e[ft ρ felēseget ρhoziaia 7 még-mōda azoknac...: indignatus est valde; et dissimulata ira, reversus in domum suam, convocavit ad se amicos suos, et Zares uxorem suam, et exposuit illis...*”). Nem lehetetlen, hogy itt olyan eredeti volt a fordító előtt, amelyben *itaque* állt, de számolhatunk a másoló változtatásával is.

A legfeltűnőbb, és az *és úgy* kötőszóként való kezelését (s egyben mestersegesen kiagyalt voltát) leginkább mutatja az a körülmény, hogy egy alkalommal az *és úgy* nem a mondat élén áll (a latin szöveg itt is eltérhetett a közöltől): BécsiK.² 122: „*Latod vala 2 ug : Videbas ita*”.

Az *itaque*-t a BécsiK. sohasem fordítja *azért*-tal.

A MünchK. kötőszóhasználatát már nem ennyire következetes. A Máté-evangélium fordításában az *itaque* helyén két alkalommal is *azért*-ot találunk (17, 71; a magyarban a mondat élén, a latinban a második helyen áll a kötőszó); a János-evangéliumban pedig egyszer — narratív jellegű szövegrészben — kapcsolatos és kötőszót (224). Ezek minden bizonnyal valamelyik másoló változtatásai. Máskor mindig *és úgy* az *itaque* megfelelője (az *és így* a MünchK.-ben az *itaque* fordításaként nem jön elő; ha előfordul, akkor a latinban *et, sic* vagy *et sic* áll). 5 alkalommal a mondat élén, másik 5 esetben pedig a második helyen levő *itaque*-nak fordítása a mondatkezdő (tagmondatkezdő) és *úgy*, sőt egyszer a Vulgátában *iterum*-ot találunk ott, ahol a MünchK.-ben *és úgy* van (215; a rendelkezésemre álló kritikai kiadás — NESTLE, *Novum Testamentum graece et latine* — nem tüntet föl variánst a szóban forgó helyen).

A MünchK. még többször hátraveti az *és úgy*-ot, mint a BécsiK. (200, 211, 212, 217); jellemző, hogy mindannyiszor a János-evangéliumban (vö. MNy. LVII, 438; a latin megfelelő három alkalommal szintén a második, de egy esetben az első helyen áll). Egyszer az ilyen hátravetett, s a másoló számára értelmetlennek látszó *és (és) úgy* pusztán *és*-sé rövidült: 234: „*Monda es ρnekī pilat9 : Dixit itaque ei Pilatus*”. Nem lehetetlen — bár nem nagyon valószínű —, hogy a Huszita Biblia nyelvének hasonló megnyilvánulása hatását mutatja a DöbrK. következő részlete: 464: „*Iefvs es tvdvan mind: Jesus itaque sciens omnia*” ~ MünchK. 232: „*Es ug ic tuduā mēdenekēt*”.

Az ApokK.-ben csak egyetlen *és úgy*-ot találunk, ez is téves — bár tanulságosan téves — fordítás eredménye lehet: ApokK.² 2: „*Ha bizonaba es ug igafssagot bezelletek: igazan itelletek embereknek fiay : Si vere utique iustitiam loquimini, recta iudicate filii hominum*”. Az ApokK.-ben olvasható zsol-tárok latinjában az *itaque* nem szerepel, az *utique*-t másutt (3) *valobizon*-nal adja vissza a fordító.

A Huszita Biblia e mesterséges kötőszóhasználatának később nincs semmi nyoma (hacsak nem keresünk ilyet a DöbrK. említett helyén); vö. MünchK. 167: „*Es ug egbè huan o vranac mēdèn adofit, mōduala az elonc : Convocatis itaque singulis debitoribus domini sui, dicebat primo*” ~ DöbrK. 362: „*Azert v vranak adofit: kit mind be hivan Mond vala elōnek*” ~ JordK. 584: „*Elōwe hywan azerth myndenyket, hw vranak adofyth, monda az elfenek*”; stb.

C) Időhatározósói eredetű kötőszók

SIMONYI (i. m. I, 242) a következőket kötőszók sorában említi az *akkor*-t. Ez azonban igazában sohasem lett kötőszóvá, régen is, ma is megmaradt határozósónak. A hasonló jelentésű *tehát, tehát* ellenben — mint közismert — valóban a következő mondatok kötőszavává fejlődött. Ezzel a folyamattal itt nem foglalkozom, l. rá vonatkozólag „A *tehát (tahát)* kötőszóvá fejlődésének kezdetei” című cikkemet a Nyelvtudományi Értekezések 40. számában.

DIE GESCHICHTE DER BEIGEORDNETEN FOLGERNDEN SÄTZE IM UNGARISCHEN BIS ZUM BEGINN DES 16. JAHRHUNDERTS

VON

ENDRE RÁCZ

Der Verfasser hat alle im Ungarischen bis zum Ende des ersten Jahrzehntes des 16. Jahrhunderts vorkommenden Beispiele der folgernden, beigeordneten Sätze gesammelt und untersucht. Da diese meist Übersetzungen aus dem Lateinischen sind, hat er sie in allen möglichen Fällen mit ihren lateinischen Originalen und mit den aus einer späteren Periode der ungarischen Kodexliteratur zitierbaren parallelen Übersetzungen verglichen und untersucht. Er hat Folgendes festgestellt:

1. Das Hinterglied der konjunktionlosen beigeordneten Satzzusammensetzung ursprünglich verbindender Art kann die Folge des im Vorderglied Enthaltenen ausdrücken. Der beigeordnete Satz mit folgerndem Hinterglied kann also auch konjunktionlos sein. In der untersuchten Periode findet man zahlreiche solche Sätze. Schon seit langem kommt es auch vor, dass das (besonders durch die Konjunktionen *és, s*) bezeichnete verbindende Verhältnis auch als folgerndes aufgefasst werden kann. Solche Sätze sollten bei einer Untersuchung des älteren Standes der ungarischen Sprache aus zwei Gründen beachtet werden. Einerseits kann in die Sätze mit den Konjunktionen *és, s* neben die verbindende Konjunktion eine neue Konjunktion oder ein konjunktionartiges sprachliches Element (ursprünglich ein Adverb) geraten um das folgernde Verhältnis zu bezeichnen und so haben sich die Sätze mit durch *és azért, és így, és ekképpen* usw. verbundenen folgernden Nachgliedern ausgebildet. Andererseits vor allem in biblischen Texten, kann der Gebrauch von *és* in der folgernden Beiordnung mehrere Male als ein durch die Vulgata vermittelter Hebraismus aufgefasst werden.

2. Daneben bilden sich in den Satzverbindungen mit folgernden Nachgliedern die eigenartigen Ausdrucksmittel dieses Verhältnisses aus. Diese stammen aus drei Quellen, und zwar aus dem Kausalbestimmungswort, Modalbestimmungswort oder Zeitbestimmungswort, das im zweiten Glied auf das Vorglied zurückweist, und einige von ihnen sind auch heute noch halb und halb Bestimmungswörter.

a) Das in der untersuchten Periode beinahe alleinherrschende Bindewort *azért* der folgernden Sätze ist aus einem Kausalbestimmungswort entstanden. Dieses Kausalbestimmungswort als betontes Bestimmungswort stand meist am Beginn des Satzes und nachdem es den Akzent verloren hat, strebt es auch in Bindewort transformiert dieselbe Stellung in der Wortfolge zu behalten. Wegen der Verschwindung seiner ursprünglichen Funktion und seines Akzents aber kann es auch später im Satz folgen und auch die lateinischen Beispiele können

die Übersetzer zu ähnlichen Wortfolgen anregen. Das Wort *azért* kommt auch in anderen Funktionen vor: oft ist es deutlich ein Bestimmungswort oder ein auf einen Nebensatz hinweisendes Wort (wenn der oft durch *miért*, verbundene Kausalnebensatz seinem Hauptsatz vorangeht, kann das hinweisendes Korrelat *azért* der Rolle eines Bindewortes nahe kommen); manchmal ist es das Bindewort des adversativen Satzes; oft ist es bloss ein sprachliches Element, das zur Fortsetzung der Erzählung dient. Dieser letzte interessante Gebrauch dürfte wohl die Folge einerseits lateinischen Einflusses, andererseits des reziproken Prozesses der Entwicklung von zeitlichem Nacheinander zu Kausalität sein.

Trotz der schweren Belastung des Wortes *azért* bildet sich ein neues folgerndes Bindewort lange nicht aus. Der ebenso aus Kausalbestimmungswort entstandene, aber in der Umgangssprache wahrscheinlich nicht sehr gebräuchliche Ausdruck *annak okáért* kommt noch verhältnismässig oft vor, aber noch immer vierunddreissig Male weniger oft. Das Wort *ezért* findet sich kaum: zur Zeit der Kodexe nämlich wurden zur anaphorischen Zurückweisung — vom heutigen Sprachgebrauch abweichend — die tieflautlichen Formen des Pronomens angewandt.

b) Die an der Grenze von Bindewort und Modalbestimmungswort stehenden satzverbindenden Elemente (*így, úgy, ekképpen, akképpen* usw.) sind meist mit der Konjunktion *és* verknüpft. Am häufigsten kommt *és úgy* vor, aber ein grosser Teil der vorkommenden Beispiele sind in der hussitischen Bibel zu finden und sie sind gekünstelt als Lehnübersetzungen des lateinischen *itaque*.

c) Das heute häufigste Bindewort der folgernden Sätze ist *tehát* (in der älteren Sprache öfter *tahát*; manchmal *tahátlan, tehát, tahág*). Es ist aus einem Zeitbestimmungswort entsanden und in der untersuchten Periode erfüllt es meist eine solche Rolle. Seine Entwicklung zu Bindewort kann hauptsächlich damit erklärt werden, dass die zeitlich aufeinanderfolgenden Ereignisse miteinander oft in einem Verhältnis von Ursache und Wirkung stehen oder mindestens können sie vom Sprecher so aufgefasst werden. Dazu hat beigetragen auch, dass *tahát* usw. infolge seiner häufigen satzfüllungsartigen Anwendung seine zeitbestimmende Bedeutung schon auch ohnehin zu verlieren begann. In der untersuchten Periode machen sich nur Keime der Entwicklung zum Bindewort bemerklich. Lateinische folgernde Bindewörter werden eigentlich nur in gewissen Fragesätzen damit übersetzt. Es scheint, dass das Fragewortwerden von *tehát, tahát* (und ähnlicherweise von *hát*) der Entstehung der folgernden Bindewortrolle vorangegangen war und sich in dem mit dem Konditionalsatz verknüpften fragenden Hauptsatz ausgebildet hat (im Hauptsatz der konditionalen und der zeitbestimmenden Nebensätze sind *tehát, tahát, hát* in der untersuchten Periode sehr beliebte Hinweisungswörter).

TOLDALÉKOK FUNKCIÓVÁLTOZÁSA

VELCSOV MÁRTONNÉ

A MMNyR. a birtokos személyragok nyelvtani jelentéseinek hét típusát különbözteti meg.¹ Ezek között első helyen áll e toldalékcsoport legtermészetesebb szerepe: a birtokviszony jelölése. A többi jelentésárnyalat ettől az eredetibbtől abban tér el, hogy a toldalék jelenléte már nem utal birtokos és birtok közötti összefüggésre, bár egyike-másika ilyen értelmű kifejezésből rövidült. Ezek felsorolása között szerepel a birtokos személyragok affektív értékű felhasználásának megemlítése is — de csupán a szólásszerű felkiáltásokra találunk utalást (vö.: i. m. 533—35). Nem részletezi az idézett fejezet rész a birtokos személyragnak azt a szerepét, amelyet az udvarias-kedveskedő beszédben tapasztalhatunk. Dolgozatunkban megkíséreljük áttekinteni a magyar birtokos személyragoknak ezt a — legalábbis eredetét tekintve — érzelmi telítettséget hordozó szerepét; mind a mai, mind a régi udvarias magyar beszédben való használatát.

1. Birtokos személyragok a mai kedveskedő-udvarias nyelvhasználatban

Ismeretes mai nyelvünknek az a szokása, hogy a megszólított személy nevét kedveskedésből vagy udvariasságból az első személyű *-m* birtokos személyraggal látjuk el. A személyragnak ilyenkor érezhetően kedveskedő, becéző szerepe van; sok esetben csak növeli a jelenlevő becéző képző hangulati hatását, máskor meg helyettesítheti is azt. Mind a beszélt nyelvben, mind a költői nyelvben gyakori ez a jelenség. Példának elég Petőfi leveleit vagy egyes verseit idéznünk. Aranynak írott első levelében még a közvetlenség érzelmi hatását nélkülöző önözést használja, de ezt hamar elhagyja. 1847. február 23-án kelt levelét már így kezdi: „*Lelkem Aranyom!*” — de még mentegeti magát a közvetlen hangért (vö. Petőfi: Vál. prózai írásai 143; Bp. 1950). Későbbi leveleiben már a legváltozatosabb módon szólítja meg barátját. E megnevezésekben rendszeren ott találjuk az — *m* személyragot, pl.: „Meghaltál-e? vagy a kezedet görcs bántja, Imádott *Jankóm*” (Petőfi Levél Arany Jánoshoz c. verse).

A kedveskedő megszólításra méltatott személy köznévvel vagy ilyen értelemben használt melléknévvel való megnevezésekor mindig ott talál-

¹ A birtokos szerkezetek jelentéstartalmának még részletesebb leírását lásd KLEMM: Magyar történeti mondatlan 370—75.

juk a szón az első személy ragját: *lelkem, szívem, virágom, galambom, aranyom, gyönyörűm, kedvesem* stb.

A mai magyar köznyelvben már csupán az egyes első személynek van meg ez a közvetlenséget kifejező, megszólításra is alkalmassá tevő funkciója. Családias viszonyra utaló használata lehet ezenkívül a többes első személyű alaknak (vö. MMNyR. 534).

A nyelvjárásokban a harmadik személyrag — többnyire a többes számú, de olykor az egyes számú is — ugyancsak előfordul ilyen értékben. Pl.: „Mögbolondult már ez a csősz, Ennek *anyjuk* többet ne főzz. Mög ne kináld a boromból, Sem a lovát abrakomból. — Mögkinálom biz én, *apjuk*, ...” (Magyar népköltészet I, 221, 39. vers; Szépirodalmi Kk. 1955).

2. Birtokos személyragok a régi udvarias beszédben

Az egyes szám első személyű *-m* ragnak kedveskedő, megtisztelő értéke már a HB.-ben is előfordul a *Scerelmes bratim* megszólításban. A Kinnamostól ugyancsak ez idő tájt (1180–83 körül) feljegyzett *Οὐροῦ* (= uram 'trónörökös'; vö. ÓmOlv. 50; idézi KERTÉSZ M.: Szállok az úrnak 17; Bp. Révai kiadás, évszám nélkül) szóalak is azt mutatja, hogy az első személy ragjának ez a szerepe nagyon régi. Kinnamos minden bizonnyal azért jegyezte fel az *úr* szót *-m* személyragos formában, mert mindig ebben az alakban hallotta, megtisztelő kifejezésként.

A régi magyar levelekben előforduló udvarias kifejezések azt mutatják, hogy — a mai nyelvhasználattól eltérően — nemcsak az első, hanem a többi személyragnak is volt hasonló funkciója.

A raghasználatban azonban eltérést tapasztalunk a direkt megszólításban szereplő és a mondatba beékelődő kifejezések közt. Mindig első személyű (egyes vagy többes számú) a személyrag a közvetlen, mondatba nem tartozó megszólításban. Ilyen helyzetben olyan szavak szoktak előfordulni, amelyek jelentésük alapján közvetlenül jelölhetik a megszólított személyt (*uram, urunk, asszonyunk*). Második személyű ragok (egyes vagy többes számban) azonban a szavakon szerepelnek, amelyek valamely elvont fogalommal azonosítják a megszólítottat (*nagyságod, uraságod, felséged, kegyelmed*), s közvetlen, mondaton kívüli megszólításban nem fordulnak elő. Harmadik személyű rag is járulhat az utóbbi típusba tartozó szavakhoz, de nem a velük megnevezett személlyel való közvetlen (akár élőszóban, akár levélben történő) érintkezésben, hanem egy harmadik személynek udvarias hangú emlegetése esetén (*őnagysága, őfelsége, őkegyelme, őkegyelmek*).

Ebből a kettősségből változatos nyelvtani egyeztetések születnek.

Nézzük meg a legfőbb típusokat.²

² A példákat H. BALÁZS ÉVA *Jobbágylevelek* (Közköztatásügyi Kiadóvállalat, Bp. 1951) című gyűjteményéből és Zrínyi Miklós leveleiből (közéteszi: MARKÓ ÁRPÁD; Akadémiai Kiadó, Bp. 1950) vettük. Az elsőnek említett levélkiadvány a XVI. századtól 1848-ig terjedő időszakból tartalmaz az ország minden tájáról összegyűjtött jobbágyleveleket. Nagy kár, hogy szövegközlése nem berúh, ez csökkenti a nyelvészeti szakmunkákban való felhasználhatóságának lehetőségét. A mi vizsgálódásunkat érdeklő kifejezések olvasata azonban annyira egyértelmű, hogy adatai megbízhatók, felhasználhatók.

a) A megszólításban a megszólítottat jelölő szó egyes első személyű raggal; a mondatba ékelődő, elsődlegesen elvont fogalmat jelölő, az adott környezetben a megszólított személlyel azonosító szó egyes második személyű raggal, értelmezője egyes ill. többes első személyű raggal. Pl.: „Kegyelmes Nagyságos *Uram*, Nagyságodnak mint Kegyelmes *Urunknak* könyörgök...” (Jobbágylev. 85).

b) Az előzőhöz hasonló, de az első személyű raggal ellátott, közvetlen megszólítás nélküli rövidebb forma, pl.: „kerem *Nagyságodat* tarcha felolem aszt hogy vagiok *Nagyságodnak* mint kegyelmes *Uramnak* alazatos szolgálga es attiafia öche G. Zrini Miklos” (MARKÓ Á.: Zr. M. lev. 41; Bp. 1950);³ „*Nagyságodnak*, mint Kegyelmes *Asszonyunknak*” (Jobbágylev. 65); „*Uraságodnak* mint *Urunknak*” (Jobbágylev. 38, 39, 42 stb.); „*Felségednek*, mint Kegyelmes *Urunknak*” (Jobbágylev. 59); sőt a birtok többségére utaló jellel is: „*Nagyságodnak* mint kegyelmes *Uraimnak*” (Jobbágylev. 68).

c) A megszólítottak többségére utaló többes második személyű raggal: „*Nagyságtoknak*, *Uraságtoknak*, *Kegyelmetöknek*” (Jobbágylev. 94, l. még: 22, 70, 73 stb.). „*kegyelmetek keözü*” (Zr. 88); csak második személyű, de számban nem egyeztetett személyragokkal: „*Nagyságodat és Uraságtokat*” (Jobbágylev. 68).

d) Második személyű raggal, te névmási előtaggal: „*Te Kegyelmed miatt...*” (Jobbágylev. 55, 56 stb.); „*Te Nagyságod*” (Jobbágylev. 37);

e) Harmadik személyű raggal mindig az ő névmási előtaggal (többször az első személyű *uram*, *urunk* is megelőzi vagy követi): „*ő nagyságában*” (Zr. 27); „*uram ő nagysága*” (Zr. 35); „*az én uramnak Zrínyi Miklósnak ő nagyságának*” (Zr. 29); „*ü Fölsege az en kegyelmes Uram*” (Zr. 40); „*őkegyelmét*” (Jobbágylev. 64); többes számban: „*őkegyelmeknek*” (Jobbágylev. 64); „*Rákóczi Pál urunk őnagysága árváinak*” (Jobbágylev. 79); „*ő nagyságáért*, kapitán *uramért*” (Jobbágylev. 32).

3. A birtokos személyragok udvarias értelmű használatának magyarázata

Az első személyű alakok (egyes és többes számban) használata természetes, a kedveskedésnek vagy udvariasságnak ez a nyelvi formája könnyen érthető. A megszólított személynek a beszélőhöz közel állását, hozzátartozását kifejezésre juttatni önkénytelenül adódik az első személyű birtokos személyrag. (Ehhez hasonló szemlélet más nyelvekben is megfigyelhető, olyanokban is, amelyekben nincs birtokos személyrag, csak birtokos névmás.) Melléknévvel vagy eredetileg személyt nem jelölő köznévvvel való megszólításban pedig az udvariasság kedveskedő értelemben való használatra éppen az első személy ragja teszi alkalmassá az illető szót. Az *uram~urunk*, *asszonyom asszonyunk*-féle szóalakok pedig eredetileg valódi birtokviszonyra utalnak, tényleges függőség megnevezésére szolgálnak.

A második személyű ragot hordozó alakok használatának okára — pusztán jelentéstani szempontból — részben rávilágít KERTÉSZ MANÓ az udvarias magyar beszédéről írott, fentebb már idézett könyvében. KERTÉSZ meggyőzően

³ A továbbiakban csak Zr.

mutatja meg a *nagyságod*, *uraságod*, *kegyelmed*-féle kifejezések születésének okát. „A nagyság, kegyelem, mint a megszólítottnak tulajdonsága elválík a személytől, önálló tárgyi létet kap... Ez az elvont fogalommal nemesítés igen nagy tiszteletet fejez ki, mert hiszen azt jelenti, hogy a beszélő nem is személyhez szól, hanem maga és a megszólított közé mesterséges választófalat emel, mintha félne szavával közvetlenül megérinteni a megszólítottat. Nem azt mondja: »Kérlek téged kegyelmes uram« — ahogyan kétségtelenül beszéltek nem is nagy idővel az első magyar levél kelte előtt, hanem így szól: »kérem kegyelmedet«. Ha azt mondanám: *téged*, akkor a szavammal sértő módon hozzád nyúlnék; de nem mondom, nem is mondhatom, mert személyed az elvont fogalomnak a szavam számára is elérhetetlen magasságban látszik. »Gyere nagyságos uram«: itt személy szól a személyhez, hozzányúl, megérinti őt; »jő-jön nagyságod«: a személy a fogalomhoz szól a személyből szublimált harmadikhoz. (Az utóbbi kiemelés tőlem. V. M.-né.) Ez a magázás kialakulásának lélektani gyökere, ez magyarázza meg, miért van a harmadik személyvel való megszólításban több tisztelet, vagy legalább is nagyobb távolságtartás, mint a közvetlen tegezésben.” (KERTÉSZ M.: Szállok az úrnak 114–15.)

A fentiekkel egyetérthetünk annak tudatában, hogy e kifejezések a hűbéri társadalomban keletkeztek, abban a korban, amelyben a jobbágy földesurától úgy remélt meghallgatást, ha tőle függését elismerte, ha kérése már nem is kérés, hanem esedezés, könyörgés volt; ha hűbérurának még lábait, füleit is a *kegyes*, *kegyelmes* jelzővel illette, *kegyes lábaihoz* folyamodott (vö. Jobbágylev. 174, 187, 202 stb.). Ebből a nyelvi környezetből váltak ki és kerültek be általában az udvariasság nyelvébe a fenti kifejezések (lásd pl. Zrínyi leveleit). Kérdés azonban továbbra is, hogy ha a harmadik személy több tiszteletet fejez ki, mint a második, hogyan került a második személyű rag — akár egyes, akár többes számú — e kifejezések végére.

Véleményem szerint e jelenség egyik oka az, hogy ezekben az esetekben a személyragnak azonosító szerepe van, az elvont fogalmat jelentő főnevet azonosítja a megszólítottal, de természetesen úgy, hogy a tulajdonságot mint a megszólított személy sajátját nevezi meg a második személyű birtokos személyrag segítségével. Itt tehát a ragnak kettős szerepe van, a birtokra és birtokosra egyszerre utal, s ez azért lehetséges, mert ezekben az udvariassági szavakban a kettő egybeesik. Hogy második személyű a rag, annak az eredeti tegezés a forrása, vagyis az az ősi, minden nyelvben megglehető szemlélet, hogy akihez beszélünk, a hallgató, logikai szempontból csak ún. második személy lehet. Értelmileg tehát második személyű marad a szó, mert azt jelöli, akihez szólunk, de az egyeztetésben harmadik személy módjára viselkedik, érvényesülnek rajta a birtokos személyragozás mondatalkantani sajátosságai, mint ahogyan a tényleges birtokviszonyt kifejező második személyragos névszók sem válnak a *-d* raggal második személyűekké, hiszen a személyrag nem a birtokszó, hanem a birtokos második személyére utal (pl.: *A bátyád elment.*). Ezért kerül a *kegyelmed*, *kegyelmetek* stb. mellé harmadik személyű állítmány, ha az illető szó éppen alanyként szerepel a mondatban. A magázás alaktani szempontból innen indul el.

Másrészt a latin nyelv hatása is elősegíti a második személy ragjának használatát a mi nyelvünkben éppúgy, mint az olaszban, franciában vagy a németben (vö. KERTÉSZ: i. m. 115).

A harmadik személyrag használata az *őkegyelme*-féle alakokban szintén éppen úgy természetes, mint az első személyé, hiszen — mint már említettük — jelentése szerint valódi harmadik személyre vonatkozik, arra, akiről beszélünk. A *kegyelem*, *nagyság*-féle fogalmakat harmadik személyű rag azonosítja a ténylegesen ilyen értelmű személlyel. Itt az azonosítás nemcsak jelentésbeli, hanem egyúttal alaktani is.

4. A birtokos személyrag elhomályosulása egyes szavakon

Az udvarias kifejezéseknek a XVI., XVII. században tapasztalható tarkasága később némileg egyszerűsödik, egyes kifejezések kiválnak a többiek közül. Ezeken gyakran maga a személyrag — de legalábbis annak eredeti funkciója — elhomályosul. Ilyen elsősorban az *uram*, *kegyelmed*, *nagyságod*, *önagysága*.

Nem fejez már ki valódi függőségi viszonyt, de nem hordoz érzelmi telítettséget sem az *uram* szó a következő, XVI. század végi, XVII. századi levelekben; értelmező értékű, de tartalmatlan, formális nyelvi eszközzé vált, akár el is hagyható. Pl.: „ispán *uram* engem kerestetett” (Jobbágylev. 56); „meghagyta Túróczi *uromnak*” (Jobbágylev. 82); „Mednianszki *Uram* kezemhöz iutatta” (Zr. 35); egészen nyilvánvaló ez a következő szövegkörnyezetben: „fő ember szolgálomot Wittnyedi István *uramot* akartam alázatosan Nagyságodnak recommendálnom” (Zr. 96). Ilyen használatban még sokáig él az *uram* szó: „Bíztatja Matyit szóval, hanem elsőbb Földes urához fut bíró *uram*” (Fazekas: Lúdas Matyi III. levonás, 43—4. sor). A funkcióját veszített személyrag később elmarad. A XVIII. századtól kezdve gyakoribb már a ragtalan használat. (Pl. Fazekas a Lúdas Matyiban Döbrögit már csak így emlegeti).

A *kegyelmed*, *nagyságod* jelentése is változik a társadalmi élet változásait tükrözve, kiszélesedik a használata (vö. KERTÉSZ M.: i. m. 114—25). Feltűnő — bár eredeti jelentéséből érthető —, hogy az *uram* fent említett használatától eltérően sohasem szerepel logikai harmadik személy értékében, csak olyan beszédhelyzetben fordul elő, amikor második személyre vonatkozik, akihez az első személyű alany szavait intézi, bár magázó formában. Ebben az értékben azután alakja jelentős változásokat szenved, megrövidül, elemei később már fel sem ismerhetők. A *kegyelmed*, *kegyelmetek* alaki változásának oka az udvariassági szavakban, több szóból álló kifejezésekben oly gyakori megrövidülés (az alaki változásra l. MÉSZÖLY: MNy. XVI, 149; KERTÉSZ: i. m. 119—23; HORGER: MNy. XXXIII, 248), melyet a szóhasználat gyakorisága magyaráz. (ZOLNAI helyteleníti az *udvariassági* rövidülést kifejezést, mert szerinte „az udvariasság tudvalevőleg nem annyira rövidíti, mint inkább kiszélesíti, hosszabbá s így hatásosabbá szokta tenni a címeket és megszólításokat. A rövidülés a szóhasználat koptató gyakoriságának a következménye, az udvariasság szempontjának némi háttérbe szorulásával” Nyr. XLVIII, 42. Ezzel természetesen egyetértünk, megfogalmazásunkban az „udvariassági szavak” pusztán e nyelvi elemek eredetére utaló összefoglaló név.) Számolhatunk még az írásbeli rövidítés hatásával is: pl. *ketek* (Jobbágylev. 22); *Keglte* (Zr. 87); *Kglmetek* (Zr. 88); *Kgte* (uo.); *Kgteket* (uo.). A *kend*, *ked*~*kéd* -d-je a felismerhetetlenné zsugorodott szón már a tőhöz tartozik, a vele szemben álló *kentek* ragja viszont

még élő. Ma a *kegyelmed* és a *kend* között már szóhasadásról beszélhetünk (vö. GRÉTSY: A szóhasadás 177).

A *nagyságod*ból ugyancsak születik megrövidült forma: a *nagysád*, mely — ezt is KERTÉSZ M.-től tudjuk — keletkezése idején nemcsak nőkre, hanem férfiakra is vonatkozhatott (vö. KERTÉSZ: i. m. 115). A megrövidített szó végső *-d*-jének már a tőhöz tartozását mutatja, hogy később kicsinyítő képző is kerülhet hozzá, jöllehet nyelvünknek jól ismert szabálya, hogy birtokos személyrag után nem járul képző.⁴ Ha ilyesmi előfordul, ez általában arra vall, hogy a rag eredeti szerepe elhomályosult, a rag a tő tartozéka lett. Ilyen származék a *nagysádk*a: „...s lehet ily embereket látni Pesten? Akármennyit, *nagysádkám!*” (Garay János Tollrajzok című tárcagyűjteményéből idézi KERTÉSZ M.: i. m. 116).

Másrészt azonban azt kell mondanunk, hogy az elhomályosulás csak részleges, nem minden alakban egyenlő mértékű. A *nagysád -d*-jével mintha szemben állna a már divatjamúlt *nagysám* megszólítás *m*-je, el nem homályosult személyragként. ZOLNAI GYULA szerint ez már a *nagysád* létrejötte után nem rövidülés, hanem analógia alapján keletkezett. Az analógia alapja a szerinte becéző alakú *apám*, *anyám*, *fiam*, *barátom* stb. (vö. Nyr. XLVIII, 42). A *nagysád-nagysám* szembenállásban a személyragnak még némi szerepet tulajdoníthatunk, hiszen ha a *nagysád -d* eleme végérvényesen a tömorféma alkotórészévé vált volna, az *-m* ragos „becéző” formák hatására nem *nagysám*, hanem *nagysádom* lett volna várható.

A ma már ugyancsak ritka, de egy-két évtizeddel ezelőtt még gyakrabban használt *önagysága* megszólításban is értékét veszítette maga a harmadik személyű rag, amely a szó keletkezése idején sem volt túlságosan jelentős az ő névmási előtag szomszédságában. A polgári társadalom kedvelte *nagysága* (nőkre vonatkoztatva) *-a*-ja ugyanígy funkcióját veszítette.

5. Eredetileg is grammatikai funkció nélküli személyrag-használat

Népdalokban gyakran előfordul, hogy grammatikai funkció nélküli személyrag nyilvánvalóan verstani okból kerül a szövegbe: „Verje meg az isten Szeretőmnek házát, Nem is épen házát, a benne *lakóját*,” (MNépkölt. I, 189; l. még I. 132; 175; 425; II, 132; 133). Ez némileg megmagyarázza a harmadik

⁴ Érdekes jelensége azonban nyelvünknek, hogy a denomiális *-ék* képző személyragos alakokhoz is hozzájárulhat, de csupán egyes számú rag után szokott előfordulni: „Cancellarius *Uraimek*” (Zr. 87); előtte többes számban álló értelmezett szóval: „Az bírák *Uramék*” (Zr. 88); „Hej édes *szülőimék*” (Petőfi: Szülőimhez); „*bátyámék*” (mai közny.). Ezek alapján az *-ék* képzőt is besorolhatjuk azok közé a képzők közé, amelyek birtokos személyrag után is állhatnak. Ilyennek mondja a MMNyR. a *-beli*, *-féle*, *-szerű* újabb képzőinket (I, 302), régibb keletű képzőt nem említ erre példának. Az *-ék* képzőnek ezt a tulajdonságát ragból keletkezte teszi érthetővé (vö. Mészöly: MNy. V, 254–64). Csak egyes számú személyragok utáni előfordulása pedig a képző többes számú értelméből következik. Az eredetileg határozóragos szóalakok *-k*-ja a ragból képzőszerű funkcióba való átmenet idején feltétlenül emlékeztette a beszélőket a többes *-k* jelre. Mészöly ugyan meggyőzően cáfolja BUDENZnek azt a véleményét, amely szerint a denom. *-ék* képző a többesjellel azonos (vö. UA. 260, TMNy. 581; hivatkozik rá Mészöly idézett cikkében), viszont annak az *-ék* rag jelentése megváltoztatásában — különösen a többes harmadik személyű állítmány társaságában — az alaki hasonlóság miatt érvényesülő analógiájával kétségtelenül számolnunk kell.

személyű személyrag jelentkezését a szitkozódásokban, szólásszerű kifejezésekben, melyeknek egésze, nemcsak maga a személyrag, affektív értékű.

A finnugor együttélés korától a mai nyelvállapotig élő, fontos szerepű ún. birtokos személyragoknak érthető módon sokféle funkciója alakult ki, de a megszilárdult nyelvi szerepek is változhatnak bizonyos nyelvtörténeti távlatban. Nincs talán még egy toldalékcsoport, amely hasonló mértékben gazdagította volna a nyelv kifejezőkészletét. Eredeti szerepe nem egyszer elhomályosult, de még ilyenkor is gyarapította más síkon vagy szokászatunket — mint e rövid áttekintésben is látható — vagy alakrendszerünket. Az utóbbira példának csak a szótó-rendszerben tapasztalható hatására hivatkozunk, melyet SIMONYI már mintegy fél évszázada oly meggyőzően mutatott ki. (vö. SIMONYI: A szótók története, Nyr. XVI, 241).

DIE FUNKTIONVERÄNDERUNG DER SUFFIXE

von

Frau M. VELCSOV

Neben Bezeichnung des Besitzverhältnisses spielen die possessiven Personalendungen (Personalsuffixe) eine Rolle auch in der höflichen Rede. Heute wird noch die Endung *-m* der ersten Person in der höflichen oder liebkosenden Rede gebraucht, doch im alten ungarischen Sprachgebrauch spielten auch die anderen Personalendungen eine ähnliche Rolle.

In einigen Anreden hat die Personalendung ihre ursprüngliche Rolle verloren, da sich ihre Bedeutung infolge des häufigen Gebrauchs bzw. der Formveränderung des ganzen Ausdrucks verdunkelt hat.

In Volksliedern finden sich auch Beispiele wo die Personalendung gar keine Funktion hat, sondern sie erscheint im versifizierten Text nur wegen des Rhythmus.

VOLT-E INC S A MAGYAR NYELVBEN?

PÁLFALVI ETELKA

1. *Nincs* igénk (állapotfogalmat kifejező cselekvő ige) jelentése egyértelműen 'non est, es ist nicht'. Mind a köznyelvben, mind az irodalmi nyelvben *nincs* hangalakban fordul elő. Tájszótárainkban a következőket találjuk rá vonatkozóan: a TSz. nem szótározza, a MTSz.-ban csak egy tbsz. alak szerepel: *nincsek*. WICHMANN csángó szótárának adatai: *niŋš*, *niš*; H. *nińś* (a *nincsen* alakváltozatait és a tbsz. alakokat mellőzhetjük). A SzamSz. *nincs* alakot közöl; az OrmSz. és a SzegSz. közölte adatok megegyeznek a köznyelvi alakokkal. Valamennyi fölsorolt (köznyelvi és nyelvjárási) adat megegyezik az *n*-es szókezdetben.¹

A NySz. a bemutatott alakváltozatokon kívül a *nincs*, *nincsen* címszó alatt *inč* (MünchK.), *inčen*, *nenchen* (LevT.), *nenczen* (EhrK.) adatokat is közöl. Az utóbbi két adattal nem sok dolgunk akad, annál inkább az első kettővel: a magánhangzós szókezdet elkülöníti őket az előbb idézett valamennyi alakváltozattól.

Mielőtt ezeknek az *incs*, *incsen* adatoknak tüzetesebben utánanéznénk, lássuk röviden a *nincs* etimológiáját!

A SzófSz. a következőket mondja: „*nincs* (XV. sz. e. f. BK. NySz.), *nincsen* (XV. sz. e. f. Jókk. NySz.) elhomályosult összetétel: *nem* és *es*, *is*.” Az irodalom, melyre a továbbiakban a szótár utal, kétfajta származtatást ismertet. Az egyik a *nincset* a *nem* + *is*~*es* (+van), ill. a **né-mi es van* összetétel eredményének tartja (KLEMM: MNy. XVI, 72; KALLÓS Zs.: Nyr. XXIX, 341; SZINNYEI: NyK. XXXIII, 244, NyH. 7; JÓKAY Z.: MNy. XXV, 278; SIMONYI: Alexander-Eml. 615). Egy másik származtatás, mely SIMONYINÁL (Nyr. XIII, 247) és MUNKÁCSINÁL (ÁKE, 481) bukkan fel, vogul és osztják megfelelőkre hivatkozva a *nincs* eredetét egy *incs* alakot tételez fel, mely önmagában is 'non est' jelentésű,² s a szókezdő *n* hangot a *nincs*-en etimológikusan, szláv analógia eredményének tartja (SIMONYI), vagy feltételezi a *nincs*-nek a *ne*, *nem* tagadószókkal való összefüggését, de az *incs* önálló 'non est' jelentése mellett (MUNKÁCSI). Mind SIMONYI, mind MUNKÁCSI a *nincs* etimológiájának megalkotásakor a MünchK. *inč* adatára hivatkozik. — Említi a MünchK. adatát rajtuk kívül SZINNYEI (ő a szóeleji *n* hiányának okát lekopásban látja), SZILY és ZOL-

¹ Az Új Magyar Tájszótár cédulaanyagában *niš*, *niŋš*, *niŋś* (Szabófalva, Moldva), *něncs* (Somoska, Moldva), *ninsen*, *nisen* (Szabófalva) hangalakú adatok találhatók — jórésztük megegyezik a Csángó Sz. adataival.

² SIMONYI: fgr. **entem* < vog., osztj. *āt'im*, *antom*, *endam*, *endem* (Nyr. XIII, 247), MUNKÁCSI: m. *incs*, *ěncs* vö. vog. *vońś-āl'*.

példa esetében is, a másodikikában is világos, hogy felesleges a rövidítés, a szövegösszefüggés mutatja (határozatlan tárgy) a javítás helyességét.

Miért foglalkoztunk ilyen sokat a — főleg nazális — rövidítésekkel? Véleményünk szerint a *nincs* — *incs* különbsége éppen egy hiányzó *n*, de nem a szó elején, hanem a szó belsejében. Úgy gondoljuk, hogy a MünchK. *incs* adatai téves olvasatúak, helyettük *nics* olvasandó, amely oly módon került a *nincs* helyére, hogy a szóbeljei *n* rövidítését elfelejtette leírni a másoló.

A bizonyítékok egy részéről már szó esett az előbbiekben. Tehát: a *nincs* adatok jó része (61%) *nīL* alakban található a kódexben. Az idézett példák bizonyítják, hogy a rövidítés elmaradhat még akkor is, ha így a szó értelmetlenné válik (*Eftua*). Feltételezhető, hogy a 3 ill. 5 *inL* (10%) alak íráshiba, és *nīL* a helyes olvasata.

A MünchK. adataival kapcsolatban még egy kérdésről: az írásjel (ékezet) kérdéséről kell beszélnünk. Joggal vetődik fel a kérdés, nem dönti-e el a pont (alakját tekintve inkább vessző), hogy az első vagy a második betű az *i*. Ha az ékezetek elhelyezése mindig pontos lenne, nem befolyásolná az író sietsége, vagy az előző sorból lenyúló *f*, *g*, *ſ* szára, akkor helyet kellene adnunk ennek az érvelésnek. A kódex egésze azonban azt mutatja, hogy Németi György gyakran elfeledkezik az ékezetekről. Különösen az *i*-ről marad el gyakran a pont, pedig gyakran értelem-megkülönböztető szerepe volna: MünchK. 24va: „(és mendenét) *ime* (vala)” — a kiemelt szó olvasható *ime*-nek és *mie*-nek, a mondatból derül ki, hogy melyik a helyes (*mie* 'mije'), önmagából a szóból nem. Néha az ékezet nélküli négy egyforma láb közül „szemmel láthatóan” az első *i*, a másik három *m*, de a szó mégis: *miuel* (MünchK. 24va). Gyakori az ékezetek elcsúszása, különösen hátra „... *men* *el innen*” (MünchK. 23va) — a betűk formája *ninen* olvasatra vezetne. Az ékezet előre is kerülhet. Erre is van példa: „(így vagyon írván próféta) *imat*” (MünchK. 8vb) — a *miatt* első lábán van a pont; *mico2*, *niltanac*, *nīlua* stb. — minden esetben az első lábon van a pont.

A VOLF (és az ő olvasata nyomán mások) által *incs*-nek olvasott szóról azt állapíthatjuk meg tehát, hogy elmaradhat főleg a rövidítés, a pont pedig (bár legalább annyiszor fordul elő a harmadik lábon, mint a másodikikon vagy az elsőn) nem igazít el bennünket. — VOLFOT is csak annyiban igazította el, hogy mindig oda olvasta, ahová elképzelése szerint való, nem oda, ahol valójában van.

A MünchK. után „testvérkódexeiben”, a Bécsi és az Apor kódexben található adatok érdemelnek figyelmet. A BécsiK-ben 58 (*nincs*, *nincsen*, *nincsenek*) adat közül 41 *nincs*, ezen belül 12 *nīL* alak található, *incs* egyáltalán nem fordul elő. — Az AporK-ben csak 22 adatot találunk: 11 *nincs*, 1 *mincs* (*myncz* — íráshiba vagy kiadási?), egy *nics* (*nicz*), hét *nincsen*, egy *niczen* (*nychen*) fordul elő. *Inc*sre itt sem bukkanunk, figyelemre méltó viszont az egy *nics* és az egy *niczen*.

Bár semmilyen rokonságban nincs az előbbi három kódexszel, mégis itt szeretném megemlíteni a WinklK. adatait. 21-szer találunk *nincsen*-t, kétszer *niczen*-t (*nychen*) és egyszer *incs*-et VOLF szerint, a Döbrentei kiadás 22 *nincs*-et, egy-egy *niczen*-t és *incs*-et mutat. Az *incs* az „Ének, ki dicséri Szíz Máriát” egyik versszakának kezdete: „*jñch* embõrj bõlcheſeegh...”. Ha megnézzük a versszakok kezdő szavait, kevés kivétellel azt látjuk, hogy a szavak első betűje hiányzik. A WinklK.-nek nemcsak erre a himnuszára jellemző a kezdő-

betűk elmaradása. A kiadó egyik megjegyzését idézzük: „... Következik 5 le-
vel... Az első meglévőnek felső sora: *damnacione perpetua Libŕa*, honnan hát
A még kimaradt, miként a többi elől is az első betű, melyet az író később
kivána oda veresíteni.” (RMNy. 4., WinklK. IV). Fölvetődik az a gondolat,
hogy a MünchK. egyetlen mondatkezdő *incs*-e melyet valóban nehéz *nics*-nek
olvasni, nem ugyanilyen eredetű-e. Erre talán választ adhatna az eredeti kódex,
vagy annak színes kiadása.

Nyelvemlékeinket olvasva még egy esetben találkoztunk a *nincs*-nek vi-
tatható és vizsgálatot érdemlő alakjaival. A Sermdom. közölte latin kódexek
magyar nyelvű glosszáiban is előkerül a *nincsen* ill. a vitatott *incsen*. A terje-
delmesebb Budapesti Kódex glosszáiban kétszer előforduló *nincsen* (*ninchen*)
mellett kétszer olvasható *incsen* (*inchen*), a Nemetújvári K. glosszái között
a két *nincsen* (*nincen* ~ *nincen*) mellett egy *nicsen* (*nicen*) áll. A két latin
nyelvű kódex szövege megegyezik, végső soron egy közös kézirat-ősre vezet-
hetők vissza, glosszáik is másolatok. A Sermdom. Szilády-féle kiadása nem jelzi
ugyan, de meg kell említenünk, hogy a BGl. egyik adata (Sermdom. II, 12:
megh wtuen ežtended *ninchen* iol) a kódexben rövidített: *nichen*. A kevés szá-
mú adat nehézzé teszi általánosan jellemző vonások felismerését, de úgy vél-
jük, hogy a BGl. egy *nichen* és a NémGl. egy *nicen* adatából (hétből kettő)
megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a két *inchen* helyett itt is *nicsen*
(*nichen*) a helyes olvasat.

Még egy nyelvemlékünkéről, a Virginia kódexről kell említést tennünk.
Ez a kéziratunk az előbb említett valamennyi emléknél szebben írott, olvasási
problémák nemigen adódnak. 12 *nincs(en)* adata van: két *nincs* (egyikük *nȳcz*
feloldása), két *nics* (egyikük *y*-ján: *nȳcz* a két vessző úgy egybefolyik, hogy
semmiben sem látszik különbözni az előbb idézett *nȳcz*től). Két *nincsen* (egy-
ikük feloldott rövidítés) mellett hat *nicsen* alak található. A szóbelseji *n*-ek
ilyen arányú hiányzása inkább nyelvjárási sajátyságra, mint íráshibára enged
következtetni. Talán nyelvjárási eredetű a LevT. következő két adatában is
a *nics*: „... mert ara tannosságom *nych*” (LevT. I, 49); „Annak felette Wng
varmegyebe tarsomnak attam az nagysagod levelet, meg azra valasonk *nycz*.”
(LevT. I, 12), bár a gyakorlatlan és (az első esetben a levélből megállapíthatóan)
izgatott levélírók hibájából is eredhet.

3. Végignézve jónéhány nyelvemlékünk *nincs*~*nics*~*incs* szavait, a föl-
vetett kérdésről véleményünket a következőkben foglalnánk össze: 1. *nincs*
szavunknak általánosan elfogadott etimológiája kizárja egy *incs* hangalak léte-
zését (vö. SzófSz.: *nem* + *es*~*is*). 2. Azokról az *incs* adatokról, melyekre más
etimológiák hivatkoznak (MünchK., Sermdom.) meggyőződésünk, hogy hibás
olvasat és ezen alapuló hibás kiadás terjesztette el a nyelvészeti köztudatban;
és a rájuk épülő etimológiák helytelenek. 3. Lehetségesnek tartjuk, hogy az
idézett *nics* alakok közül egyesek íráshibák (MünchK.), mások pedig nyelv-
járási alakváltozatok (VirgK., LevT.).

Végezetül szükségesnek látjuk felhívni a figyelmet arra, hogy nyelvemlék-
kiadványaink jó része nem megbízható (ez kiderült a WinklK. Döbrentei és
Volf-féle kiadásának összevetéséből és méginkább az eredetiekkel való össze-
hasonlítás során), és az ebből fakadó következtetésre: szükségünk van minél
több nyelvemlékünk pontos, betűhív kiadására.

HAT ES EINE WORTFORM *INCS* FÜR *NINCS*
IM UNGARISCHEN EINST WIRKLICH GEGEBEN?

von

E. PÁLFALVI

Die Verfasserin versucht zu beweisen, dass das von Ny.Sz. zitierte, von mehreren Philologen zur Etymologie von *nincs* benutzte *incs* ein Ergebnis falschen Lesens sei. Es sei die beliebte Abkürzungsweise der Kodexe, die Bezeichnung der Nasale durch horizontale Striche die die Form *nics* geschaffen habe, und die gleichförmigen Striche der mönchsgotischen Schrift — besonders wenn das Pünktchen des *i* weggelassen ist — täuschen den Leser. Es sei möglich, dass die Form *nics* in einigen unserer Sprachdenkmäler eine dialektale Aussprache bezeugt.

ADALÉKOK IMRE SÁNDOR NYELVTUDOMÁNYI MUNKÁSSÁGAHOZ

SIPKA SÁNDOR

1.

A kolozsvári egyetem első magyarnyelvész professzorának gazdag nyelvtudományi munkásságát ismertetni és kritikailag feldolgozni nemcsak eredményei feltárása szempontjából tanulságos, hanem azért is, mert ezáltal részben fény derülhet arra az áldozatkésztségre és tudományos felelősségtudatra, amely több mint száz évvel ezelőtt, a magyar nyelvtudomány rendszeres művelésének megindulása idején annak úttörőit lelkesítette és munkára ösztönözte. Ilyen monografikus jellegű, történelmi kitekintést is tartalmazó pályakép megrajzolásának előfeltétele azonban a ránk maradt anyag minél teljesebb összegyűjtése és rendszerezése. Köztudomás szerint Imre Sándor tudományos művei még életében nyomtatásban megjelentek, s részint önálló kötetekben, részint folyóiratokban ma is aránylag könnyen hozzáférhetők. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára viszont olyan kéziratos hagyatékot is őriz, amely lényegében ugyan nem változtatja meg, de néhány adattal kiegészíti és teljesebbé teszi a pályaképet.¹ Elsősorban a korabeli tudományos élet vezetőivel, irányítóival folytatott széleskörű levelezésére és néhány kéziratban, illetve töredékben maradt tudományos munkájára gondolunk.

Ez alkalommal néhány levélrészletet mutatunk be annak illusztrálására, hogy HUNFALVY PÁL, az első magyar nyelvtudományi folyóirat, az 1855-ben meginduló Magyar Nyelvészet szerkesztője hogyan értékelte Imre Sándor nyelvtudományi munkásságát. A továbbiakban cím szerint időrendben felsoroljuk és néhány szóval jellemezzük Imre Sándor nyomtatásban megjelent nyelvtudományi műveit, azután bemutatjuk azokat az utalásokat, amelyek GYULAI PÁL leveleiben Imre Sándor Magyar szóképzés c. művére vonatkoznak, majd ennek a kéziratban maradt tanulmánynak vázlatos ismertetését, bírálatát adjuk, végül pedig bemutatjuk a Vásárhely nyelve c. kis kézirat-töredékét.

2.

Loványi Gyula a Nyelvtudományi Közlemények LIX. kötetében részletesen és hitelesen idézi fel azokat a körülményeket, amelyek nálunk a Bach-korszakban az első magyar nyelvtudományi folyóirat megindulása idején a tudományos életben uralkodtak.² Adatai nyomán megérthetjük, hogy milyen

¹ Ráday Lt. Bp. Az Imre család iratai: B/I.

² A Magyar Nyelvészet. (Adalékok a magyar nyelvtudomány kialakulásának történetéhez.) NyK. LIX. (1957. évfolyam.)

merészségre, áldozatkészségre és szervezői rátermettségre volt szüksége a szerkesztőnek, Hunfalvy Pálnak a munkatársak felkutatása, a közöny felrázása és az anyagi feltételek biztosítása érdekében. Ennek a tudományszervező munkának dokumentuma az a tizennyolc levél is, amelyet 1857 és 1887 között Imre Sándorral váltott. Az első keltezésének időpontja 1857. tavaszelő 20-ik napja. Imre Sándor ekkor a hódmezővásárhelyi ref. gimnázium igazgatója volt. Nevéhez fűződik a gimnázium Tudósítványainak (a mai iskolai évkönyvek őse) évenkénti kiadása 1854-től kezdve. Az 1855. évfolyamban „Észrevételek a gimnáziumi nyelvtanítás körül”, az 1856-ikban „A határozatlan ígéről és igenevekről” c. értekezést is közöl. Ez utóbbira figyelt fel Hunfalvy és írta hozzá a következő buzdító levelet: „Olvastam tavali iskolai tudositványát „A határozatlan igenevekről”. Ennyi mentességet szokott előitéleteinktől nem találtam ez újabb időben egy magyarul írott könyvben sem, de annyi könyvismeretet sem a külföldi nyelvtudománybul. Lehetetlen nem örvendeznem ezen a váratlanságon.” A továbbiakban Imre Sándort is, társait is a nyelvtudomány-nal való rendszeres foglalkozásra buzdítja. Hunfalvy jó kritikai érzékének bizonyítéka, hogy ebben a kis tanulmányban azokat a vonásokat ragadja meg, amelyek Imre Sándor tudományos munkásságának később is legfőbb ismertetőjegyei voltak: az önállóságra törekvést és a széleskörű, alapos szakirodalmi jártasságot. Nevezetesen ez a levél azért is, mert Imre Sándor tudományos felfedezését jelenti és pályájának ez irányban való elindulását gyorsítja. Hunfalvy az 1857. tavasz hó 2-án írt levélben már így juttatja kifejezésre köszönetét Imre Sándor sokat ígérő válasza miatt: „Meg vagyok győződve, hogy a Magyar Nyelvészet Imre urban derék harcost nyere. Hogy ez nem jutalmaz, sőt hogy rágalmat hoz reám inkább, mint sem jutalmat, s így azokra is kik velem kezert fognak, az ne ijesszen vissza... Hajnalodik a nyelvtudományra nézve; minap egy nagyszombati (VII. osztálybeli) tanulótlul vettem levelet, melyben az ifjú utasítást kér. Jó jel — ilyen lehet csak jutalmunk.”

A kölcsönös bizalom és megbecsülés gyors növekedésének jele, hogy az 1857. szept. 10-én írt levélben Hunfalvy már ígéri Imre Sándor egyik cikkének a Magyar Nyelvészet ez évi folyamában való közlését, majd arra kér választ, hogy milyen szanszkrit nyelvtant kellene az érdeklődők kezébe adni.

Már ebben az évben Imre Sándornak könyvismertetései jelennek meg Hunfalvy lapjában, a következő évben ugyanott „A magyar igealakok egybevetése a görög és latin igealakokkal”, majd „Az ember neve némely árja nyelvekben” címen értekezik. Ugyanebben az évben a vezetése alatt álló hódmezővásárhelyi gimnázium Tudósítványában (és Kecskeméten külön kiadásban) „A latin és görög nyelv viszonyáról származás és rokonság tekintetében” c. értekezését tette közzé.

Tudományos munkássága elismerésül 1858. dec. 15-én a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Imre Sándort levelező tagjává választotta. Székfoglaló értekezését „A magyar szógyök mivolta és némely változásai” címen 1859. júl. 4-én tartotta. Erre vonatkozóan Hunfalvy leveleiben a következő utalások olvashatók: „Imre úr azt hiszi, hogy nekem köszöni levelező tagnak választását. Csalatkozik — nekem a választásokba nem volt befolyásom, akkor én is levelező t. valék. Hanem minden látszólagos ellenkezések mellett, melyek az Akadémia felolvasásaiban kitűnnek, az ügyre nézve nagy egyetértés van köztünk. Legalább én semmi személyi tekintetet nem tartok: úgy hiszem azért, mások sem. De megválasztásának én is nagyon

örülök, — nem igen találtam még köztünk embert, kinek eszejárásával annyira egyezném, mint Imre úréval, mi nekem annál jobban esik, mert meggyőző arról, hogy tán mégsem vagyok félen járó, mind a mellett, hogy annyinak eszejárásával ellenkezem.”³

A székfoglaló megtartásának időpontjára vonatkozóan 1859. január 14-i levelében Hunfalvy így ír: „Nem akarna Imre úr még az akadémiai szüenidő előtt székfoglalót mondani? Ha igen, tessék jul. 4-re határozni magát, mert az lesz utolsó nyelvostályi ülésünk. Ekkorára Fábíán István is beköszön. Egyszer úgy is illik közénk jönnie (nem kénytelen ugyan vele az ember); tehát tegye azt a mondott időre. Nagyon örülnék a majdnem legkedvesebb két embert egyszerre nálam látni.”

A székfoglaló értekezés a Magyar Tudományos Akadémia Értesítőjében 1859-ben jelent meg. Ezzel kapcsolatban Hunfalvy az 1859. júl. 23-án kelt levélben azt írja, hogy megítélése szerint az Értesítőnek „történeti nyomossága lehet”. Könyvismertetésekén kívül ebben az évben jelent meg a Magyar Nyelvészetben Imre Sándornak „Még egyszer a magyar igék időalakjairól” c. tanulmánya.

1859-ben Imre Sándor is részt vett az Akadémia Kazinczy-pályázatán. Pályaművéről Hunfalvy 1859. okt. 14-én a következőket írta: „Én is ítésze voltam a pályamunkának. Melyről azt véleményezém: A munka nemcsak nem méltatlan a Kazinczy ünnepélyéhez, sőt inkább nagyon méltó. Csupán az ifjú olvasók kedvéért azon neveket és vezérszókat, amelyek az előadás kitűnő szakait jelölik, magyarázó jegyzetekkel, irodalmi felvilágosításokkal szeretném kísérve látni, ha addig elkészíthetné a szerző. E volt véleményem, az indoklásokat mellőzve. S nem azért ítéltém így, mert Imre úr írta meg, ezt ugyan nem is sejdíthettem, míg keze írására nem találhattam, jóllehet föltetszett, hogy ily érett gondolkodású író tűnik újra fel — hanem hideg meggyőződésemből. No, de mások másképpen látták: ámbár Csengery⁴ is, ki elolvasta volt, hasonlóképpen ítélte. Én helyeseltam azon irodalomtörténeti egybevetést, mely a magyar irodalmat az európaiakhoz képest tekinti, helyeseltam Kazinczy jellemzését, kiemelve azon önállóságot is, mely ki meri mondani, hogy ünnepeltünk nem a legnagyobb költő a világon — milyen álpátoszra nagyon hajlandó a magyar irodalom, megdicsértem a nyugodt előadást, mely bombasztot nem ismer. Azonban volt ember, kinek éppen a nyugodtság nem tetszenék ilyen alkalommal, de az gyermek-ember. A nyelvészeti oldalt azonban valamennyi ítész megdicsérte.”

3.

Tudományos tekintélye alapján 1859-ben a debreceni és a sárospataki kolégium egyaránt katedrát ajánlott fel Imre Sándornak. A patakiak nevében szóló Erdélyi János meghívása igen csábító volt a vásárhelyi igazgató számára, ő azonban mégis Debrecenre választotta. 1860. ápr. 29-én tartott székfoglalójának címe: „A nyelvi és klasszikai irodalmi tanulmányok fontossága korunkban és tanintézetekben”. Gondolatmenetének végső következtetése így hangzik: „Az egész oktatásnak nemcsak kiindulási pontja, hanem vezérlője és alapja

³ 1859. febr. 14-én kelt levél.

⁴ Csengery Antal (1822—80) politikus, közigazdász és publicista, 1857—69-ig a Bp-i Szemle szerkesztője.

a nemzeti nyelv esmérete, öntudatos használata, a nemzeti életnek a nyelvben és nyelv által elsajátítása, a nemzet multjának, jelenének megismeréséből, mondanám megérzéséből, a nemzeties érzés, kifejezés mód, észjárás eltanulása, visszaadása és kifejtése. Ez az első cél az anyanyelv használatában. A másik cél is, eszköz is ... tudniillik a hazai nyelvnek idegenek tanulására eszközül felhasználása ... a hazai eszmék körének szélesbítésére.”⁵

Hivatalba lépésétől kezdve 1862-ig görögöt és latint tanított a debreceni kollégium felső osztályaiban, 1862. febr. 25-től a teológiai kurzus I. évfolyamán. Később a Lugossy József magyar nyelv- és irodalmi tanszékére helyezték át. Ebben a beosztásban a VII. és VIII. gimnáziumi osztályban magyar nyelvet és irodalmat tanított. Oktató-nevelő munkájának előmozdítása érdekében 1861-ben adta ki „Magyar mondattan az irány és verstan vázlatával” c. tankönyvét, amely húsz év alatt öt kiadást ért meg (1861, 62, 68, 75, 81). A négy részre tagolódó mű (útmutatás, mondattan, iránytan, verstan) hatását nagymértékben előmozdította a magyar nyelvtan gimnáziumi tanítására vonatkozó módszertani útmutatás. Ennek ma is megszívlelendő a következő megállapítása: „A magyar nyelvtanítás feladata: ezen nyelvet a megszerzett vagy szerzendő esmeretekhez, érzelmekhez, eszmékhez úgy idomítani, fejleszteni s a tanulónak úgy tenni sajátjává, hogy az emezeknek mindig elég ügyes közlője s hű kinyomata legyen.” Ugyanebben az évben még a következő nyelvtudományi tárgyú írásai is megjelentek: „Az ógörög nyelv fontossága iskoláinkra és irodalmunkra nézve”,⁶ „Kazinczy nyelvújítása”.⁷ A görög nyelv gimnáziumi helyzetére Hunfalvy 1863. jún. 13-án Imre Sándorhoz írott levele is utal. Sajnálkozik annak háttérbe szorításán, és legalább a pesti evangélikus gimnáziumban szeretné azt megakadályozni.

A következő években irodalmi, pedagógiai és kultúrpolitikai tárgyú tanulmányok mellett a következő nyelvtudományi műveket adta ki: „A -nek tulajdonító rag eredete és értéke”,⁸ „A magyar irodalom és nyelv története”.⁹

1869. jún. 28-án az Akadémia osztálygyűlésén olvasták fel és nagy elismeréssel fogadták Imre Sándor „Geleji Katona István főkép mint nyelvész” c. értekezését, amely az Akadémiai Értekezések között még ugyanabban az évben megjelent. Ettől kezdve nyelvtudományi munkássága főként a nyelvújítás vizsgálatára és a feledésbe merült magyar nyelvészek emlékének felújítására irányult. Közben azonban életpályáján ismét változás történt, az 1872-ben megnyílt kolozsvári egyetemre a magyar nyelv és irodalom tanárává nevezte ki Trefort Ágoston kultuszminiszter.

4.

1872 októberétől 1877 júniusáig tartott egyetemi nyelvészeti előadásairól sajátkezűleg írt, kéziratban maradt jelentésében a következőket olvashatjuk: „Itt is három évi időközött véve fel, (előzőleg ti. az irodalmi előadásokról ír: S. S.) négy félévben a nyelv történelmét és a magyar nyelvtudományi irodalom idő-

⁵ Idézi Zsádon László: Imre Sándor élete és művei. Debr. 1934. 54—55. l. (Tanári szakdolgozat. Debr. Egy. Könyvtár.)

⁶ Magyar Nyelvészet. 1861.

⁷ Szépirodalmi Figyelő. 1861.

⁸ Nyelvtudományi Közlemények, 1863. (2:321.)

⁹ Gimnáziumi tankönyv. Debrecen. 1865.

rendbeli ismertetését tűztem ki feladatul. Az első két félévet főképp a nyelvviszonyok általános, a nyelv benső fejlődése részletes fejtegetésével foglalkoztam. Az utóbbi két félévben túlnyomólag a nyelvtudomány történelmét. E tárgyalás szolgálhat egyedül biztos alapul a nyelv mélyebb megismeréséhez, a nyelv és nyelvtudomány további jó irányú műveléséhez. E négy félévnek két elője a középkorral és XVI. századdal, a két utóbbi a XVII., XVIII., XIX. századdal, ezek nyelvével és nyelvtanával foglalkozott, a dolog természetéhez képest. Ezek alapján tárgyaltam az első hat félév közül a két utolsóban a tüzetes magyar nyelvtudományt, történelmi fővonásokban, összehasonlító módszerrel.

A nyelvtudományhoz rövid bevezetést — nyelv eredete, nyelvek elágazása stb. is adtam az első időközben és adok a másodikban is. E dolog felvételét a tanárképezdei szabályzat s egyébként a tudomány feladata is kívánja. Mert a nyelv mélyebb ismerete a hasonló vagy különböző nyelvek fő sajátosságainak tudása nélkül lehetetlen.

Egy félévben rendkívüli vagy ingyenes előadásokban a magyar nyelvjárás történelmét és bírálatát adtam elő.

Colloquiumot közlelbebi félévben 12–15 hallgató tett, nagyobb részt kitűnő, vagy dicséretes eredménnyel.”¹⁰

Az egyetemi előadások mellett éveken át ellátta a dékáni és a Tanárvizsgáló Bizottság elnöki tisztségét, de szorgalmasan publikálta irodalmi és nyelvtudományi dolgozatait is. Ez utóbbiak időrendben így következnek: „A nyelvújítás tanulmányának fontossága”,¹¹ „A magyar nyelvújítás és tévedései”,¹² „Kincsesbabonák a XVII. sz.-ból”.¹³ „A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálat, tekintettel az újítás helyes módjaira” c. tanulmánya (1874) pályaműnek készült az Akadémia Marczibányi díjára, amelyet végeredményben Ponori Thewrewk Emil nyert el. Imre Sándor dicséretben részesült, és bizonyos tiszteletdíj mellett munkájának kiadásával jutalmazta az Akadémia. Még ebben az évben jelent meg „Rövid magyar nyelvtan”¹⁴ c. tankönyve, a következőben pedig „Összehasonlító nyelvtudomány egyetemen és iskolákban”¹⁵ c. értekezése.

„Nyelvtörténeti tanulmányok a nyelvújításra nézve” c. tanulmányát 1875. dec. 13-án és 1876. jan. 17-én olvasták fel az Akadémián. Megjelent az Akadémiai Értekezések közt 1876-ban. Volf György élehangú bírálatát a tanulmányról és Imre Sándor Volf Györgyhez intézett válaszát a Nyelvőr 1876. évfolyama közölte. „A nevek -uk, -ük személyragjairól”¹⁶ c. tanulmányát 1878. okt. 7-én mutatták be az Akadémián. 1878. jan. 30-án a Kisfaludy Társaság tagjává választották. Székfoglaló értekezése „A dal nyelvéről” a Budapesti Szemlében jelent meg 1880-ban.

1879. máj. 22-én választotta az Akadémia Imre Sándort rendes tagjává. Székfoglaló értekezése „Beregszászi Nagy Pál életéről és munkásságáról”¹⁷ szölt. Ezután betegsége miatt néhány kevésbé termékeny év következett életében. 1880–85-ig mindössze néhány irodalomtörténeti és etikai jellegű tanulmányt

¹⁰ Ráday Lt. Az Imre család iratai: B/I/4/a.

¹¹ Pesti Napló. 1872.

¹² Budapesti Szemle. 1873.

¹³ Nyelvtudományi Közlemények. 10. 391. l. (1873.)

¹⁴ Tankönyv a középiskolák számára. Debrecen. 1874.

¹⁵ Erdélyi Múzeum. 1875.

¹⁶ Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. VII. k. VII. sz. 1879.

¹⁷ Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. 1880.

publikált. 1886-ban nyugdíjaztatás folytán megvált az egyetemi katedrától és fiaihoz Hódmezővásárhelyre költözött. Ott élt 1900 decemberében bekövetkezett haláláig.

5.

Erejéhez mérten a nyugalom éveit is tudományos munkálkodással töltötte. Ezalatt jelent meg „A nyelv romlása”¹⁸ c. tanulmánya, amely tartalmilag összefügg a németesedésről, elkorcsosodásról, a nemzetiségekről és a nevelésről írott dolgozataival. Gyulai Pál felszólítására írta és 1890-ben a Budapesti Szemlében, majd az Olcsó Könyvtár sorozatban adta ki „A középkori magyar írók stíljáról” c. értekezését. A következő évben „Lugossy József nyelvbölcsőse”¹⁹ és „Erdősi Sylvester János nyelvészete”²⁰ című tanulmányaiban két tekintélyes magyar nyelvész emlékét idézte és munkásságát méltatta. Ugyanebben az évben jelent meg egy nagyobb szabású és fontos munkájának első kötete, „A magyar nyelv és nyelvtudomány rövid története” Debrecenben. Ez a könyv kimerítő adatgyűjtése miatt ma is haszonnal forgatható. Sajnos, folytatását betegsége miatt már nem tudta befejezni a szerző. A Magyar Tudományos Akadémia 1892. dec. 19-én tartott ülésén olvasták fel BALLAGI MÓR felett tartott emlékbeszédét.²¹ 1896-ban Beöthy Képes Irodalomtörténetének II. kötetében közreadta „A nyelvújítás története” c. munkáját.

Az 1880-as évek végén készült el „Magyar szóképzés” c. kéziratban maradt munkája.²² Ennek kiadása körüli tárgyalásokról a ránk maradt levelek némi tájékoztatást adnak. Gyulai Pál 1887. szept. 17-én ezt írta Imre Sándornak: „Vettem szíves levelét a »Magyar szóképzés« című műve kéziratával együtt, s mindjárt áttettem az I. osztályhoz, hova különben egyenesen küldhettem volna, mert ez tisztán az osztály ügye s magának az akadémiának csak annyiban (van) hozzá köze, a mennyiben a költségvetést véglegesen ő hagyja helyben. A munka elfogadása kiadásra (t. i. nyomtatás és tiszteletdíj, ez — utóbbi ívétől 30 ft.) azt hiszem nem fog nehézségbe ütközni. Nehezebb lesz a határozat végrehajtása. Az akadémia vagyonának nagyrésze földhitelintézeti papirokból áll, a melynek kamatja 5-ről négyre szállítattott le. E körülmény a tavalyi költségvetésünket egészen feldúlta. Egy pár munkát (Finálytól, Simonyitól) e miatt nem tudtuk kiadni ez évben, s a jövő évre halasztottuk. A jövedelem az idén sem fog javulni s nem tudom, hogy a jövő évben megjelenehetik e tisztelt barátom munkája vagy legfeljebb csak nyomtatása kezdődhetik meg. Azonban ez későbbi kérdés, most fődolog, hogy a munka december közepéig megbíráltassék, elfogadtassék, s a költségvetésben egészben vagy részben fölvétessek, a mi mindig decemberben szokott megtörténni. Az októberi osztályértekezleten tüstént kineveztetem a bírálókat s felkérem Hunfalvyt, hogy az egyik ő legyen, tisztelt barátomat pedig koronként értesítem az ügy állásáról.” Gyulai ezt az ígéretét meg is tartotta, mert az 1887. okt. 11-én kelt levelében már közölte Imre Sándorral, hogy műve az Akadémia I. osztályának okt. 8-án tar-

¹⁸ Budapesti Szemle. 1886.

¹⁹ Erdélyi Múzeum. 1891.

²⁰ Hunfalvy Album. 1891.

²¹ Megjelent a MTA elhunyt tagjai felett tartott emlékbeszédek VII. kötetének 7. számában.

²² Ráday Lt. Az Imre család iratai: B/I/4/10.

tott értekezletén „bírálatra adatott”. Az 1888. dec. 23-i levél így tájékoztat a mű további sorsáról: „Budenz elvégre jelentést tett tisztelt barátom munkájáról, de csak szóbelileg, ígérve, hogy írásban is beadja a mit szóval előadott. Majdnem egy félórai előadásának az volt az értelme, hogy a munka gazdag ismeretekről tanúskodik, de módszere hibás, s ezért nem ajánlható a kiadásra. Az osztály második bírálólul Szilády Áront kérte fel, kinek a munkát mindjárt másnap (nov.) átadtam, s a ki azt ígérte, hogy december végén véleményét beadja. A költségvetés előtt (január) a munka sorsa el nem dőlhet, mert még egy harmadik bírálónak is át kell adni. Azonban ha tavasz felé elfogadná az osztály, nyomtatását a nyáron vagy ősszel meg lehetne kezdeni, s költséget a következő költségvetésbe bevenni. Így jártunk el Finály munkájával is, melyet az ősszel nyomattam ki, s költséget 1889-i költségvetésbe vesszük bele.”

Gyulai 1889. nov. 5-én írt levelében a „Magyar szóképzés” kiadásáról ezt olvashatjuk: „Szilády végre beadta véleményét, s kiadásra (ajánlotta) »Magyar szóképzés« című munkáját, minthogy a két bíráló között véleménykülönbség van, fölkertem meg elnököt, Hunfalvy Pált, hogy maga legyen a harmadik bíráló, s véleményét egyszerre terjesszük elő az osztályülésen a Szilády véleményével. Hunfalvy átvette a munkát, s a mint tegnap nekem monda, ő is hajlandó kiadását ajánlani. Budenz a mai napig sem adta be írásbeli véleményét, csak szóval referált az osztálynak.”

Hunfalvy már előbb is forgathatta Imre Sándor munkájának kéziratát, mert arról 1887. jan. 7-én kelt levelében a következőket írta: „Azt tanácsolnám tehát általában, hogy az egyszerű *k* képzőt különvalónak tüntesse fel B. uram a több hanggal tetézt *k* képzőtől, s ebben is tüntettesse ki a felbontható és fel nem bonthatót.”

Gyulai Pál 1890. jan. 13-án kelt levele arról értesíti, hogy Budenz, Szilády és Hunfalvy bírálatát hozzászólás céljából elküldte Imre Sándornak. Az 1890. febr. 19-i levél az Akadémia I. osztályának határozatáról közli az alábbi kedvező fordulatot: „Az osztály határozata, a mint láthatja, épen nem zárja ki a munka elfogadását, s a mint az osztályülésen tapasztaltam a hangulat irányában nem ellenséges, s a munka egy részét Budenz is teljesen méltányolja.”

A szóban forgó műre vonatkozó újabb utalás Gyulai 1891. aug. 31-én kelt levelében így hangzik: „A Szóképzés ügyében írt levelét megmutattam Budenznek s ő úgy nyilatkozott, hogy az újabb bíráló tisztet nem fogadja s épen nem kíván akadályt gördíteni a munka megjelenése elébe. Így alkalmassint Hunfalvy és Szilády lesznek a bírálók, s a munka hamar elfogadtatik. Nehezebb lesz a kiadás anyagi oldala. Mióta a földhitelintézeti záloglevelek kamatja leszállítatott s az akadémiának kevesebb a jövedelme, alig tudjuk rendbehozni az osztály kiadásait. A már megindított vállalatokat nem hagyhatjuk abba, s újra nem igen van pénz. De ha a mű elfogadtatik, gondom lesz rá, hogy mielőbb kinyomassék, s ha másképp nem, két év alatt fizetessék ki a nyomda és tiszteletdíj.”

Utoljára még ezt olvashatjuk erről a kérdéssel Gyulai 1891. szept. 7-én írt levelében: „Ha a Szóképzés csak tíz ív, akkor könnyen kiadható. Azt hittem, hogy legalább is harminc ív. Csak küldje fel hozzám, a legtapintatosabban fogok eljárni a körülmények szerint.” Imre Sándor azonban a hosszú halogatás miatt megsértődhetett, tanulmányát minden bizonnyal már nem küldte vissza Gyulainak, s ez lehetett kéziratban maradásának végső oka.

6.

A MAGYAR SZÓKÉPZÉS c. mű százharmincnyolc kéziratot ívoldalra terjed és az alábbi 48 §-ra oszlik:

1. Szóképzés. Szó. Törzs. Képző. 2. A gyökér és törzs sajátosságai. 3. Kétféle gyökér és képző. 4. A képzők értelme. 5. Törzsek és képzők viszonya. 6. A törzs és képző csatolódása. 7. Egyes és összetett képzők. 8. Név- és igeképzők. 9. Egyszerű törzsek. Egytagúak hajdan és most. 10. A törzsek száma. 11. Idegenség a képzésben. 12. A képzők egyenként. Magánhangzóképzők: -a, -á. 13. -e és -é képző. 14. Az -i képző. 15. Az ó- és -ő képző. 16. Az -u és -ü képzők. 17. Másalhangzóképzők: -b. 18. Másalhangzóképzők: -p. 19. A -v képző. 20. -f képző. 21. -m képző. 22. -k képző. 23. -g képző. 24. -h képző. 25. -n képző. 26. -ny képző. 27. -j képző. 28. -t képző. 29. -d képző. 30. -gy képző és -ty képző. 31. -r képző. 32. -l és -ly képzők. 33. Az -s: sz, zs: z, cs: cz képzők és összetettjeik. Különösen -s képző stb. 34. -sz képző és a vele összetettek. 35. -z képző és összetettjei. 36. -zs képző. 37. -cs képző. 38. -cz képző. 39. Határozók mivolta és képzése. 40. Összetétel általában. 41. Párhuzamos vagy kettős összetettek. 42. Birtokos összetétel. 43. Jelzői összetételek. 44. Határozói összetétel. 45. Mondományból jelzői összetétel. 46. Mondomány összetétel. 47. Az összetett alakszók (névmások, kötőszók, indulatszók). 48. Néhány különös összetételünk.

A szóképzés alapjául szolgáló nyelvi elemek közt megkülönböztet a szerző „nem világos értelmű” (nem élő) *gyökereket* és határozott értelmű (élő) *törzseket*. Képzésnek minősíti azt az eljárást, amelynek során a gyökerekből értelmes szók, vagy a törzsekből új szók jönnek létre (pl. su, sug, susog; sé: sért sérelem stb.). Mivel a gyökerek eredete, másképp a nyelv eredete a nyelvből-eselet körébe tartozik, az pedig a szóképzés határain kívül esik, itt nem foglalkozik vele, csak a szótörzsek alakulásával. Mai nyelvtudományi ismereteink alapján a gyökérszavak ilyen értelmezése és egyes szótörzsek alakulásának itt olvasható nyelvi magyarázata sok esetben helyesbítésre, módosításra szorul. A szófejtés terén elért újabb eredmények szintén Imre Sándor sok megállapításának tévedésére mutathatnak rá. A név- és igeképzők egyezésére vonatkozó magyarázatai sem mindig helytállóak. Az egyes képzők jórésznének keletkezéséről is mást tanít ma a nyelvtörténet, mint amiket Imre Sándor hirdet vagy feltételez.

Az egyszerű szótörzseknek a kódexekből való összegyűjtése és betűrendbe szedése igen gazdag és hasznos anyaggyűjtés, további feldolgozás alapja lehet. Lényegében helyesnek tekinthető az a bírálata is, amit a Czuczor–Fogarasi-féle Nagy Szótárról mond a szótörzsek számának megállapításával kapcsolatban.

A képzők eredetéről szólva egyeseket „minden műveltebb nyelvvel közös”-nek vagy legalábbis „alaphangjaikra nézve” hasonlóknak tart, (-ó -u -d -t -m -n -r -s stb.), másokat világosan idegen eredetűnek tekint, (-nok -nök). Sok feltételezése és egybevetése azonban a mai kutatásokkal nem igazolható, illetve azoknak gyakran ellentmondó (-lya- -lye -nya -nye -ján -ma -or -t stb. képzők eredete).

Az -a képzőre vonatkozó adatok teljes egészében hibásnak mondhatók, legtöbb példájában nem képzőnek tekintendő az -a. Ez a hiba egyébként a betűrendben tárgyalt többi képző ismertetésében is előfordul. Túlvezetne szándé-

kunkon az erre vonatkozó példák részletezése, ehelyett az alábbi általános megjegyzéseket tesszük:

a) Nagy értéke a tanulmánynak a rendkívül gazdag anyaggyűjtés, amely nemcsak a kódexirodalomra korlátozódik, hanem figyelembe veszi a későbbi forrásokat, a tájnyelv és a korabeli köznyelv adatait is. Gyakran utal a nyelvtudomány régebbi és újabb, hazai és külföldi eredményeire egyes szóképzési problémák értelmezése során.

b) A „gyökszók” itt olvasható értelmezése joggal váltott ki ellenkezést a korabeli bírálókból. Módszertani szempontból nem szerencsés és néhány esetben félreértésekre is adhat alkalmat a tövéghangzóknak minden esetben a képzők közé való sorolása.

c) Nem szerencsés az az eljárás mód, hogy a szerző nem választja külön az igeképzést és névszóképzést, illetve az egyszerű képzőknek és képzőbokrok-nak az ismertetését. Ez több esetben félreértésre vezet (pl. a „fájdalom” és „álladalom” szavakban az -m önmagában minősül képzőnek).

d) Helyesen mutatja meg a tanulmány a szóképzés és szóösszetétel közötti különbséget, ennek ellenére néhány önálló szóból keletkezett képzőt is a szóösszetétel keretében tárgyal (időszzerű, sokféle). A szóösszetétel tulajdonképpen nem is foglalható a szóképzés címszó alá, hanem a tágabb körű szóalkotás tárgykörébe tartozik.

e) Indokoltnak látszik tehát a korabeli bírálók egy részének e mű kiadásától való vonakodása, de ennek ellenére fel kell figyelni ma is a benne található nyelvi anyag gazdagságára és értékeire.

7.

Található Imre Sándor hátrahagyott kéziratai között egy „Vásárhely nyelve” c. kétoldalas töredék is. Valószínűleg idős korában, nyugdíjas éveiben írhatta. Megállapítása szerint Hódmezővásárhely őslakossága és a Károlyiak által betelepített, főként katolikus vallású lakosság nyelve és szokásai között szembetűnő különbségek alig vannak. A továbbiakban a leíró nyelvtan fejezeteit követve a vásárhelyi nyelvjárás hang- és alaktanára vonatkozó adatokat találunk. Ez utóbbi tárgykorból mindössze az elbeszélő múlt használatának hiányát említi.

BEITRAGE ZUR SPRACHWISSENSCHAFTLICHEN TÄTIGKEIT VON SÁNDOR IMRE

VON

S. SIPKA

In diesem Artikel ergänzt der Verfasser mit einigen bisher unbekannten Angaben unsere Kenntnisse über Sándor Imre, einen angesehenen ungarischen Sprachwissenschaftler des 19. Jh. Er veröffentlicht die Briefe, die Pál Hunfalvy, der Redakteur der ersten ungarischen sprachwissenschaftlichen Zeitschrift, an Sándor Imre geschrieben hat. In chronologischer Folge führt er an und charakterisiert in einigen Worten alle seine in Druck erschienenen sprachwissenschaftlichen Werke; er präsentiert seinen Bericht über seine Vorträge an der Universität; auf Grund der Briefe von Pál Gyulai erleuchtet er die Geschichte der mit der Ausgabe des in Handschrift gebliebenen Werkes *Magyar szóképzés* (Wortbildung im Ungarischen) zusammenhängenden Verhandlungen; zum Schluss gibt er noch eine Rezension dieses Werkes.

JELENTÉSTANI MEGJEGYZÉSEK A REG SZÓCSALÁDDAL KAPCSOLATBAN

MIKOLA TIBOR

A Néprajz és Nyelvtudomány legutóbbi számában (V—VI, 41—47) hangtani szempontból vizsgáltam a *reg* szócsaládot, s arra a megállapításra jutottam, hogy a PAIS által korábban egyeztetett szavak közül (Reg: MNyTK. 75, MNy. LIV, 181—196) a szóbelseji *g*, *v*, *j* és \emptyset -t tartalmazó tagokat alapnyelvi $-\eta$ -ból kiindulva valóban közös eredetűeknek lehet tartanunk. A magyar szavakhoz *vogul*, *osztják*, *zürjén*, *votják* és (kérdőjellel) *jurák-szamojéd* szavakat kapcsoltam. Most szeretném néhány jelentéstani megjegyzéssel kiegészíteni akkori megállapításaimat.

Regös. „Árpád- és Anjou-kori mulattatóink” című tanulmányában PAIS a következőket írja: „Az is lehetséges, hogy az ősi magyar mulattatóknak közül volt a sámánkodáshoz is: az úgynevezett »vallásos« tevékenység meg a mulattató játék kezdetleges fokokon nem nagyon különülnek el egymástól. Mi volt a mulattató vagy együttes sámán-mulattató hivatásának eredeti magyar neve, legfeljebb sejtethetjük: a *regös*, — olyanféle értelemben, amilyenre Reg című dolgozatomban rámutattam.” (14. l.). Ezen felfogásának megfelelően PAIS a *regös* ~ *regös* szót végső fokon ugyanabból a tövből származtatja, mint a *révül* igét, tehát nem fogadja el BÁRCZI ellenvetését (SzófSzót.).

Említett cikkemben kimutattam, hogy a *reg-*, *rév-* *rej-* stb. tövek azonos eredetűek. Kérdés, hogy jelentéstanilag is egyeztethető-e a *regös* szó a sámán eksztázisát jelölő *révül*-lel. Talán nem lesz érdektelen, ha a *regösöket* összehasonlítjuk a sámánhit utolsó szibériai képviselőivel, akiket nemrég DIÓSZEGI VILMOS látogatott meg.

PAIS idézett tanulmányaiban több középkori *regös*ünk nevét említi. A nevek általában nem normális embert jelentenek: *Kuke* olv. *Küke* 'ostoba, félkegyelmű'; *Ruga* 'rugó, rugdaló'; *Juke* olv. *Jüke* > *gyüge* > *gügye* stb. PAIS megállapítja, hogy a *regösök* részt szoktak venni a főúri udvarok lakomáin, és ott énekléssel, meséléssel szórakoztatták a társaságot, mintegy az udvari bolond szerepét játszották.

Mi a helyzet Szibériában? DIÓSZEGI így írja le az egykori sámánokról szerzett benyomásait: „Sikerült megismernem néhány volt sámánt. A burját Hadi magabazárkózó ember. Ideggyenge. Gyakran gyötrik hallucinációk. A beltir Csibadájev egzaltált, embergyűlölő. Csibadjákov első látásra lelkibeteg. A szagáj Kizlaszov testileg sem egészséges, állandó fejfájás gyötri. Amíg nála laktam, naponta kellett vizesronggyal borogatni a homlokát. Borgojakov idegbeteg. A szája tátva, nyelve kilóg és idegesen mozog, mint a kutyáé. A karasz Kokujev hallgatag, az emberektől visszavonuló. Koncentráció hiánya.

nyos. Minden holdtöltekor a fejét fájdtja. Bolhojev szellemileg feltétlenül fogatékos, testileg is beteg. A nála töltött néhány nap alatt is igen gyakran eredt el az orra vére. A szojot Ak Nitka embergyűlölő. Szaldzsak Szüzükpen rángógörcsben szenvedő idegbeteg. Családja is beteg: unokahúga csendes örült.

Nagyrészt tehát idegbeteg emberek, s ezek a rendellenességek minden bizonynyal öröklődők.

Az idegbetegségeken túl azonban vannak a sámánoknak olyan tulajdonságaik is, amelyek bizonyos adottságoknak különösen fejlett fokai. Így például az öreg Hadi messze szárnyaló, csengő bariton hangon énekelt, a nyelvlogató Borgojakov kiváló táncos volt, Bolhojev a legigényesebb színészi alakításban részeltetett, Kizlaszov lenyűgöző ereje alól magam sem tudtam szabadulni.” (DIÓSZEGI: Samanizmus 113–114).

Egyébként a volt sámánok sok helyütt ma is tiszteletnek és megbecsülésnek örvendenek a nép között mint a régi hagyományok őrzői. DIÓSZEGI így ír az egyik korábbi sámánnal való találkozásáról: „Közben megtudtam egyet-mást az én emberemről. Érdekelt, hogy-mint él, hogy-mint vélekednek róla. Míg ifjabb volt, a kolhozban foglalatoskodott; most, hogy elaggott, a dolgot már nem bírja. Kap valami járandóságot. A falubeliek becsülik, sőt észrevehetően tisztelik is. Vajon azért, mert valamikor szellemekkel beszélgetett? Vagy inkább azért, mert a régi burját élet kitűnő ismerője? Az öreg ugyanis — miként kísérlők beszélte, meg hamarosan magam is tapasztalhattam — kiapadhatatlan forrása a hagyományoknak, szokásoknak, meséknek, történeteknek.” (DIÓSZEGI: Sámánok nyomában Szibéria földjén 32).

Az egykori szibériai sámánok utódai és középkori regöseink között tehát meglepő hasonlóságok vannak. Jellemző rájuk az ideggyengeség, betegség, a kiváló előadókészség és a régi hagyományok ismerete. Eltérések is vannak persze: a szibériai sámánok manapság általában emberkerülő, regöseink viszont aligha lehettek azok, éppen ellenkezőleg, nekik nagyon gyakran kellett társaságban forogniuk. De ez a kettősség egészen természetes: a szocialista társadalomban nincsen szükség udvari bohócokra, még csak vándorló énekesekre sem, nem csoda tehát, hogy a talajukat vesztett és egyébként is beteg idegzetű sámánok kerülnek az emberi közösséget. Különben a sámánivadékok olykor — élve az új társadalmi rend nyújtotta lehetőségekkel — kifejlesztik a bennük szunnyadó örökölt költői, színjátszói hajlamokat, és a kultúra művelői lesznek. A sámánizmus című könyvében DIÓSZEGI tudósít egy ilyen színészeiről és egy költészet-kutatóról (114). A régi magyar sámánok viszont, ha pogány szertartásaikról le kellett is mondaniuk, az új rendben is folytathatták tevékenységüket mint az előkelő rétegek szórakoztatói.

Az elmondottak alapján regös szavunkat jelentésánál is az eredetileg a sámán eksztázisát jelölő *révül* ige és rokonnyelvi megfelelőinek csoportjába sorolhatjuk. A *reg* ~ *révül* egyeztetés hangtanilag teljesen lehetséges (M. T.: Egy magyar szócsalád eredetéhez, NéprNyelvtud. V–VI, 41–47), ezért bizonyára igaza van PAISnak, aki szerint a *regös* szó eredeti jelentése ’révületes, révülésre hajlamos’ lehetett (i. m.).

Régi. Régi szavunk kialakulásával kapcsolatban PAIS kétféle lehetőséggel is számolt: „A *regé*-vel kapcsolatban a MA. 1621. és 1708., valamint utána PP. és PPB. adatolta ’delirium’ és ’delirium anicularum’ jelentésből indulhunk ki, továbbá az »aggnők« olyan megítéléséből, amely a következő mondásokban jelentkezik: Pósz: Igazs.: »Agnő beszéd az, a mit a pápisták regéllenek«

(NySz. *aggnő*; *rege* al. *régél*-nek idézve); Com: Jan.: »A szószátyár, a bolond beszédő *agnői* alkalmatlan hijában valóságokat előhozvan alkalmatlankodica« (NySz. *aggnői*). Ilyen jelentés kifejlődését a *rég* ~ *rég(i)* esetében is föltehetjük, és benne kaphatjuk kezünkre azokat a szálakat, amelyek a történetileg kimutatható és most élő értelemmel vezetnek. Az 'agkori eszelősködés vagy gyengeelméjűség, öreges szellemi állapot: senilitas, anilitas' után következhetett az 'öregség mint általában jellegzetesség' majd 'öreg kor', ebből 'hosszú idő' s az utóbbi átmehetett a 'régiség, régi' értelembé. Ez az egyik jelentéstani megoldás.

A másik magyarázat a PéldK.-beli gonosz *régi agnő*-vel összefüggésben merülhet fel. Arra gondolhatunk, hogy az 'idős, öreg, vén' értelemmel még társult valami jelentéstitűlet, aminél fogva ez esetben a gonosz szóval együtt az *aggnő* jelzőjévé tették. Az *aggnő* itt méregkeverő, varázslóféle, valami olyan, amilyen ÉrdyK. 429b: »byes bayos aghne« vagy MA.: Scult.: »Sokan talaltacnac, a Kic őrdöngősdökhöz, babonás *agnőkhöz* folyamodnak.« Íme! egy mezzanat, amelyik a *régi*-vel kapcsolatban a varázslat kifejezőköréhez tartozó *reg* elem felé mutat. A varázslás, bűbájosság nem utolsó sorban *aggnő*-i, vénasszonyi kedvtelés, hivatás volt. Ezért megvan a lehetősége, sőt valószínűsége annak, hogy főképpen ők kapták meg a *régi*: *régi* jelzőt.» (MNy. LIV, 190–191.).

A két magyarázat közül szerintem a második a valószínűbb, de nem tudom, nem lehet-e itt egyszerűbb megoldást találni. A magam részéről lehetségesnek tartom, hogy a 'rég, régi, régen' jelentések a 'reggel, korán' jelentésből származnak. A nap második részében lefolyt beszélgetésekben ugyanis gyakran előfordulhattak ilyesféle válaszok: Már *reggel* megcsináltam, Már *korán* fölkeltem stb. Ilyenféle összefüggésekben a *reg* szó könnyen fölvehette a 'jóval előbb' → 'már régen' jelentést. A *rég óta* 'reggel óta' → 'régóta' jelentéskifejlődés is egészen természetes.

Eme föltevésemet támogatja az a körülmény, hogy több nyelvben azonos etimológiájú szó jelöli a 'reggel' és a 'régen' fogalmat. Erre már BUDENZ hozott példákat (MUSz. 650): török (csag.) *irte*'früh, zeitlich; der Morgen, morgens' és *irteki* 'alt, vergangen', finn *aamu* 'reggel' és *ammoin* 'egykor'. Az *aamu* és *ammoin* szavak azonos eredetét a SKES. is lehetségesnek tartja (I, 1–2). Tudomásom szerint pedig az idézett török és finn szavakban aligha kereshetünk samanisztikai vonatkozásokat.

A szó alaktani vizsgálatakor PAIS is a *rég* 'reggel' szóhoz viszonyítja a *rég*-et. Ezzel természetesen egyetértek, és főntebb ismertetett véleményem szerint jelentéstani szempontból is a *rég(gel)* szóból kell kiindulni. Az alaktani fejlődést azonban kissé másképp képzelem el, mint PAIS. Ő így ír a *rég*-ről: „Ez bizonyára nem a *régi* vagy *régen* stb. alakulatok eredeti alapszavát tartotta fenn, hanem rövidülés elsősorban a *régen*-ből, amilyen a *-napon-ból -nap*, *-koron-ból -kor*, *-szeren-ből -szer* ~ *-ször* ~ *-szor*, azonban az is lehetséges, hogy a *régtől fogva*, *rég óta* szintén mint előzmények szerepeltek a ragok, illetőleg névutók elhagyásában.” (i. h. 191). Én azt hiszem, hogy a *rég* szó nem elvonás útján jött létre, hanem az az elsődleges. FOKOS DÁVID gazdag finnugor nyelvészeti bizonyító anyag alapján kimutatta, hogy a magyar ragtalan határozók nem ragjukat vesztett határozók. Így ír: „A ragtalan határozók ragvesztettségéről szóló elmélettel azonban úgy vagyunk, mint a minden áron lappangó képzőket kereső régi elmélettel. Egyes esetekben kivételesen

helyesnek bizonyulhat ez az egy-egy rag lekopását emlegető felfogás, de ma már tisztában vagyunk azzal, hogy ezeknek a határozóknak a végéről általában nem kopott le a rag, mert nem is volt ott semmiféle rag; inkább arra gondolhatunk, hogy a többi ragos határozók analógiájára utóbb vették fel ezek az alakok a ragjukat. Ennek az elvnek az igazságáról meggyőzhettek bennünket az obi-ugor (és permi) ragtalan határozók is, de tanulságos ebből a szempontból az indoeurópai nyelvtudomány felfogása is az indoeurópai ragtalan határozók kérdéséről." (NyK. LVIII, 74–75). Ha a *régen*, *régi* alakok volnának az elsődlegesek, akkor miért nyúlt volna meg az *ë* hang?

Pais nyomán, de az említett eltérésekkel, így képzelem el a *rég* szavunk kialakulását: Kezdetben volt a *rëgü* 'früh' szó. A tövéghangzó lekopása után az *ë* megnyúlt. Mivel a *rég* szó a korábban idézett beszédhelyzetekben sokszor 'lang' jelentésárnyalatú lehetett, ezért a keletkezett kettősség nem egyenlítődtött ki, hanem az *ë*-s változat a 'früh', az *é*-s változat pedig a 'lang' jelentés hordozója lett.

A *rég* 'früh' szó nyelvemlékeinkben kimutatható, pl.: JókK. *holual reg* 'holnap reggel'. A magánhangzó hosszúságán alapuló elkülönülést fokozta az a körülmény, hogy a 'früh' jelentésű szók *-vel* (*reggel*), a 'lang' jelentésű pedig *-n* (*régen*) határozóragot vett föl. Ugyanez történt a *nappal* 'bei Tage' és *napon* 'an einem Tage' szó esetében is.

SEMASIOLOGISCHE BEMERKUNGEN ZU DER UNGARISCHEN WÖRTERFAMILIE REG

VON

T. MIKOLA

Der Verfasser vergleicht die Lebensweise der mittelalterlichen ungarischen Regös' mit der der ehemaligen sibirischen Schamanen und stellt fest, dass die Regös' als Nachkommen der Schamanen betrachtet werden dürften.

Im zweiten Teile des Aufsatzes wird das ungarische Wort *rég* 'lang, einst' erörtert. Der Verfasser ist der Meinung, dass die Wörter *rég* 'lang, einst' und *rëg* 'früh' gleichen Ursprungs sind.

A NYÍLT RÖVID E-VEL HANGZÓ EGYTAGÚ ÉS TÖBBTAGÚ SZAVAK AZ ÉRDY KÓDEXBEN

DIENES ERZSÉBET

Suhajda Lajos az ÉrdyK-ről írott tanulmányában azt igyekszik bebizonyítani, hogy az *e* betű a nyílt *e*, az *ee* betű pedig a zárt *ē* hangot jelöli, nem pedig a rövid *e* illetőleg *é* hangot.

Allítását többek között az alábbi érveléssel támasztja alá: „... kódexeinkben a szavaknak csak bizonyos csoportja van az esetek túlnyomó többségében *ee*-vel írva, s van egy más csoport is, a mely — nem számítva ide a másoló ügyetlenségének és figyelmetlenségének betudható igen csekély számú eltérést — egyszerű *e*-vel van írva, noha annak a hangnak a mai képviselője hosszan hangzik.” (NyK. XXXI. 90.). Itt Suhajda az Érdy- és Jordánszky-Kódexnek arra a szócsoportjára gondol, melyet „II. *e* a mai *é* helyén” cím alatt tárgyal, tehát a *bel*, *jeg*, *kez*, *tel*, *egyeb*-félékre, melyek a mai magyar nyelvben többesjei időtartamot váltakoztató névszótövek: *bél*: *belet*, *ég*: *eget*, *ér*: *eret*, *egér*: *egeret*, *fedél*: *fedelet*, *fenék*: *feneket*, *gyökér*: *gyökeret* stb. (MMNyR. I, 324.).

Megállapításait így folytatja: „Azt a feltevést, hogy ezen szavaknak egyszerű *e*-vel jelölt hangja a szóbanforgó kódexek korában röviden hangzott, egyáltalán nem lehet elfogadni (tehát a *bel*, *jeg*, *kez*, *nev*, *tel* rövid nyílt magánhangzós ejtését). Először is azért nem, mert éppen a másoló hibái, a kettős *ee*-vel írott kevés számú példák mutatják, hogy hosszan kellett hangzaniuk s csak a leíró tévesztette el a jelölést” (NyK. XXXI. 90.).

Tehát Suhajda szerint nem az egy *e*-vel írt sok *bel*, *jeg*, *kez*, *nev*, *tel* veendő figyelembe e szavak magánhangzói minőségének és mennyiségének megítélésékor, hanem a kevés számú kettős *ee*-vel írt szavak.

A kétagú szavakról a következőket írja Suhajda: „Ha elfogadjuk is, hogy a *kéz*, *fél*, *ég* stb. szavak eredetileg röviden hangzottak (**kez*, **fel*, **eg*) s csak később a hangsúly hatására lett a magánhangzó hosszúvá (ami megtörténhetett volna, bár nem sok biztos példánk van rá), mégis megakadunk az ilyenféle kétagú szavak magyarázatánál: *kevés*, *nehéz* stb., mert azt nem hihetjük el semmi esetre sem, hogy a hangsúlytalan második szótagban ilyenféle nyújtás történt volna, s hogy nominativusuk azelőtt *nehez*, *keves*, *köver* stb. lett volna...” (NyK. XXXI. 204–5. Saját kiemelésem.)

Suhajdának már az előző dolgozatokban (Népr. és Nyelvtud. I. 111–124; II. 79–92.) tárgyalt kutatási módszere helytelennek bizonyult, megállapításai ma már elavult hangtörténeti ismereteken alapszanak (vö. Bárczi: Magyar történeti szóalaktan I. A szótövek, 24–5.).

Tudjuk, hogy a fenti szavak hangtörténete a következő volt: 1. Bizonyos nyelvjárásokban **kezü* v. **kezü* > *küz* > *kéz*; 2. más nyelvjárásokban a tö-

véghangzó eltűnése után nem nyúlt meg a többeli rövid *e* magánhangzó, hanem megmaradt rövidnek, mint ahogy a nyugati nyj. területen és Göcsejben még ma is mondják: *kez, mesz, nev, nyel* (főnév: 'nyél'), *szen, tel, jeg, egyeb, kötel, level, gyöker, fenek, kerek, keves, nehez* stb. (Horger: MNyj. 50–51). Ez utóbbi hangalakok vannak meg az ÉrdyK-ben is, ezért jelölte itt következetesen egy *e*-vel a rövid nyílt *e* hangot a kódex írója, bár bizonyos mértékű hangjelölésbeli ingadozás — más kódexeinkhez hasonlóan — az ÉrdyK-ben is fellelhető.

A nyelvemlékek nyelvi kettősségének okáról a következőket olvashatjuk Kniezsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig c. munkájában: „Kétségtelen, hogy a kódexeinkben ránk maradt szövegek legnagyobb részének helyesírása nem az elveszett eredeti munkák, hanem a másolók helyesírását tükrözik. Ezt legvilágosabban az a tény bizonyítja, hogy az egy-egy másoló kezeírásában ránk maradt különböző szövegek helyesírása... meglepően következetes. Pedig több esetben lehet bizonyítani, hogy az eredeti szövegek helyesírása nem egyezett a másolatokéval.” „A másolók következetes helyesírását bizonyító adatokon kívül vannak azonban bizonyítékok arra is, hogy a másoló nem tudott egészen szabadulni a másolt szöveg helyesírásának hatásától... még a következetes helyesírással bíró másolóknál sem ismeretlen a másolt szöveg helyesírásának a befolyása” (180–1.).

Benkő Loránd pedig így ír a kérdésről Magyar Nyelvjárástörténet c. munkájában: „A másolók egy része nagyon kevésbé viszi bele saját nyelvállapotát a másolt kéziratba, azaz rendkívül tiszteli a korábbi szöveget... A másolók egy másik része az eredetibb kézirat nyelvállapotától nagymértékben függetleníti magát, s saját nyelvi állapota szerint „másol”.... A másolók e két szélső típusa közt azonban számos közbeeső típusú van: ezek többnyire igen szeszélyesen keverik a régebbi nyelvállapotot sajátjukkal, két vagy több személytől származó, meglehetősen keverék-nyelvet hagyva az utókorra.” „Többé-kevésbé kevert nyelvállapotukat azonban mindenekelőtt abból a szempontból kell értékelnünk, hogy mely nyelvi jelenségek tartoznak az eredeti szerző nyelvállapotához, s melyek tulajdonítandók a másolóknak...” (43. l.).

Az ÉrdyK-ben fellelhető nyelvi kettősségek okait — elsősorban a fentiek alapján — a következőkben jelölhetjük meg: 1. Az ÉrdyK helyesírása általában véve a kancelláriai helyesírást követi. Az egyes hangok jelölésére azonban olykor más betűket is használ pl. a mellékjeles *t'*, *g'*, *n'*, *l'* betűket: nyilván a *másolt* szöveg eredeti betűit. A kancelláriai helyesírástól eltérnek olykor egyes idegen eredetű szavak (doctor) vagy tulajdonnevek (Cristus) hangjelölései. A kancelláriai helyesírás normáihoz való alkalmazkodás, a *másolt szöveg hangjelöléseinek időnkénti* követése s az egyes idegen eredetű szavak, tulajdonnevek hagyományos írásmódjához való ragaszkodás magyarázatát adja a kódexbeli nyelvi kettősségek egy csoportjának. Ugyanakkor az *írás hibák*, melyek részben a kódexíró bizonyos betűtípusaiból, betűkapcsolásaiból következnek (*k+e, d+e, n+e, w+e* stb.) szintén okozói olykor a kódexíró helyesírása látszólagos ingadozásának (l. Népr. és Nyelvtud. I. 116–119. l.). 2. A kódex feltehetően több helyről való *kompilálás, másolás, fordítás* eredménye. Megállapítható azonban, hogy a kódex írója a forrásmunkákat saját nyelvi állapotának megfelelően igyekezett átdolgozni, s így a kódex egésze a kódex írójának saját nyelvjárását tükrözi.

Vannak ugyanis olyan részletei a kódexnek, amelyek — jól megállapíthatóan — nem másolások eredményei, hanem a kódexíró saját munkái. Ezen részek helyesírását, hangjelöléseit megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy ezek pontosan

tükrözik a kódex egészének nyelvállapotát, hangjelöléseit. (A kódex ezen részleteinek feldolgozására később kerül sor.)

Jelen dolgozat II. részének adataiból kitűnik, hogy az eredetileg nyílt rövid *e*-vel hangzó egytagú és többtagú szavak — melyeknek *e* hangjait az Orth. Vng. *ē* (esetleg *e*) betűvel jelöli — az ÉrdyK-ben általában *e*-vel jelöltetnek: a kivételesen *ee*-vel jelölt adatok csekély számúak:

1. A *bel*, *en*, *esz*, *jeg*, *nev*; második szótagban az *egyeb*, *fenek*, *keves*, *level*, *nehez* szavak és származékaik a kódexben minden esetben *e*-vel jelöltetnek (a kevés számú íráshibát l. a II. rész megfelelő szócsoportjainál). Az Orth. Vng. hangjelölései *e* szavak esetében: *bē*, *bēl*; *ēn*; *nēwnec*; *ēgēb*; *fenēcne*; *leuēl*; *nehēz*.

A NySz. *Belé* címszó alatt közölt „beely Érdy C. 19” adata sem a nyomtatott szövegben, sem a kéziratban nem található meg.

2. A tárgyalt szavak másik csoportjában — kevés számban — *ee*-vel jelölt adatokat is találhatunk: *eg* (Orth. Vng.: *eglōl*): a száznál több *e*-vel írt szó mellett az *ee*-vel jelölt adatok száma: 16; *fel* (Orth. Vng.: *fēl*): a 45 *e*-vel írt szó mellett az *ee*-vel jelölt adatok száma: 2. *ket* (Orth. Vng.: *kēt*): a négyszáznál több *e*-vel írt szó mellett az *ee*-vel jelölt adatok száma: 10; *kez* (Orth. Vng.: *kēzzel*): a kétszáznál több *e*-vel írt szó mellett az *ee*-vel jelölt adatok száma: 5; *vesz*: a hatszáznál több *e*-vel írt szó mellett az *ee*-vel jelölt adatok száma: 21; *gyöker*: a 34 *e*-vel írt szó mellett az *ee*-vel jelölt adatok száma: 1; *kötél*: a 60 *e*-vel írt szó mellett az *ee*-vel jelölt adatok száma: 1.

Viszonylag kevés számban találhatók a kódexben: *szél* (az *ee*-vel és *e*-vel jelölt szavak aránya kb. egyenlő); *szén* (háromszor *e*-vel, egyszer *ee*-vel jelölve); *keerek* (tizennégyszer *e*-vel, egyszer *ee*-vel jelölve); *közep* (Orth. Vng.: *kōzēbbe*) (négyyszer *e*-vel, egyszer *ee*-vel jelölve); *szeke* (háromszor *e*-vel, kétszer *ee*-vel jelölve); *vereb* (háromszor *e*-vel jelölve).

3. A *hét* szó (Orth. Vng.: *hēt*) az ÉrdyK írójának nyelvjárásában *é*-vel hangzott: valamennyi nominativusi alak (számuk 100) *ee*-vel jelöltetik a kódexben.

A fenti szavaknak a kódex egészében általánosan *e* betűvel történő jelölései azt mutatják, hogy a kódexíró nyelvjárásában *e* szavak még nyílt rövid *e*-vel hangzottak (a *hét* szó kivételével). A kódexíró a több helyről való fordítás, másolás, kompilálás közben a szöveget ill. a hangjelöléseket saját nyelvi állapota szerint igyekezett átdolgozni, azonban az eredeti forrásmunkák nyelvi állapotának megfelelő hangjelölések olykor bekerültek a leírt szövegbe, s részben okozói lettek a kódex bizonyos mértékű nyelvi, hangjelölésbeli kettősségének.

ADATTÁR*

a) Egytagú szavak

bel (igekötő): *Bel*: 16-szor | *bel*: 341-szer | *belee* 'belé': 3-szor | **-beli** (képző): *-bely* (alaba†trombely, Alexandria bely stb.): 546-szor | *-belyt* 'belit': 4-szer | *-belynek* 'belinek': 3-szor | *-belyek* 'beliek': 45-ször | *-belyeket* 'belieket': 3-szor | *-belyeken* 'belieken': 1-szer | *-belyekhez* 'beliekhez': 1-szer | *-belyektől* 'beliekhez': 2-szer | *-belyekkel* 'beliekkel': 3-szor | *-belyeknek* 'belieknek': 41-szer | *-belieknek* 'belieknek': 1-szer | **bél** (fn): *bely* 'bele': 4-szer | *bely* (fayaaf): 1-szer | *belyből* 'belsejéből': 1-szer | *belyhez* 'beleihez': 1-szer | *belyhöz* 'belsejé-

* Az ADATTÁR számadatai az ÉrdyK. egészére vonatkoznak.

hez': 1-szer | belffew belynek 'belső beleinek' hwray: 1-szer | meene belnek
pwztayaba: 1-szer |.

ég: (coelum): egh (nom.): 6-szor | eegh (nom.) 5-ször | eghet 'eget': 5-ször |
egheth 'eget': 1-szer | egbe 'égbe': 1-szer | egben 'égbe' 7-szer | eghben 'égbe':
1-szer | eeghben 'égbe': 1-szer | egben 'égben': 18-szor | eghben 'égben': 5-ször |
egyben 'égben': 1-szer | egtól 'égből': 1-szer | eghből 'égből': 1-szer | eghen
'égen': 14-szer | eghön 'égen': 3-szor | eegen 'égen': 1-szer | eeghen 'égen': 2-szer |
eegön 'égen': 1-szer | eeghön 'égen': 1-szer | eghez 'éghez': 1-szer | egtöz 'éghez':
1-szer | egheetwl 'egétől': 1-szer | eghek 'egék': 10-szer | eeghek 'egék': 2-szer |
egheket 'egeket': 7-szer | egheknek 'egeknek': 2-szer | eghekre 'egekre': 1-szer |
eghekkal 'egekkel': 1-szer | eghy 'égi': 19-szer | eeghy 'égi': 2-szer | eghy 'égig':
2-szer | egyglen 'égiglen': 1-szer | egnek 'égnek': 1-szer | eghnek 'égnek': 10-
szer | eeghnek 'égnek': 1-szer | eghneel 'égnél': 2-szer | egre 'égre': 1-szer |
eghre 'égre': 3-szor | eggre 'égre': 2-szer |.

én: (ego): En (nom.): 182-szer | en (nom.): 1180-szor |.

A fenti adatokkal szemben a Volf-féle kiadás két szót közöl *ee*-vel: a 278a és az 552b lapokon.

Az 552b lapon a kézirat *szabályosan*, *e*-vel jelöli a szót, a nyomtatott szöveg a hibás. A 278a lapon a kéziratban valóban ezt a szót találjuk: *een*. Ez az egyetlen kivétel a fenti, ezernél több *e*-vel írt *en* mellett, az *een* tehát nyilvánvalóan íráshiba. *Összetételekben*: enbennem: 4-szer | enhozyam: 1-szer | enmagam: 1-szer | enmagamat: 1-szer | ennalam: 1-szer | Ennalamnaal: 1-szer | ennalamnaal: 2-szer | Ennekem: 10-szer | ennekem: 189-szer | Enneköm: 2-szer | enneköm: 10-szer | *Származékokban*: engem 'engem': 1-szer | enghem 'engem': 44-szer | engemet 'engemet': 5-ször | Enghemet 'engemet': 1-szer | enghemet 'engemet': 167-szer | enghemeth 'engemet': 2-szer | enghömet 'engemet': 5-ször | Ennen 'önnön': 20-szor | ennen 'önnön': 561-szer (a nyomtatott szövegben az 502a lapon hibásan: ennber) | enen 'önnön': 1-szer | ewnen 'önnön': 2-szer | ewnnen 'önnön': 1-szer | Ennenmaga 'önnönmaga': 1-szer | ennenmaga 'önnönmaga': 6-szor | ennenmagaban 'önnönmagában': 1-szer | ennenmagabol 'önnönmagából': 1-szer | ennenmaganak 'önnönmagának': 4-szer | ennenmagaat 'önnönmagát': 9-szer | ennenmagat 'önnönmagát': 2-szer | enenmagaat 'önnönmagát': 1-szer | ennenmagatwl 'önnönmagától': 1-szer | ennenmagamat 'önnönmagamat': 1-szer | ennenmagokat 'önnönmagukat': 3-szor | ennenmagogban (így) 'önnönmagukban': 1-szer | ennenmagokon 'önnönmagukon': 1-szer | enym 'enyém': 1-szer | enymmee 'enyémmé': 1-szer |.

A fenti adatokkal szemben a kéziratban két kivételes jelölésű szó található: *eennen*: 108b, 347b: a kettős *ee* betűvel való írás nem szabályos. A két szó közvetlen környezetében egy ill. több olyan szó található, amelyek szabályszerűen kettős *ee* betűket tartalmaznak. Ezeknek hatására kerülhetett tévedésből a fenti két szóba is *ee* betű *e* helyett.

ész: ez (nom.): 2-szer | ezz (nom.): 1-szer | eze 'esze': 22-szer | eze 'esze': 2-szer | ezebe 'eszébe': 3-szor | Ezeben 'eszébe': 2-szer | ezeben 'eszébe': 47-szer | ezeben 'eszébe': 2-szer | Ezeben 'eszében': 4-szer | ezeben 'eszében': 8-szor | ezeenek 'eszének': 2-szer | ezeet 'eszét': 1-szer | ezeeth 'eszét': 1-szer | ezedben 'eszedbe': 1-szer | ezedben 'eszedben': 1-szer | ezeden 'eszeden': 1-szer |

ezednek 'eszednek': 1-szer | ezembe 'eszembe': 3-szor | ezőtők 'eszetek': 1-szer | ezetekben 'eszetekbe': 6-szor | ezetőkben 'eszetekbe': 2-szer | ezőtőkben 'eszetekbe': 1-szer | eztekben 'eszetekbe': 4-szer | eztőkben 'eszetekbe': 1-szer | ezőtöket 'eszeteket': 1-szer | ezőtökről 'eszetekről': 1-szer | ezekbe 'eszükbe': 1-szer | ezekben 'eszükbe': 2-szer | ezőkben 'eszükbe': 1-szer | ezekben 'eszükben': 1-szer | ezöket 'eszüket': 1-szer | ezewnke 'eszünkbe': 5-ször | ezewnken 'eszünkbe': 7-szer | ezwnkbe 'eszünkbe': 4-szer | ezwnkben 'eszünkbe': 1-szer | ezechkeye 'eszecskéje': 1-szer | ezes 'eszés': 11-szer | ezeff 'eszés': 2-szer | ezös 'eszés': 1-szer | ezöff 'eszés': 1-szer | erezb (így) 'eszesebb': 1-szer | ezeffded 'eszessed': 1-szer | ezeffnek 'eszésnek': 1-szer | ezeffek 'eszések': 1-szer | ezöfők 'eszések': 1-szer | ezeffködny 'eszéskedni': 2-szer | ezefffeegh 'eszesség': 1-szer | ezefffeegben 'eszességben': 2-szer | ezefffeegddel 'eszességgel': 1-szer | ezefffeegghel 'eszességgel': 1-szer | jezöfffeeghnek 'eszességnék': 1-szer | ezefffeegtdöket 'eszességeket': 1-szer | eztelen 'esztelen': 12-szer | eztelebben (így) 'esztelebben': 1-szer | eztelenek 'esztelenek': 3-szor | eztelenök 'esztelenek': 1-szer | eztelerök 'eszteleneket': 1-szer | eztelenkeppen 'esztelenképpen': 1-szer | eztelelnek 'esztelennek': 2-szer | eztelenfeeg 'esztelenség': 2-szer | eztelenfeeghemnek 'esztelenségemnek': 1-szer | eztelent 'esztelent': 1-szer | nagy ezew 'eszű': 1-szer | ezeekenfeeghes 'eszékenséges': 1-szer | eznel kyl 'ész nélkül': 1-szer |

fél: harmad ffeel: 2-szer | ket ffeel gherlyceet: 1-szer | Negyed ffeel honapot: 1-szer | az ffeel palafstot: 1-szer | ffeel zemel neezöt: 1-szer | monno feel: 1-szer | mynd ket ffeel: 1-szer | veen felet: 2-szer | bymben felet nem ysmert: 1-szer | felben hatta: 1-szer | wt felen: 1-szer | wth felen: 1-szer | wth feön: 1-szer | wthfelön: 1-szer | monnofelnék: 1-szer | fele barattyá: 1-szer | fele es maffja: 1-szer | fele barattyaat: 2-szer | fele barattyanak: 1-szer | fele baratyhoz 1-szer | fele baratwnktwl: 1-szer | keth feleen: 2-szer | nywgodo helyeenek feleet: 1-szer | Az feleet kyldee az fratereknek: 1-szer | az maff feleet oztataa el az azzonyok közőth: 1-szer | orzagomnak feleet: 1-szer | hañon feleet: 1-szer | feleet az ... fratereknek adaa: 1-szer | feleet kedeeg zegeenyeknek oztogataa: 1-szer | hañon feleetwl: 1-szer | ffeel felemeth: 1-szer | ew teffte feleny ñem vala: 1-szer | EEffely koron: 1-szer | eeffely koron: 5-ször | eeffelykoron: 1-szer | eeffely kor: 3-szor | effely kor: 1-szer |

hét: Heet (septem): 3-szor | heet (septem): 80-szor | heet (fn.): 1-szer | heeth (septem): 16-szor | Hethben 'hétben': 1-szer | hethben 'hétben': 1-szer | Hetben: 'hétben': 1-szer | heethben 'hétben': 1-szer | heteeben 'hetében': 1-szer | Heted 'heted': 32-szer | heted 'heted': 15-ször | tyzenheted 'tizenheted': 1-szer | Heeted 'heted': 11-szer | heeted 'heted': 8-szor | hetedyk 'hetedik': 1-szer | hetedyket 'hetediket': 1-szer | hetedzaka 'hetedszaka': 1-szer | Hetedzer 'hetedszer': 7-szer | Hetedzör 'hetedszer': 5-ször | hetedzör 'hetedszer': 2-szer | heeten 'heten': 1-szer | heten 'heten': 1-szer | Heteen 'heten': 1-szer | egheez heten 'heten': 2-szer | heethnek 'hétnek': 1-szer | Heethzer 'hétszer': 1-szer | heetzer 'hétyszer': 2-szer | heetzör 'hétyszer': 2-szer | hetzör 'hétyszer': 1-szer | hethwen 'hetven': 7-szer | hethween 'hetven': 1-szer | heethwen 'hetven': 5-ször | heetköz napon 'hétköznapon': 1-szer |

jég: yeghen 'jégen': 1-szer | yeges 'jeges': 1-szer |

két: Keth 'két': 1-szer | keth 'két': 273-szor | ket 'két': 58-szor | kett 'két': 3-szor | ketth 'két': 1-szer | keet 'két': 7-szer | keeth 'két': 3-szor (A Volf-féle

kiadás 19b lapon levő *keet* szava a kéziratban szabályosan, *e*-vel jelöltetik: ket. A 490a lapon levő *keeth* a Volf-féle kiadásban hibásan: *keet*) | tyzenket 'tizenkét': 1-szer | tyzenketh 'tizenkét': 1-szer | kettey 'kettei': 6-szor | ketteyth 'kettei': 1-szer | ketteywel 'ketteivel': 1-szer | kettee 'ketté': 9-szer | kette 'ketté': 1-szer | ketted 'ketté': 1-szer | kettōd 'ketté': 39-szer | tyzenkettōd 'tizenketté': 2-szer | kettōdyk 'kettédik': 1-szer | tyzenkettōdyk 'tizenkettédik': 1-szer | kettōdzōr 'kettedszer': 1-szer | Tyzenkettōdzōr 'tizenkettedszer': 1-szer | ketten 'ketten': 45-ször | kettew 'kettő': 6-szor | ket.ō 'kettő': 4-szer | kettōben 'kettőben': 1-szer | kettōból 'kettőből': 2-szer | kettōnek 'kettőnek': 5-ször | kettōs 'kettős': 2-szer | ket.ōt 'kettőt': 3-szor | kettō.h 'kettőt': 3-szor | kettōzōt 'kettőzött': 1-szer | kettōzteleōt 'kettőztetett': 1-szer | kettōztetyk 'kettőztetik': 2-szer | ketteztette 'kettőztette': 1-szer | kethfelee 'kétfelé': 1-szer | ketkeppen 'kétképpen': 1-szer | kethkeppen 'kétképpen': 3-szor | kethkeppen 'kétképpen': 3-szor | kethneegywen 'kétnegyven': 1-szer | kethzaaz 'kétszáz': 2-szer |.

kéz: kez (nom.): 4-szer | keez (nom.): 5-ször | kezet 'kezet': 2-szer | kezben 'kézbe': 1-szer | kezben 'kézben': 1-szer | kezen 'kézen': 2-szer | kez.ōn 'kézen': 2-szer | kezzel 'kézzel': 3-szor | keze 'keze': 9-szer | kezee 'keze': 7-szer | kezeeben 'kezébe': 13-szor | kezyben 'kezébe': 1-szer | kezeebe 'kezében': 2-szer | kezeeben 'kezében': 25-ször | kezeeben 'kezőből': 1-szer | kezeet.ōl 'kezőből': 7-szer | kezeenek 'kezőnek': 2-szer | Kezeenel 'kezőnél': 1-szer | kezeenel 'kezőnél': 2-szer | kezeere 'kezőre': 2-szer | kezeet 'kezőt': 22-szer | kezeeth 'kezőt': 1-szer | kezeth 'kezőt': 1-szer | kezeetewl 'kezőtől': 1-szer | kezetwl 'kezőtől': 1-szer | kezeewel 'kezővel': 3-szor | kezey 'kezei': 9-szer | kezeyben 'kezeibe': 1-szer | kezeyben 'kezeiben': 1-szer | kezeyn 'kezein': 1-szer | kezeynek 'kezeinek': 3-szor | kezey.ōl 'kezeiről': 2-szer | kezeyt 'kezeit': 29-szer | kezeyth 'kezeit': 1-szer | kezeeyt 'kezeit': 1-szer | kezeywel 'kezeivel': 4-szer | kezēd 'kezed': 1-szer | kezēdben 'kezedbe': 1-szer | kezēdet 'kezedet': 2-szer | kezeydbe 'kezeidbe': 1-szer | kezeydnen 'kezeidbe': 1-szer | kezeydet 'kezeidet': 2-szer | kezeydnek 'kezeidnek': 1-szer | kezemet 'kezemet': 1-szer | kezemmel 'kezemmel': 1-szer | kezeymet 'kezeimet': 1-szer | kezetekben 'kezetekben': 3-szor | kez.ōk 'kezüik': 3-szor | kezekben 'kezüikbe': 1-szer | kez.ōkben 'kezüikbe': 3-szor | kez.ōkben 'kezüikben': 3-szor | kezeekt.ōl 'kezükből': 1-szer | kez.ōkből 'kezükből': 2-szer | kez.ōket 'kezüket': 4-szer | kez.ōketh 'kezüket': 2-szer | kez.ōkre 'kezükre': 1-szer | kezewnkt.ōl 'kezünkéből': 1-szer | kezewnkket 'kezünkét': 1-szer | kezy 'kézi': 13-szor | kery 'kézi' (így): 1-szer | keznel kyl 'kéz nélkül': 1-szer | kezew 'kezü': 1-szer | kez.ōk 'kezüek': 1-szer | kezkenōd 'keszkenőd': 1-szer | kezker.ōeth 'keszkenőjét': 1-szer | kezker.ōt 'keszkenőt': 1-szer | kezkenōth 'keszkenőt': 3-szor | kezkenōwel 'keszkenővel': 1-szer |.

név: new (nom.): 14-szer | newet 'nevet': 17-szer | neweth 'nevet': 4-szer | newōt 'nevet': 1-szer | newet 'nevet': 1-szer | newen 'néven': 5-ször | new.ōn 'néven': 6-szor | newel 'névvel': 7-szer | newnek 'névnek': 3-szor | newneel kyl 'név nélkül': 1-szer | newre 'névre': 2-szer | newr.ōl 'névről': 3-szor | Newe 'neve': 1-szer | newe 'neve': 207-szer | newee 'neve': 3-szor | newezerent 'neve szerint': 1-szer | neweeben 'névébe': 1-szer | neweeben 'névében': 53-szor | kyneweeben 'ki névében': 1-szer | neweben 'névében': 3-szor | neweben 'névében': 1-szer | neweert 'névéért': 7-szer | neweerth 'névéért': 1-szer | newert 'névéért': 1-szer | neweehez 'névéhez': 1-szer | ne-

ween 'nevén': 3-szor | neweenek 'nevének': 29-szer | neweere 'nevére': 8-szor | neweet 'nevét': 50-szer | neweeth 'nevét': 2-szer | neweek 'nevét' (így): 1-szer | newet 'nevét' (így): 1-szer | neweewel 'nevével': 1-szer | newed 'neved': 8-szor | neween 'neved' (így): 1-szer | newedben 'nevedben': 4-szer | Newedert 'nevedért': 1-szer | newedeert 'nevedért': 1-szer | newedet 'nevedet': 6-szor | newednek 'nevednek': 2-szer | newedról 'nevedről': 1-szer | Newem 'nevem': 1-szer | newem 'nevem': 3-szor | newembe 'nevemben': 8-szor | newemben 'nevemben': 3-szor | newemeert 'nevémért': 5-szor | newemeerth 'nevémért': 2-szer | newemet 'nevemet': 5-szor | newemnek 'nevemnek': 1-szer | newemről 'nevemről': 2-szer | newetők 'nevetek': 1-szer | newek 'nevük': 4-szer | newők 'nevük': 11-szer | newőket 'nevüket': 6-szor | newőknek 'nevüknek': 1-szer | newőkre 'nevükre': 1-szer | newekről 'nevükről': 1-szer | newewnk 'nevünk': 1-szer | newek 'nevek': 2-szer | neues 'neves': 5-szor | newezet 'nevezet': 7-szer | newezeth 'nevezet': 1-szer | newezetet 'nevezet': 1-szer | newezetőt 'nevezet': 8-szor | newezetőh 'nevezet': 1-szer | newezetnek 'nevezetnek': 3-szor | newezethnek 'nevezetnek': 3-szor | newezettel 'nevezettel': 9-szer | nevezettel 'nevezettel': 1-szer | newezete 'nevezete': 1-szer | newezety 'nevezete': 15-szor | newezetyt 'nevezetét': 1-szer | newezetyben 'nevezetében': 1-szer | Newezetynek 'nevezetének': 1-szer | newezetynek 'nevezetének': 8-szor | newezetők 'nevezetek': 3-szor | newezetőkkel 'nevezetekkel': 1-szer | newezetes 'nevezetes': 3-szor | newezető 'nevezetes': 1-szer | newezetések 'nevezetesek': 1-szer | newezetőffe 'nevezetesség': 1-szer | newezetőffeegh 'nevezetesség': 1-szer | newezetőffeegben 'nevezetességben': 1-szer | newő 'nevű': 112-szer | newew 'nevű': 3-szor | new 'nevű': 6-szor | newe 'nevű': 2-szer | new 'nevű': 22-szer | neuw 'nevű' (így): 1-szer | newnek 'nevűnek': 1-szer | newő 'nevűt': 1-szer | neweze 'neveze': 3-szor | newezee 'neveze': 1-szer | newezee 'nevezé': 9-szer | newezed 'nevezed': 1-szer | newezeek 'nevezék': 1-szer | newezeet 'nevezék': 1-szer | newezeenek 'nevezének': 3-szor | newezőt 'nevezett': 2-szer | newezteth 'nevezett': 1-szer | newezgheff 'nevezgess': 1-szer | newezghet 'nevezget': 1-szer | newezgetneenk 'nevezgetnénk': 1-szer | newezghetneenk 'nevezgetnénk': 1-szer | newezgetny 'nevezgetni': 1-szer | newezghetrők 'nevezgetnők': 1-szer | newezghetween 'nevezgetvén': 2-szer | newezhet 'nevezhet': 1-szer | newezy 'nevezi': 3-szor | newezyk 'nevezik': 7-szer | newezied 'nevezed': 1-szer | newezyek 'nevezék': 1-szer | neweznek 'neveznek': 1-szer | newezneek 'neveznék': 1-szer | newezny 'nevezni': 5-szor | neweznyők 'nevezniők': 1-szer | newezte 'nevezte': 2-szer | neweztee 'nevezte': 1-szer | newezteek 'neveztek': 1-szer | newezteffewnk 'nevezteessünk': 1-szer | newezteteek 'nevezteték' (ő): 8-szor | neweztetheek 'nevezteték' (ő): 1-szer | neweztetőm 'neveztetem': 1-szer | newezteteenek 'neveztetének': 1-szer | Neweztetyk 'neveztetik': 1-szer | neweztetyk 'neveztetik': 18-szor | neweztyk 'neveztetik' (így): 1-szer | neweztetnek 'neveztetnek': 4-szer | neweztethnek 'neveztetnek': 8-szor | neweztethneek 'neveztetnék' (ő): 1-szer | neweztethneenek 'neveztetnének': 2-szer | neweztethny 'neveztetni': 1-szer | neweztetiők 'neveztettek' (ti): 1-szer | newezween 'nevezvén': 3-szor |

A fenti adatok mellett a kódexben található két *ee*-vel jelölt szó nyilvánvalóan íráshiba. 1. 288b: neewnek: a tévedés itt is könnyen adódhatott az *n+e+w* betűkapcsolásból. 2. 270b: neeven: a szó olvasása bizonytalan. Feltehető, hogy nem *v*, hanem *w* betűt kell itt is keresnünk: ily módon a szó írása szabályos.

szél: (ventus): zel (nom.): 1-szer | zeel (nom.): 17-szer | zelet 'szeler': 2-szer | zelőn 'szélen': 2-szer | zeleen 'szélen': 1-szer (a kéziratban íráshiba és javítás található; a szó szabálytalan jelölése ezzel magyarázható) | zellel 'széllel': 1-szer | zele 'szele': 1-szer | zelők 'szelük': 1-szer | zelek 'szelek': 2-szer | zelők 'szelek': 1-szer | zeleknek 'szeleknek': 1-szer | zelőye 'szellője': 1-szer |.

szén: zeen (nom.): 1-szer | zeneth 'szenet': 1-szer | zenőn 'szenen': 1-szer | zennel 'szénnel': 1-szer |.

vész: (el) vez: 5-ször | (el) veez: 10-szer | el vezek 'veszek': 1-szer | vezyk 'veszek': 2-szer | (el) veznek 'vesznek': 10-szer | (el) vezynek 'vesznek': 4-szer | veztők 'vesztek' (ti): 4-szer | vezewn 'veszünk': 2-szer | vezwnk 'veszünk': 1-szer | vezne 'veszne': 9-szer | vezneek 'vesznék' (én): 1-szer | vezneenek 'vesznének': 7-szer | el ne veez 'vessz': 2-szer | el ne vezyek 'vesszek': 1-szer | El vezzen 'vesszen': 1-szer | (ne) vezyen (el) 'vesszen': 4-szer | vezyenek 'vesszenek': 3-szer | vezzetők 'vesszetek': 1-szer | vezzők el zemewnkket: 1-szer | (el) (ne) vezyewn 'vesszünk': 4-szer | (el ne) vezyenk 'vesszünk': 1-szer | vezny 'veszni': 26-szor | veznye 'vesznie': 1-szer | veznyők 'veszniök': 1-szer | vezned 'veszned': 2-szer | veznőd 'veszned': 3-szor | veznem 'vesznem': 1-szer | vezrőm 'vesznem': 1-szer | veznetek 'vesznetek': 2-szer | veznewnk 'vesznünk': 2-szer | (el) veze 'vesze': 4-szer | (el) vezee 'vesze': 4-szer | vezeth 'veszett': 1-szer | vezőt 'veszett': 9-szer | vezett syllett ember: 1-szer | eze vezőt 'veszett': 6-szor | eze vezőh 'veszett': 1-szer | az el vezőt földnek wra: 1-szer | az el vezőt yohot: 1-szer | eze vezőttek 'veszettek': 1-szer | hyre vezőknek: 1-szer | el vezteel 'vesztél' (te): 1-szer | veztenek 'vesztek' (ők): 9-szer | el veztwnk volna: 1-szer | vezhet 'veszhet': 2-szer | vezhete 'veszhet': 1-szer | vezteny 'veszteni': 10-szer | veztenőd 'vesztened': 2-szer | veztenewn 'vesztenünk': 1-szer | vezt 'veszít': 6-szor | vezth 'veszít': 3-szor | veztt 'veszít': 2-szer | vezty 'veszti': 22-szer | vezted 'vesztet': 1-szer | veztőd 'vesztet': 1-szer | veztők 'vesztek' (én): 1-szer | veztőm (vesztem): 1-szer | veztyk 'vesztik': 11-szer | veztnek 'vesztnek': 1-szer | vezthnek 'veszthnek': 1-szer | veztewn 'vesztünk': 1-szer | veztene 'vesztené': 3-szor | vezteneek 'vesztenék' (ők): 2-szer | vezteneem 'veszteném': 1-szer | vezeff 'veszítés': 1-szer | | vezeffe 'veszítse': 5-ször | vezeffee 'veszítse': 2-szer | az meennyey yot el vezteze: 1-szer | vezeffed: 1-szer | el ne vezeffek (én): 1-szer | vezeffem (én): 1-szer | el vezeffőn (ő): 1-szer | yzth vezte köztők: 1-szer | vezte 'veszte': 2-szer | veztee 'veszté': 9-szer | veztet 'vesztett': 2-szer | veztőt 'vesztett': 2-szer | el veztette 'vesztette': 1-szer | el veztőtte 'vesztette': 3-szor | veztőtted 'vesztetted': 2-szer | el vezteek 'veszték' (ők): 1-szer | hyre veztőttek es bynefek: 1-szer | el veztőttek 'vesztették': 2-szer | vezteel 'vesztettél': 2-szer | veztőttele 'vesztettél': 1-szer | vezteem 'vesztém': 3-szor | veztettelek 'vesztettelek': 1-szer | zamtalan leelkőket el veztőkkel ew alnok jagoknak myatta: 1-szer | veztőtők 'vesztettük': 1-szer | veztettewn 'vesztettünk': 2-szer | vezthet 'veszthet': 1-szer | vezdhet (így) 'veszthet': 1-szer | vezthety 'vesztheti': 2-szer | vezthetnee 'veszthetné': 7-szer | vezthetneek 'veszthetnék' (ők): 2-szer | vezthetnők 'veszthetnők': 1-szer | el vezthette 'veszthette' vona: 1-szer | el vezthetteek 'veszthették' volna: 1-szer | veztend 'vesztend': 1-szer | veztendy 'vesztendi': 4-szer | vezthween 'vesztvén': 1-szer | veztegleny 'vesztegleni': 2-szer | veztőghetteek 'vesztegették': 1-szer | Veztegy 'vesztegy': 1-szer | vezteghy 'vesztegy': 1-szer | veztegyetek 'vesztegjetek': 1-szer | vezteglene 'veszteglene': 2-szer | vezteglenee 'veszteglene': 1-szer | veztegleneenek 'vesztegleneé'

nek': 3-szor | Es leen nagy yz vezz az neep közöth: 1-szer | vez zeel: 1-szer | zeel veez: 9-szer | nagy veez tamada: 1-szer | tenghőry veez: 1-szer | yay vezyk: 5-ször | yay vezyköt: 1-szer | yay vezykkel: 1-szer | yay vezyknek: 1-szer | yay vezyktewl: 1-szer | gywl veznek keya'tajfabol: 1-szer | veznek ydeyn: 1-szer | zelet vezet: 1-szer | el vezeefse 'veszése': 1-szer | el wezeefse 'veszése' 1-szer | el vezeefeen 'veszésén': 2-szer | el vezeefseet 'veszését': 1-szer | ez vezeefjel: 1-szer | vezendew 'veszendő': 2-szer | vezendö 'veszendő': 2-szer | el vezendök 'veszendők': 1-szer | hamyff hyr vezteeftwl: 1-szer | el veztefeenek 'vesztésének': 1-szer | el vezteeffseewel 'vesztésével': 1-szer | vezteg 'vesztég': 4-szer | veztegh 'vesztég': 3-szor | veztegfseeg 'vesztégség': 1-szer | veztegfseegben 'vesztégségben': 1-szer | veztegfseege 'vesztégsége': 1-szer | veztegfseegöt 'vesztégséget': 2-szer | veztegzeeeggel 'vesztégséggel': 1-szer | veztegfseeggel 'vesztégséggel': 1-szer | vezteghseegnek 'vesztégségnek': 1-szer | Veztekfseeghnek 'vesztégségnek': 1-szer | vezedelem 'veszedelem': 9-szer | vezedelöm 'veszedelem': 1-szer | vezedelmet 'veszedelmet': 12-szer | vezedelmeth 'veszedelmet': 2-szer | vezedelembe 'veszedelemben': 2-szer | vezedelemben 'veszedelemben': 3-szor | vezedelemben 'veszedelemben': 1-szer | vezedelemből 'veszedelemből': 2-szer | vezedelemmel 'veszedelemmel': 1-szer | vezedelemnek 'veszedelemnek': 2-szer | vezedelemre 'veszedelemre': 7-szer | vezedelemtewl 'veszedelemtől': 11-szer (a nyomtatott szövegben az 527b lapon hibásan: vezedelemtewl) | vezedelemtöl 'veszedelemtől': 15-ször | vezedelme 'veszedelme': 5-ször | vezedelmeben 'veszedelmében': 1-szer | vezedelmeben 'veszedelmében': 2-szer | vezedelmeből 'veszedelméből': 6-szor | vezedelmeből 'veszedelméből': 1-szer | vezedelmeenel kyl 'veszedelme nélkül': 1-szer | vezedelmeere 'veszedelmére': 7-szer | vezedelmere 'veszedelmére': 2-szer | vezedelmeet 'veszedelmét': 8-szor | vezedelmeetöl 'veszedelmétől': 1-szer | vezedelmemre 'veszedelemre': 1-szer | vezedelmetöt (így) 'veszedelmetek': 1-szer | vezedelmetöknék 'veszedelmeteknek': 1-szer | vezedelmökből 'veszedelmükből': 1-szer | vezedelmeketh 'veszedelmüket': 1-szer | vezedelmöket 'veszedelmüket': 1-szer | vezedelmökön 'veszedelmükön': 1-szer | vezedelmökre 'veszedelmükre': 1-szer | vezedelmökre 'veszedelmükre': 1-szer | vezedelmekről 'veszedelmükről': 1-szer | vezedelmek 'veszedelmek': 2-szer | vezedelmeket 'veszedelmeket': 5-ször | vezedelmeknek 'veszedelmeknek': 1-szer | vezedelmekre 'veszedelmekre': 1-szer | vezedelmek-tewl 'veszedelmektől': 2-szer | vezedelmes 'veszedelmes': 116-szor (a nyomtatott szövegben az 555b lapon hibásan: wezedelmes) | wezedelmes 'veszedelmes': 3-szor | wezedelmesff 'veszedelmes': 1-szer | wezedelmesff 'veszedelmes': 1-szer | wezedelmesfb 'veszedelmesb': 3-szor | wezedelmesfnek 'veszedelmesnek': 1-szer | wezedelmesfseeghet 'veszedelmességet': 1-szer | wezedelmesfseeghek 'veszedelmességek': 1-szer | vezeel 'veszély': 3-szor | vezeely 'veszély': 1-szer |

b) Többtagú szavak

egyéb: eegyeb (nom.): 169-szer | eégeb (nom.): 1-szer | Egyeb (nom.): 1-szer | egyeb (nom.): 1-szer | Eegyebet 'egyebet': 1-szer | eegyebet 'egyebet': 29-szer | eegyebeth 'egyebet': 2-szer | eegyebbe dychekdönöm 'egyébben': 1-szer | eegyebben dychekednem 'egyébben': 1-szer | eegyebben dychekdönöm 'egyébben': 1-szer | eegyeben 'egyében': 1-szer | eegyebhöz 'egyébhez': 1-szer | eegyebnek 'egyébnek': 6-szor | eegyebrol 'egyébrol': 2-szer | eegyebewnnen 'egyébünnen': 1-szer | eegyebwt 'egyébütt': 1-szer | eegyebewel 'egyébüvé': 1-szer | Eegyebek

'egyebek': 1-szer | eegyebek 'egyebek': 10-szer | égebek 'egyebek': 1-szer | eegyebeket 'egyebeket': 17-szer | eegyebeketh 'egyebeket': 2-szer | eegyebek (így) 'egyebeket': 1-szer | eegyebekert 'egyebekért': 1-szer | eegyebekhez 'egyebekhez': 2-szer | eegyebeknek 'egyebeknek': 22-szer | eegyebekneel 'egyebeknél': 4-szer | eegyebekről 'egyebekről': 1-szer | eegyebekkel 'egyebekkel': 5-ször | eegyebektewl 'egyebektől': 1-szer |.

fenék: feneket 'feneket': 1-szer | egy too fenekben: 1-szer | az tenghernek vyze mynd fenekyk eeghne 'fenékig': 1-szer | mykoron fenekre ment vona: 1-szer | pokolnak feneye: 1-szer | pokolnak fenekeeben 'fenékébe': 1-szer | pokolnak fenekeeben 'fenékében': 1-szer | ez földnek fenekeeygh 'fenékéig': 1-szer | mynd fenekeeygh 'fenékéig': 1-szer | pokol fenekeeyglen 'fenékéiglen': 1-szer | alyg latzyk az fenekeen vyznek lenny 'fenékén': 1-szer | az vyz fenekeen 'fenékén': 1-szer | fenekeere 'fenékére': 6-szor | fenekeeröl 'fenékéről': 1-szer | fenekes kadban: 1-szer |.

gyökér: gyöker (nom.): 1-szer | gyökeer (nom.): 1-szer | gyekereth 'gyökeret': 1-szer | gyökertől 'gyökérből': 1-szer | gyekerrel 'gyökérrel': 1-szer | gyekeridő 'gyökérről': 1-szer | gyökere 'gyökere': 8-szor | gyekere 'gyökere': 1-szer | gyökereeből 'gyökeréből': 4-szer | gyökereezhez 'gyökeréhez': 1-szer | gyökereeknek 'gyökerének': 1-szer | gyökereet 'gyökerét': 1-szer | gyekerek 'gyökerük': 1-szer | gyökerek 'gyökerük': 1-szer | gyökerekből 'gyökerükből': 1-szer | gyekerekkel 'gyökerekkel': 1-szer | nemes gyökerezetiől tamada: 1-szer | Ie[us]nak malaztu | gyökerezety: 1-szer | gyekerezik 'gyökerezik': 1-szer | gyökerezőt 'gyökerezett': 1-szer | meg gyekerezőt 'gyökerezett': 1-szer | gyökereztettem 'gyökereztettem': 1-szer | gyökerezettween 'gyökerezettvén': 1-szer | gyökerezettween 'gyökerezettvén': 1-szer | gyökerezök 'gyökerezők': 1-szer |.

kerék: (fn.), kerek (mn.): eles terrel be fyzet kerek közé: 1-szer | az forgo kerek: 1-szer | az kegyetlen vezedelmes kerekét mynd el őree: 1-szer | tyzes kerekőn forognak: 1-szer | eles tőrrel megh fyzet kerekre veteek: 1-szer | vettee az kerekre: 1-szer | neegy forgo kerekéket: 1-szer | neweztetyk kerek bodog azzonnak: 1-szer | kerek[eege 'kereksége': 3-szor | kerek[eegehe 'kereksége': 1-szer | kerek[eegeben 'kerekségében': 1-szer | kerek[eeheet 'kerekségét': 1-szer | kerek[eeghel 'kerekséggel': 1-szer |.

kevés: kewes (nom.): 35-ször | Kewes (nom.): 1-szer | kewes (nom.): 18-szor | keves (nom.): 1-szer | keweset 'keveset': 14-szer | keweseth 'keveset': 2-szer | kewesben 'kevésben': 1-szer | kewesből 'kevésből': 1-szer | kewesen 'kevesen': 9-szer | kewesnek 'kevésnek': 1-szer | keweseb 'kevesebb': 4-szer | kewesebbet 'kevesebbet': 1-szer | kewesed 'kevesed' magawal: 1-szer | kewessee 'kevéssé': 9-szer | eegykewessee: 1-szer | kewessee 'kevéssé': 1-szer | kewesjel 'kevéssel': 1-szer | kewesek 'kevesek': 2-szer | kewesektewl 'kevesektől': 1-szer |.

kötél: kötel (nom.): 2-szer | köteel (nom.): 1-szer | kötelet 'kötelet': 2-szer | kötelek 'kötelet': 1-szer | kötelből 'kötélből': 1-szer | kötelen 'kötélen': 1-szer | kötelnek 'kötélnek': 2-szer | kötele 'kötele': 3-szor | köteleet 'kötelét': 4-szer | köteleeben 'kötélébe': 5-ször | köteleeben 'kötélében': 1-szer | köteleetől 'kötéléből': 7-szer | köteleenek 'kötélének': 1-szer | köteleetewl 'kötelétől': 1-szer | köteleewel 'kötélével': 2-szer | köteleyt 'köteleit': 3-szor | köteleyth 'köteleit': 1-szer | köteleiben 'köteleiben': 1-szer | köteleyből 'köteleiből': 1-szer | köteleynek 'köteleinek': 1-szer | köteleymet 'köteleimet': 1-szer | köteleket 'köteleket':

3-szor | kötelekkel 'kötelekkel': 1-szer | kötelekről 'kötelekről': 1-szer | (nem volt) köteles 'köteles': 2-szer | zerzees, tórwen es kötelezet: 1-szer | eſeek nagy erőſſ kötelezetben: 1-szer | egy maſhoz valo kötelezety: 1-szer | nemzetteſſeeghnek kötelezety: 1-szer | az bynnek kötelezetyt: 1-szer | emléközethnek kötelezetyeert: 1-szer | lelky zeretnek kötelezetywel: 1-szer: | kötelezee 'kötelezé': 1-szer | kötelezte 'kötelezte': 2-szer | egybe kötelezőt dolgoknak: 1-szer | meg oldozya az meg kötelezőtteketh: 1-szer |.

közép: közee (nom.): 1-szer | közepſew 'középső': 2-szer | közepöt 'közepett': 1-szer | kyt anyazent egyhaznak közepötte yltetöt: 1-szer |.

levél: lewel (nom.): 2-szer | Lewelet 'levelet': 1-szer | lewelet 'levelet': 24-szer | leweleth 'levelet': 1-szer | lewelben 'levélbe': 2-szer (a nyomtatott szöveg 617a lapján hibásan: leweelben) | lewelben 'levélben': 4-szer | lewelbő 'levélből': 1-szer | lewellel 'levéllel': 2-szer | lewelnek 'levélnek': 2-szer | lewelről 'levélről': 1-szer | lewele 'levele': 5-ször | leweleeben 'levelében': 10-szer | leweleben 'levelében': 1-szer | leweleeből 'leveléből': 2-szer | leweleen 'levelén': 1-szer | lewelen 'levelén': 1-szer | leweleenek 'levelének': 59-szer | lewelenek 'levelének': 2-szer | leweenek (így) 'levelének': 1-szer | leweleet 'levelét': 2-szer | leweley 'levelei': 2-szer | lewelőkben 'levelükben': 1-szer | leweleket 'leveleket': 2-szer | leweleketh 'leveleket': 1-szer | falewelekkal 'levelekkel': 1-szer | leweleztetém 'leveleztetém': 1-szer |.

A fenti adatok mellett az egyetlen *ee*-vel írt szó (298a leweel) nyilvánvalóan íráshiba: alkalmat adhatott erre a szó közvetlen környezetében levő négy *ee*-vel jelölt szó, ill. ezeknek hatása.

nehéz: Nehez (mn.): 1-szer | nehez (mn.): 30-szor | nehezeb 'nehezebb': 2-szer | nehezebben 'nehezebben': 3-szor | nehezen 'nehezen': 18-szor | neheznek 'nehéznek': 1-szer | nehezzee 'nehézzé': 1-szer | neheznek 'neheznek': 1-szer | nehezes vagy: 1-szer | nagy nehezeſők valanak: 1-szer | az zegheen mas vylaghyak felette nehezeſők: 1-szer | ewneky yegzeth nezkőſ feleſſeeghewel: 1-szer | neheſſeeg 'nehézség': 5-ször | neheſſeeg 'nehézséget': 1-szer | neheſſeeg 'nehézséget': 4-szer | neheſſeeggel 'nehézséggel': 2-szer | neheſſeeg 'nehézsége': 2-szer | neheſſeegben 'nehézségében': 2-szer | neheſſeegheert 'nehézségeért': 1-szer | neheſſeegere 'nehézségére': 1-szer | neheſſeeg 'nehézségét': 4-szer | neheſſeegy (a nyomtatott szöveg 512b lapján hibásan: neheſſeegy): 1-szer | neheſſeegwntewl 'nehézségünkötől': 1-szer | neheſſeegkb 'nehézségekből': 1-szer | nehezőty 'nehezíti': 1-szer | neheződeek 'nehezédék' (ő): 1-szer | nehezeyte 'nehezíte': 1-szer | meg nehezőttel 'nehezédttel': 1-szer | meg nehezőtteel 'nehezédttel': 1-szer | el nehezőitenek 'nehezültenek': 1-szer | nehezőlteſfenek 'nehezültessenek': 1-szer | meg nehezwlween 'nehezülvén': 1-szer |.

A fenti adatokkal szemben két kivételes jelölésű szó található a kódexben: 1. 173b: nehezebek: az íráshiba az *n+e* betűkapcsolásból adódott, a kódexíró az *n* betű egyik szárát tévedésből kétszer húzta le. 2. 26b: neheez: a szó olvasása bizonytalan, a két *e* betű nem különül el egymástól élesen a kéziratban. Lehetséges, hogy csupán az *e* betű felső szára íródott a szokásosnál kissé nagyobbra.

szekér: zeker vezetew: 1-szer | zekeer (nom.): 2-szer | zekereſtewl 'szekeres-től': 2-szer |.

veréb: verebnek 'verébnek': 1-szer | verebek 'verebek': 1-szer | verebeknel 'verebeknél': 1-szer |.

DAS KURZE OFFENE E DER EIN- UND MEHR SILBIGEN
WÖRTER IM ÉRDY KODEX

von

E. DIENES

Die Verfasserin des Artikels bestreitet die Feststellung von Lajos Suhajda, dass die Buchstaben *e* des Érdy Kodex einen offenen *e*-Laut und die Gruppe *ee* einen geschlossenen kurzen *e*-Laut bezeichnen sollten. Nach Suhajda kann man die Annahme nicht akzeptieren, dass das *e* der einsilbigen Wörter *bel*, *jeg*, *kez*, *tel* und der mehrsilbigen Wörter *egyeb*, *kötel*, *level*, *nehez* usw. im ÉrdyK. kurz gelaute hätte.

Die Verfasserin des Artikels tritt dieser Ansicht entgegen und setzt ihre eigene Ansicht auseinander, indem sie sich teils auf die Lautentwicklungsgeschichte [Bárczi: A szótövek (= Die Wortstämme)], teils auf die Angaben des Kodexes beruft. Einen Teil des Artikels bildet die Angabensammlung in welcher alle vorkommenden Beispiele der ein- und mehrsilbigen Nomina im Kodex, die die Länge der Stammsilbe verändern, aufgezählt werden.

MONDAT ÉS STRUKTÚRA

BODNÁR FERENC

1. Manapság az a kérdés, hogy lehetséges-e a nyelvi jelenségeket strukturális alapon elemezni, eldöntöttnek látszik, hiszen az utóbbi évtizedben szerte a világon igen nagy számban születtek strukturalista nyelvtanok. A matematikai módszerek alkalmazása a nyelvtudományban divattá vált, a kibernetika vitathatatlanul hatalmas praktikus eredményei és vizsgálati módjainak a nyelvtudományban történő — látszólag — könnyű érvényesítése nyomán a tisztán formális nyelvtani szemlélet hovatovább a kizárólagosság igényével lép föl mind a külföldi, mind a hazai szakirodalomban. Elegendőnek tartom most csupán utalni ezzel kapcsolatban SZÉPE GYÖRGYnek a „Bibliográfiai vázlat a generatív grammatika transzformációs modellje című tárgykörhöz” című, terjedelmét tekintve önmagában is jelentős művére, vagy hazai vonatkozásban ANTAL LÁSZLÓ, FODOR ISTVÁN, FÓNAGY IVÁN, PAPP FERENC és mások jellegzetesen modern, szinkron elemzéseire. A továbbiakban főleg ANTAL LÁSZLÓnak „Vázlatok egy eljövendő magyar mondattanhoz” című cikkére (MNy. LVIII, 443—9) kívánok reflektálni, kitérve természetesen egyéb írásaira is, ugyanakkor néhány megjegyzést fűzök Z. Harris „Structural linguistics” című könyvéhez, amelynek negyedik kiadása 1960-ban jelent meg, tehát nyilván korszerűen jellemzi a leíró nyelvészemlélet forrását.

2. Véleményem szerint közhelynek számít az a megállapítás, hogy a tudomány feladata: tárgyának analízise. Az analízis során kiderül — ha jó az elemzés! — minden olyan tulajdonság, mely jellemző a tárgy (tehát pl. a nyelvtudomány tárgya: a nyelvi jelenség) összetevőire, amelyek az általános és a különös dialektikus ellentétén alapuló specifikus egységben alkotják magát a tárgyat. A szak-tárgy önmagával való azonosításán túl azonban az emberi megismerés tágabb horizontja felé is kilátást kell nyitni: az analízist olyan szintézis kell, hogy kövesse, amely egyszerre statikus és dinamikus, hiszen mind a megismerés tárgya, mind maga a megismerés ilyen természetűek. Ha ebből a nézőpontból szemléljük HARRIS említett művének néhány elméleti jellegű megjegyzését, eléggé különös kép tárul elénk.

HARRIS mindenekelőtt tisztázza a leíró nyelvészet tárgyát és módszerét. A nyelvész az emberi megnyilatkozásból meríti anyagát („... it does not matter if the linguist obtains the data by taking texts, questioning an informant, or recording a conversation”. 1). Az így kapott anyagot aztán rendezni kell, a beszéd jelenségeinek formális megkülönböztető jegyei alapján. Minthogy pedig valóban általános az a vélemény, hogy a formához mindig tartozik tartalom is, a szerző szükségesnek tartja megindokolni a jelentés szempontjának kiküszöbölését: „The procedures given below, however, are merely ways of

arranging the original data; and since they go only by formal distinctions there is no opportunity for uncontrolled interpreting of the data or for forcing of the meaning" (3). Tehát azért nem alkalmazza a leíró nyelvész a jelentés szempontját, mert azok az eljárások, amelyeket a leíró nyelvész alkalmaz, mellőzi a jelentés szempontját... Mindenesetre meglepő indokolás!

A leíró nyelvészet kutatásának célja azon törvényszerűségek feltárása, amelyek a kifejezésben (utterance) a beszéd jelenségeinek (features of speech) egymáshoz való viszonyát jellemzik, a megoszlás (distribution), ill. azon szabadság földerítése, melynek alapján az egyes nyelvi jelek egymás mellett, egymás helyett előfordulhatnak (5). Ezen a ponton HARRIS ismét szükségét érzi (nyilván nem véletlenül!) annak, hogy kitérjen a hagyományos módszer elvetésére. „In order to be consistent..., there are here offered procedures even for those steps where linguists traditionally use hit-or-miss or intuitive techniques to arrive at a system which works to a first approximation, but which can with greater difficulty — and greater rigor — be arrived at procedurally" (3). Egy példa: intuitív alapon, találmra elemezzük akkor, ha a jelentés szempontját figyelembe véve különböző fonémáknak tartjuk pl. az angol nyelvben az *l* és az *r* hangokat ebben a két szóban: *life* (élet) és *rife* (általános), amikor is azonos környezetben fordulnak elő, és a környezet összetevői különböző morféákat alkotnak. A szerző szerint így az a nyelvész és az a laikus elemző, aki a dolog könnyebbik végét hajlandó csak megragadni — hiszen valójában miről van szó? Ha mi (ti. a leíró nyelvészek) tudjuk, hogy a *life* és a *rife* nem pusztán ismétlések (repetitions of each other), akkor nyilvánvaló, hogy van olyan környezet (environment), amelyben az egyik előfordulhat, a másik nem, tehát: „... they differ in distribution (and hence in „meaning”) (7). Az a nyelvész tehát, aki úgy véli, hogy valamely szó azért fordul elő, és azért fordulhat elő bizonyos környezetben, mert erre jelentése predesztinálja, ezek szerint — laikus, míg az az igazi nyelvész, aki azt tartja, hogy azért különbözik két szó jelentése, mert megfigyelhető, hogy mindkét szó más és más környezetben fordul elő...

A legfigyelemreméltóbb az előzőekből az, hogy a jelentés váratlanul, de nyomtalanul eltűnt. Arra a kérdésre ugyanis, hogy mi valamely szó jelentése, csak „határozatlan magyarázatot” (uncontrolled interpretation) lehet adni — ezért ne adjunk semmit. Ezért HARRIS a jelentést önmagában nem is vizsgálja, hiszen akkor ki kellene mondani, hogy pl. a „Ma jó idő van” és a „Ma rossz idő van” megnyilatkozásokban a „jó” és a „rossz” azonos jelentésűek, mert azonos környezetben vannak; itt már azonban meg kell elégednünk annak megállapításával, hogy a két szó *pozíciója* azonos, a jelentés kérdését nem kell firtatni. A jelentés szerepének perifériakussá süllyesztésével persze az a célja, hogy azt a kis különbséget, amely mégis csak megvan a „jó” és a „rossz” között, elhallgassuk a pozicionális azonosság elvének érvényesítése kedvéért, amelyen a leíró nyelvészet módszere alapul.

3. Az előbbieken vázlatos, de általános képet próbáltunk adni a strukturális elemzés módszeréről és tárgyáról. Most nézzük meg néhány olyan vonatkozását, amelyek a kialakuló és többek véleménye szerint kialakítandó magyar strukturalista nyelvtan, közelebbről éppen a mondatban szempontjából fontosnak látszanak.

A leíró nyelvtanok rendszerint fonológiára és morfológiára tagolódnak („... every utterance can be completely identified as a complex of phonemic

elements, and every utterance can be completely identified as a complex of morphemic elements"; HARRIS, i. m. 21). Ez a nem lényegtelen körülmény nyilván azért tekinthető általánosnak, mert a fonémák önálló jelentéssel nem rendelkeznek, így formális eljárásokkal könnyen rendszerezhetők, a morféma-k esetében pedig szintén lehetséges a behelyettesítő módszer, mert a jelentéstől el lehet tekinteni. Érdemes idézni az utóbbival kapcsolatban ANTAL LÁSZLÓ véleményét: „Ha a morfémaszegmentumokat jelentésük alapján választjuk ki és határoljuk el, akkor nyelvérzékünk alapján dolgozunk... Persze ezzel korántsem akarjuk azt mondani, hogy a jelentés csak a nyelvérzék síkjára tartozik, tehát szubjektív jelenség. A jelentés is objektív, elsődlegesen az is tudatunkon kívül, attól függetlenül létezik. Csakhogy az objektív jelentések nem tükröződnek mindig hűen és egyformán a beszélőkben. Ezért ha a jelentés alapján elem-zünk, akkor ki vagyunk téve annak a veszélynek, hogy nem az objektív jelen-tést tartjuk szem előtt, hanem esetleg valakinek arról alkotott egyéni nézetét. Más szóval nem tudjuk, vagy alig tudjuk eldönteni, hogy mikor jelenti csak-ugyan azt a morféma, amit mi a jelentésének tartunk, s mikor hisszük csak azt, hogy az a jelentése.” (Nyr. LXXXVI, 197).

Mindenekelőtt egy szembeszökö ellentmondásra szeretnénk reflektálni, amely magából az idézetből is világosan előbukkan. A leíró szemlélet szerint minden emberi megnyilatkozás esetleges, és a megnyilatkozásokból kielemezhető esetlegességek kivétel nélkül valamely általános törvényszerűségnek, ha úgy tet-szik, az objektív nyelv társadalmilag érvényes törvényszerűségeinek egyedi meg-nyilvánulásai. Ilyenformán természetesen nemcsak a megnyilatkozás formális alapon meghatározott szegmentumainak tartalmi (jelentéses), hanem nyilván formális oldala is az objektív nyelv szubjektív tükröződésének tekinthető. Vajon, ha az általában objektív jelentés szubjektív megnyilatkozása nem kö-zelíthető meg objektív kutatási módszerekkel, mi a biztosítéka annak, hogy a formális kategóriák ugyancsak szubjektív megelevenedési formáinak elemzé-sére rendelkezésünkre álló — bármiféle — módszerek az objektív nyelvi való-ság megközelítésére szolgálnak?! A válasz nyilvánvalóan az, hogy semmi, de a formális elemzés megvalósítására vannak módszereink, a jelentés elemzésére nincsenek. Csupán ez a két tény igazolható — legalábbis látszólag! Véleményem szerint azonban valamiféle primitív agnoszticizmusnak adunk teret akkor, ha a módszertani elégtelenség miatt valamely elvileg lehetséges módszer lehető eredményességét jóelőre kétségbevonjuk. Vulgáris példának látszik, de nép-szerű elmélet cáfolataként megjárja: azért, mert nincs megfelelő eljárásunk annak földerítésére, hogy vajon a mikrokozmosz világában érvényesülnek-e, és ho-gyan jutnak érvényre az egyébként mindenfajta anyagi létformában meg-figyelhető törvényszerűségek, nincs jogunk arra az álláspontra helyezkedni, hogy ott nem érvényesülnek törvényszerűségek, csupán azért, mert a jelen-leg rendelkezésünkre álló eljárások mechanikus alkalmazása — az eljárások speciálisan egyoldalú mivolta miatt — a kérdéses összefüggésben megvalósít-hatatlan.

Később ANTAL ezt írja: „Továbbá, s ez nem kevésbé lényeges: két szeg-mentum (mondjuk a *tegnap* nap részének és a *holnap* nap részének) az azonossága végső fokon azt jelenti, hogy jelentésük azonos. Tehát az azonos-ságukat — végső fokon — úgy bizonyíthatjuk, hogy jelentésük azonosságát kell bizonyítanunk. Mármint az esetben, ha két szegmentum jelentésének azonos-

ságát a jelentés azonosságával bizonyítjuk, akkor ordító logikai hibát követünk el. Mert azzal bizonyítunk, amit bizonyítani akartunk!” (198).

Megnyerő érvelés, de meg kell mondanunk, hogy van benne egy kis „csúsztatás”! A hagyományos módszerekkel dolgozó nyelvészek ugyanis — ez kétségtelen — a két kérdéses morféma szegmentálását a jelentés alapján kísérelték meg, és kísérlik meg ma is mindig. A „csúsztatás” azonban ott és akkor történik meg, ahol és amikor ANTAL a „jelentés”-nek olyasféle értelmezését hagyományozza a nem leíró nyelvész kutatóknak, amellyel valóban a laikusok (laymen) szoktak operálni. Azt tudniillik, hogy a jelentés nem más, mint a szó (hangsor) tartalma, ill. a hangsorhoz járuló fogalom. Kár azonban a hagyományos nyelvészekre minden olyasmit ráfogni, amely nem más, mint elképzelés!! Kétségtelen persze, hogy vannak a hagyományos nyelvészek között olyanok, akik még hagyományosan sem értelmezik helyesen a nyelvi jelenségeket. Ennek ellenére kétségtelen azonban az is, hogy a hagyományos felfogások között jócskán akad olyan is, amely úgy értelmezi a „jelentés”-t, ahogyan az megfelel — ha úgy tetszik — az „objektív” nyelvi valóságnak. (Szándékosan nem idézem a szerzőket, mert könnyen [easily] utána lehet nézni!) Ugyanis a jelentés ezek szerint nem más, mint a szó hangsora (formája) és a fogalom (tartalom) közti dialektikus ellentétben alapuló viszony. Így már könnyebben elhithető, hogy pl. a *holnap* és a *tegnap* nap részének identifikációja esetén mind a külső (formális), mind a belső (tartalmi) szempontok egyaránt figyelembe vétetnek, és nyilván nem lesz most már furcsa, ha úgy véljük, hogy az ilyesfajta elemzés a jelentés alapján lehetséges, sőt, meg is történik...

A jelentésnek ANTAL által képviselt szemléletéből következően most már könnyen érthető azon felfogásának hibája is, amelyet a morféma és alternánsainak viszonyával kapcsolatban vall. A probléma indítása a következő: „Azt hallom reggel, hogy *Jó reggelt kívánok*, majd délben azt, hogy *Ma jó az ebéd*, este pedig azt, hogy *Jó későn van már*. Mindhárom megnyilatkozásban szerepel egy jó rész. Az a jó, amit reggel hallottam, fizikailag nem azonos azzal a jó-val, amely délben ütötte meg a fületem. Tehát a három különböző konkrét megnyilatkozásban három különböző jó szegmentumot fedezhetünk fel. Éppen úgy, amint mindhárom jó-ban van egy konkrét j hang, s a reggel elhangzó j fizikailag nem azonos a délben elhangzó j-vel, de mindhárom a J fonéma változata. Hasonlóképpen a három különböző jó szegmentum is a JÓ morféma képviselője.” (Nyr. LXXXVI, 421). Igen tanulságos megfigyelni ezen elméleti megállapítás fényében a morfémaalternánsok jellemzésére szánt következő meghatározást: „Ugyanazon morféma képviselőinek, tehát egy és ugyanazon morféma alternánsainak azokat a szegmentumokat tekinthetjük, amelyek a) csak egymást kizáró helyzetben, tehát eltérő környezetben léphetnek fel, s amelyek b) a szűkebb környezet szükségszerű különbségén túl a megnyilatkozások egészével szemben azonos módon viselkednek, azaz távolabbi környezetük lehet azonos.” (425).

E meghatározás kitűnően alkalmazható a következő megnyilatkozások bizonyos szempontból történő tagolásakor: *A kutya-nak adtam. A kecské-nek adtam.* Itt ugyanis az a kérdés, vajon tekinthető-e az e két megnyilatkozásban előforduló *-nak, -nek* morfémaszegmentum egyazon (pl. *NEK*) morféma alternánsaiként. Ilyen szempontból ez a vizsgálat a leszűrt definícióval együtt jogosnak és eredményesnek látszik, de csak akkor, ha eltérő formátumúak egy bizonyos morféma alternánsai. Nem lehet vitás azonban, hogy az eltérő hang-

alak nem alapvető kritériuma a morfémaalternáns fogalmának! Nem tarthatjuk azonban véletlennek, hogy ANTAL megkerüli pl. a $j\acute{o}_1, j\acute{o}_2, j\acute{o}_3 \dots j\acute{o}_n$ morfémaalternánsok és a $J\acute{O}$ morféma viszonyának kifejtését, ugyanis itt olyan, formálisan azonos, a szűkebb és tágabb környezetet tekintve pozicionálisan szintén azonos nyelvi jelenségekről van szó, amelyek kapcsolatának felfedése csak az általános és a különös összefüggésében képzelhető el. Minthogy viszont bizonyos, hogy sem az általánosnak, sem pedig a különösnek nincsen semmiféle érzékelhetően formális ismérve, csodálkozhatunk-e azon, hogy ANTAL olyan morfémaalternánsokon végzi vizsgálatait, amelyek ugyan lényegük szerint szintén a különös sajátosságai által determináltak az általános morfémaival szemben önmagukban is — de amelyek ezen túl egymáshoz képest formális, pozicionális különbségeket is mutatnak?! Nyilván nem csodálható, hiszen a leíró nyelvészet sajátos módszere mindig és mindenütt formális fogódzókat keres, és csak azokba tud kapaszkodni. Ez ugyan nem elégíti ki a tudományos vizsgálat igényeit, de — és ez itt a lényeg! — az univerzális programvezérlésű fordítógép igényeit már igen! Ennek a számára fontos olyan programot készíteni, amelynek alapján a *kutyá-* formához ki tudja keresni a *-nak* formát, a *kecské-* formához a *-nek* formát — de már pl. a *jó* mindig egyforma, pl. az *-ért* mindig egyforma: különböző környezetekben történő egyedi, konkrét megtestesüléseiket teljesen fölösleges tehát egységes alapformára, a morfémaára visszavezetni.

Lehetséges, hogy a fordítógép szempontjából fontos és szükséges így megszerezni a nyelvi jelenségeket. Nagy hibát követnénk el azonban akkor, ha ezt a praktikus szempontot az objektív nyelv vizsgálatának egyetlen lehetséges és egyetlen helyes alapjává léptetnénk elő! Még inkább kiderül e megállapítás helyessége, ha most rátérünk a leíró mondatban problémakörének néhány kérdésére.

4. Bizonyára ismét nem véletlen, hogy „Vázlatok egy eljövendő magyar mondattanhoz” című cikkében (MNY. LVIII, 443–9) ANTAL LÁSZLÓ először megdönti a hagyományos nyelvtan mondatelemzési módszereit. A megdöntés a következő: „Nézzük a következő mondatot: *Péter nevet*. Az évezreides nyelvtani hagyomány szerint a mondat alanya az, aki, illetőleg ami cselekszik, tesz valamit, vagy akivel történik valami. Tehát — ezek szerint — példamondatunkban *Péter* az alany, mert ő az, aki cselekszik, ő az, aki nevet.” Később: „Példamondataink ezek legyenek: *The boy kicked the football* = *A fiú megrúgta a labdát*.

The football was kicked by the boy = *A labda megrúgott a fiú által*.

Mármost nyilvánvaló, hogy mindkét mondat szerint a *boy*, tehát a *fiú* az, aki cselekszik, s ha a mondatnak azt a részét tartanánk alanynak, amely a cselekvőt fejezi ki, akkor mindkét mondatban a *boy* lenne az alany. Abban is egyet kell értenünk (kiemelés tőlem, B. F.), hogy mindkét mondat szerint a *football*, tehát a *labda* az, ami elszenvedi a cselekvést, amire a cselekvés irányul. Ebből viszont az következne, hogy mindkét mondatban a *football* a tárgy. Mire vezetne mindez?” (I. h. 443.)

Valóban szörnyű volna rágondolni is, hogy mire vezetne mindez, ha valóban így állna a dolog. De hát nem így áll! Az évezreides nyelvtani hagyomány szerint ugyanis pl. a *Péter nevet* mondatban nem csak azért alany a *Péter*, mert az a cselekvő (tartalmi szempont!), hanem azért is, mert nominatívusz-

ban, alanyesetben áll (formális szempont!), s végül, de nem utolsósorban azért is, mert — arról állítunk valamit (mondjuk: funkcionális szempont!). Idézzünk még egy részt ANTAL cikkéből, annak bemutatására, mi mondanivalója van most már a saját leíró módszerének jellemzésére. „Fentebb azt mondtuk, hogy az alany — s az állítmány is, meg a többi mondatrész — pozicionális kategória. Ebből elkerülhetetlenül következik, hogy a mondatnak mindazok a részei, amelyek a mondatok egészével szemben azonos pozíciót foglalnak el, azonos mondatrészek. Hogy értendő ez?

Nyelvünkben rendkívül gyakoriak az olyan mondatok, amelyekben egy főnév és egy ige találkozik össze, áll egymással szemben. Ilyenek: *Péter nevet. A kutya ugat. Az ég beborul.* Stb. Mármost ha a főnevet (a *nomen*-ből) *N*-el, az igét (a *verbum*-ból) *V*-vel jelöljük, akkor az imént idézett mondatokat *NV* mondatoknak nevezhetjük. Az *NV* típusú mondatok *N* tagját hagyományosan alanynak, *V* tagját hagyományosan állítmánynak nevezzük. Nevezhetnénk másnak is, de meg is tarthatjuk az elnevezést, csak arra kell ügyelnünk, hogy a helyes értelemben használjuk őket, tehát mint két pozicionális kategória nevét.” (I. h. 444.)

Ebből az idézetből elsősorban az a figyelemre méltó, hogy a leíró nyelvész a mondatelemzés során pontosan arra az eredményre jut, mint a „hagyományos” nyelvész. Vajon mi e különös jelenség oka? Nyomban feleletet kapunk erre a kérdésre, ha közelebbről szemügyre vesszük ANTAL azon kijelentését, hogy az alanyt és állítmányt végeredményben „nevezhetnénk másnak is.” Ha valóban nevezhetnénk, akkor tulajdonképpen az „alany” és „állítmány” szóknak nincs is jelentésük. Ám próbáljuk ki, s tegyünk helyükbe mást! Vajon mit felelne a leíró nyelvész arra a kérdésre: „Mi a *nyala* és a *nyámtillá* ebben a mondatban: *Péter nevet.*”? Nyilván azt, hogy nem tudom, mert nem értem, 'what is said'. Következtetés: az alany és az állítmány szók sajátos objektív „jelentés”-sel bírnak, amely jelentések szubjektív módon ugyan, de tükröződnek a leíró nyelvész tudatában, ezért tud mondatot elemezni. Nem arról van szó tehát, hogy új módon elemez, hanem arról, hogy a régi módon elemez, de — és ez az új! — a régi elemzést új, szokatlan módon, általánosító jelölésmód segítségével írja le! (Félreértés ne essék: elismerjük, hogy ehhez joga van, de csak úgy, ahogyan RABELAIS híres tréfájában egy szakácskönyvnek is joga volt ezt a címet viselni: „Levesek, színek szerint rendezve.”) Ezt azonban nyíltan meg kell mondani, hasonlóképpen azt is, hogy ilyesmire szükség is van — hiszen a fordítógépbe tartalmakat nem lehet programozni...

Ezzel be is fejezzük a reflektálást ANTAL cikkére, befejezésül azonban ki kell térnünk arra, amit a leíró nyelvészet a figyelem homlokterébe akar állítani, és ami — ez vitathatatlan — valóban létező jelenség. Ez pedig a mondat *struktúrája*.

5. Vegyünk egy mondatot. Már ez a követelmény is problémát rejt magában, hiszen könnyű „venni” pl. egy hangot vagy egy szót, mert ezek lényegüket tekintve absztrakciók, könnyen „kivehetők” valamely mondatból. Honnan vegyük ki azonban a mondatot?! Ha igaz az a közhely, hogy a mondat „beszédhelyzetben élő nyelvi jel”, akkor kézenfekvő az ötlet, hogy abból a beszédhelyzetből, valósághelyzetből emeljük ki, amelyben a gondolatközlés funkcióját teljesíti. A mondat nyelvi jelekből áll (hangok, szók, szószervezetek), de önmaga nem pusztán e jelekből szerkesztett struktúra, hanem van benne

gondolat, tudattartalom is. A mondat tehát — bizonyos valósághelyzetben! — struktúra és gondolat egysége. A mondatelemzés célja tehát az e két összetevő által alkotott — bizonyos valósághelyzetben mindig specális! — egységnek az analízise. Ezek előrebocsátása után valóban vegyünk egy mondatot!

A víz meleg. Ha ezt a mondatot először mint struktúrát értelmezzük, a következő alkotórészeit különböztethetjük meg:

- „a” = határozott névelő.
- „víz” = nominatívuszi főnév (O raggal).
- „meleg” = nominatívuszi melléknév (O raggal).

Ez az eljárás kimeríti a formális és tartalmi szempontú elemzés fogalmát. Vajon e mondatnak mint nyelvi jelenségnek melyik oldalát, melyik „arcát” mutattuk meg ezzel az elemzéssel? Nyilván az általánosat, hiszen a *víz* minden lehetséges magyar mondatban nominatívuszi főnév, a *meleg* minden lehetséges magyar mondatban nominatívusi melléknév marad. Mindkét nyelvi jel ilyen formális — tartalmi egységben áll rendelkezésére a magyar nyelv-közösség minden tagjának, így társadalmi szempontból általánosan meghatározott.

Ha most a mondatot mint megvalósult gondolatközlést értelmezzük, amelyben *valamit közlünk valakinek valamiről*, a következő alkotórészeket különböztethetjük meg:

- „A víz” = alany (amiről mondunk valamit).
- „meleg” = állítmány (amit mondunk az alanyról).

Ez az eljárás kimeríti a funkcionális szempontú elemzés fogalmát. Vajon a mondatnak mint nyelvi jelnek melyik oldalát, melyik arcát mutattuk meg ezzel az elemzéssel? Nyilván a különöset, hiszen a *víz* egy másik lehetséges magyar mondatban, pl. ebben: *Ez víz*, már nem az alany, hanem az állítmány funkcióját tölti be, a *meleg* egy más lehetséges magyar mondatban, pl. ebben: *A meleg megérkezett*, már nem az állítmány, hanem az alany funkcióját tölti be. Megfigyelhető, hogy a mondattani funkció kialakítja saját strukturális jegyeit (az alanyként szereplő szó előtt pl. határozott névelő áll), de ez természetes is, hiszen köztudomású, hogy a funkcióval bíró formák kialakítója maga a funkció. Természetesen alanyról csak állítmánnyal, állítmányról csak alanyval kapcsolatban beszélhetünk, egymást kölcsönösen feltételezik. Minthogy a beszédhelyzet az előbbieket értelmében grammatikai érvényű, lehetséges, hogy az alanyi, ill. állítmányi funkció nem tapad érzékelhető formákhoz, hanem magában a beszédhelyzetben lappang. Nem fogadhatjuk el tehát HARRIS nézetét, aki a következőképpen szűkíti le a mondat kategóriáját: „The utterance is, in general, not identical with the »sentence« (as word is commonly used), since a great many utterances, in English for example, consist of single words, phrases, »incomplete sentences«, etc.” (Structural linguistics 14).

Mindebből következik, hogy az elemzésnek ugyanazon síkján a kétféle (jelentés-alaki és mondattani-funkcionális) analízis nem valósítható meg egyszerre. Pl. ebben a mondatban: *A tavaszi séta nagyon kellemes* — a mondattani elemzés szerint megkülönböztethető az *A tavaszi séta* alanyi és a *nagyon kellemes* állítmányi funkciós mondattag; a jelentés-alaki elemzés szerint pedig megkülönböztethető az *a tavaszi séta* jelzői, a *nagyon kellemes* határozói — és a

séta kellemes úgynevezett puszta predikatív szintagma. Persze az elemzésnek ezen a síkján a „predikatív” (alany-állítmányi) elnevezés félrevezető, de bizonyos tudománytörténeti okok miatt, amelyekkel előző közleményemben (Nyelvészeti Dolgozatok 28. sz. 1962. Szeged) már foglalkoztam, a puszta *alanynak* és a puszta *állítmánynak* jelentés-alaki szempontból — egységes — elnevezése, sajnos, nincsen, legalábbis olyan nincsen, amilyen van a *tárgy-nak*, *határozónak* és a *jelző-nek*. Legjobb, ha ilyenkor *ad hoc* adunk elnevezéseket, pl. az előbbi példában, a *séta kellemes* esetében, egy főnév és egy melléknév szintagmatikus kapcsolatáról beszélünk.

Látnivaló, hogy a hagyományos grammatika elemzési módszereinek vannak hibái, korlátai. Egy eljövendő magyar mondatnagyszemléte szempontjából azonban még mindig jobb, ha — talán éppen az előzőekben vázolt módon — a hibákat megkíséreljük kijavítani, a korlátokat ledönteni. Főként azért szükséges ez, hogy végre a mondat valóság alapján történjék meg dialektikájának kifejtése.

SATZ UND STRUKTUR

VON

F. BODNÁR

Der Verfasser kritisiert die als begründet angesehenen Ansichten, die die Rechtfertigung und sogar ausschliessliche Richtigkeit der strukturellen (mathematischen) Analyse der sprachlichen Zeichen verkünden. Seiner Meinung nach kann man wirklich mit der strukturellen Methode die sprachlichen Erscheinungen systematisieren, doch das so erhaltene System ist nicht das System, in welchem die sprachlichen Zeichen in der Wirklichkeit existieren. Besonders bei der Untersuchung der Struktur des Satzes wird es offenbar, dass die rein formelle Analyse von einem positionellen Gesichtspunkte aus, die den inhaltlichen Aspekt des Satzes und seine Funktion in der Gedankenmitteilung vernachlässigt, die in der Einheit des Allgemeinen und des Eigentümlichen sich offenbarende eigenartige Dialektik des Satzes nicht zeigen kann.

NÉHÁNY MAGYAR SZÓ EREDETÉHEZ

NYÍRI ANTAL

1. Épkézláb

Ez az összetétel azt jelenti, 'ép, egészséges' (ember). Ismerős ez a szó az egész magyar nyelvterületen. Az irodalmi nyelvből is ismerheti mindenki. Jókai Mórnak Kárpáthy Zoltán c. regényében olvashatjuk a következőket: „Kedves gyámatyám, látja, hogy itt vagyok, *épkézláb*, semmim sem hiányzik” (Szépirodalmi Könyvkiadó, 155. l.); — Móra Ferencnek Véreim. Parasztjaim c. kötetében a „Triász és társai” c. elbeszélésben meg ez van: „Ott várta a malomudvaron a pusztá minden *épkézláb* embere”. (Magvető, 99. l.)

Bár látszólag nincs ez összetételben semmi probléma, az adatok világánál mégis az tűnik ki, hogy igen érdekes ennek keletkezése és története is. Eredetileg ugyanis — mint látni fogjuk — nem mindenkire mondták azt, hogy *épkézláb*.

A rábaközi nyelvjárás még mutatja, hogy eredetileg az ép testtel született gyermekekre mondták azt, hogy *épkézláb*. „H'ét gyerekem van, de háló(j) isten, mind *épke'ézlab*.” (Pátyi István: Különös szóösszetételek a rábaközi nyelvjárásban. Nyr. XXXVII: 353.)

Hogy eredetileg csakugyan újszülött kisgyermekre mondták azt, hogy *épkézláb*, azt mutatja a következő régi nyelvi adat is: „Született egy kis fiacskánk *ép kézzel-lábbal*” (Haz. I. 143. NySz.) — „Nagy *épkézláb* gyermek es felette sokat szopható” (Haz. I. 371, NySz.).

Ezek az adatok a XVIII. század második feléből valók: 1759–1767-ből. De van erre a nyelvi tényre adat 1739-ből is Vass László özvegyének naplójában: „17 (januarii) szombaton reggel fájdalomra, de örömdetes napra virasztta fel az én kegyelmes istenem, mert mint hét-nyolcz óra tájban isten megszabadítván, egy szép *ép kéz láb* leánygyermekkel megálda ő felsége. Megkettőztetvén örömmel szívemet, egy vagy másfél órára esmét áldást bocsátva árva házamban, ada *ép kéz láb* férfigyermeket is házamban; de az férfigyermek sokkal gyengébb lévén a leánynál, melyet tartani kereszteletlen nem mertem a nagy gyengeség miatt.” (MonHungHist. XXXV, 608. l.).

Semmi kétség nem lehet tehát afelől, hogy eredetileg csakugyan a megszületett kisgyermekkel kapcsolatban használták az *épkézláb* kifejezést. Ez természetes is, hiszen születéskor mindig azt nézik meg legelőször, hogy ép testű-e.

Hogy nagyon régi kifejezés az *épkézláb* (gyermek), azt maga az összetétel is mutatja. Nyelvünknek ősi, még finnugor korbeli sajátága, hogy két különböző testrész névvel jelölik azt a részét a testnek, ahol a kifejezett testrészek vannak. Pl. a komi (zürjén) úgy fejezi ki az 'arc' fogalmát, hogy azt mondja *nj-r-vom*, azaz 'orr-száj'. Nyelvünkben is azt a fogalmat, hogy 'gyer-

mekei, utódai', így fejezhetjük ki: *ia-fia*, és ebben az összetételben az *ia* volta-képpen azt jelenti: 'leánya', tehát az egész kifejezés azt jelenti: 'leánya-fia', azaz gyermekei. Állítólag ilyen eredetű elhomályosult összetétel lenne Budenz szerint (MUSz) a *nép* is, mely ebből a két szóból lett volna: *né* 'nő' + **tēy* (> *fi*).

Az itt fejtegetett kifejezés *ép-kéz-láb* (gyermek) *kéz-láb* kifejezése is azt jelenti tehát, hogy 'test'; *ép-kéz-láb* (gyermek) voltaképpen azt teszi: 'ép testű gyermek', amit nyelvünk régebbi korában, amikor még nem volt meg az *-ú*, *-ű* denominális névszóképző, pusztán a két testrésznévvel fejezett ki.

Ugyanolyan ősrégi összetétel ez, amilyen a *tél-víz* = 'téli víz', *tavaszbúza* = 'tavaszi búza', *ősz-búza* = 'ősi búza', *tó-hal* = 'tavi hal', *tűz-fa* = 'tűzi fa', stb.

Amikor tehát 1627-ben „*Épkezű, lábú, szemű, fülű ember*”-ről olvasunk, akkor már az *ép-kéz-láb* (gyermek) újabb, *-ú*, *-ű* képzős alakjával van dolgunk.

Íme az *épkéz-láb* (gyermek) történetében népünk mindennapi életének egy villanásnyi mozzanata, magának az összetett szónak szerkezetében pedig nyelvünk történetének egy régi szerkezeti sajátsága őrződik nemzedékről-nemzedékre, szájról-szájra abból az időből, amikor az *-ú*, *-ű* melléknévképző még nem alakult ki nyelvünkben.

2. Kiforgat

A *kiforgat*-nak azon a jelentésén nincs mit magyarázni, amelyet az ÉrtSz. így fogalmaz meg: „1. < Vmit, rendsz. több tárgyat > forgatva v. nagy lendülettel kiemel, kimozdít... *A szél tövestől kiforgatta a fákat.* [Felegyenese-dik] *a százasos tölgy, melyet a vész hatalmas karja kiforgatott. Eőt. — ... Valahány zsebje volt, mind kiforgatta. Jó k.*” De a *kiforgat*-nak 2–5. jelentésén már van mit magyarázni: 2. (átv.) *Vkit kiforgat vmiből*: a birtokában levő v. őt megillető anyagi javaktól család módra megfosztja. *Kiforgatta a jussából...* 3. (átv.) *kiforgat valamiből*: < személyt, dolgot vmely állapotból, helyzetből > erőszakosan kimozdít. *A háború kiforgatja az életet megszokott rendjéből.* 4. (átv.) *kiforgat vmit (értelméből)*: szándékos rosszakarattal félre-magyarázza, meghamisítja, hamis értelmet tulajdonít neki. *Kiforgatja vkinek a szavát...* 5. (átv. biz.) Sokáig faggat, aprólékosan kikérdez vkit. *Nagyon kiforgatták a vizsgán || a.* (átv.) Ily módon sarokba szorít vkit... *Bölcsen és ármányosan kiforgatád beszéddel. Ar.—Arisz*”.

Az már az első pillanatban is világos, hogy a *kiforgat*-nak valamennyi átvitt jelentése (2–5.) összefügg egymással, csak az a kérdés, hogyan keletkeztek ezek, mi volt az a szemléleti alap, melyből e jelentésváltozatok jól megérthetők.

Az a kérdés, volt-e valami tárgy, amit *ki* lehetett *forgatni*.

PP. szerint (1708): *Kiforgatom*: Evolvero; ugyanezen szótár latin–magyar részében Evolvero: Kifejtem, Kimozdítom, *Kiforgatom*, Altal-olvasom. Evolvere Annales: Az esztendőnként lött dolgokról irtt könyvet által-olvasni. C. (378): euoluo — Ki mozdítom ki feyőm (item) által oluasom.

A *kiforgatni* tehát vonatkozott a könyvek lapjainak olvasása közben való forgatására is, és nyilván az *evolvo* fordítása.

Ma azt mondjuk: *lapozzuk fel a történelem könyvét!* Zrínyi Miklós a „Török áfium ellen való orvosság”-ban (1662.) ezt írta: „Mert *forassuk fel*

a históriákat, és megtaláljuk, hogy jóllehet magyar is sok helyen botlott a vitézségben, és sokszor rosszul cselekedett, mindazonáltal a derekas veszedelmek az idegenektől estek” (Markó: Zrínyi prózai munkái, 278). Másutt így mondta: „*forgassuk elő* a históriákat, és megtaláljuk, hogy miolta az kaspiai barlangok közül kijött a török dühös nemzet, keresztyén vérnek patakul folyása soha meg nem állott” (i. m. 275). Pázmány Péternek az Alvinczi Péter ellen írt öt szép levelében is (1608) ezt olvashatjuk: „...ha tetczik, lépjünk a házban, ot csendeszen beszélgethetünk és könyveket is találunk, melylyeket mondásink bizonyására mindgyárt *reá forgathassunk* (Pázmány: OM. IV, 713). — 1640: A Rómában küldött levelet *for gasd fel* (Ker.: Préd. 16. NySz.); a *felforgat* jelentése itt: 'verso librum; aufrollen, aufschlagen das buch' (NySz.), tehát ugyanaz, mint a Zrínyitől idézett fentebbi mondatban.

Láthatjuk tehát, hogy van a *kiforgat*-nak olyan jelentése is, hogy: 'az állítás igazolására valamely könyvből érvet idéz'. „Az bizonyságokat mind *reájok forgathattuk* az lutheristákra” (Pázm: Kal. 364. NySz.). — „Így mind rendel *ide forgathattuk* azokat az bizonyságokat, melylyekkel az írásnak igaz magyarázását az anyaszentegyházra mutatók” Pázm. Kal. 529. NySz.). — Itt a *reá forgat*, *ide forgat* azonos jelentésű az iménti *felforgat* szóéval.

Azonban nemcsak a hitviták és történeti megállapítások érveit *forgatták ki* vagy *forgatták elő* vagy *forgattak reá*, hanem a pör is *kiforgat*. „Valaki perit jól forgató prókátor: concinnator causarum PPBl.” (NySz.). — nyilván a törvényekből forgatja ki az érveket, amelyek le vannak írva és az okmányokból. Ezért „a gonosz pör *kiforgat* értékünkéből” (Fal: SzE. 525. NySz.). — Nyilvánvaló, hogy a *kiforgatta vagyonából* stb. kifejezés onnan ered, hogy a prókátor a pör megnyerése érdekében a törvénykönyvet és az okmányokat *for gatta ki* vagy *forgatta elő*.

3. Magas

A SzófSz. nem fogadja el JUHÁSZ JENŐnek azt a magyarázatát, hogy a *magas* a *mag* szónak a származéka (MNY. XXXIII, 164). Pedig JUHÁSZ JENŐnek teljesen igaza van. Ennek igazolására a következőket idézem: *magvacska*: hosszú vékony szárú vénülő sóska (Losonc, MTSz.); *fé-magzik*: hirtelen nagyra nő. „Tavajtó fogvást akkorára *fémagzott*, hogy egészen kinőtt az isten markából” (Székelyföld, MTSz.); Szentesen „*félmagzik* a saláta”, ez azt jelenti, hogy magasra megnő és magvait kifejleszti, megérleli. Az ormánysági *magvazik* 'magba megy' (növény) és *mégmagvazik* 'magba megy' (OrmSz.) kifejezések is olyan növényekre vonatkoznak, amelyeket magtermelés céljából meghagynak, és ezek magvaikat a magosra növvő növényben érlelik meg. — Ezek után kétségtelen, hogy a *magos* ~ *magas* nem is lehet más, mint a *mag* főnévnek -s képzős származéka, és a magvakat termelő, hosszú szárba szökő növényekre vonatkoztatva használták először, vagyis az elnevezésnek ez volt a szemléleti forrása.

4. Kilincs

BÁRCZI a *kilincs*-et ófrancia eredetűnek tartja (SzófSz., A magy. szókincs eredete,² 114), MÉSZÖLY ezzel szemben hangutánzó eredetűnek, a következő megokolással: „*Kilincs*-e, *kiléncs*-e a XVII. században nemcsak az ajtónak

volt (az ajtón a *kilincs* az volt, ami ma a *kallanttyú* = obex), hanem a tékozló fiú tarisznájának a szájáról is az *kiléncs* kopott le (l. NySz.): tehát a *kilincs* nem csupán 'toló v. forgó zár, retesz' neve volt, hanem a tarisznya bekötésére való szíjé is. Nem francia jövevényszó a *kilincs*, mint Bárczi Szófejtő Szótára és általában a nyelvtudósok vélik, hanem olyan hangutánzó eredetű, úgynevezett hangfestő szó, mely ezeknek a családjába tartozik: *kallanttyú*, *kallanttyú*: 'forgó v. rábillenő fa zár'; *kilincs*: 'a lélekvesztőn a ciklony beakasztására való fül'; *kelenttyú*: 'a vízmerítő veder fogantyúja, amelynél fogva az ostorfára akasztják'; *kalancsolódik*: 'bonyolódik, össze-vissza akadoz, keresztbe vetődik egymással'; *kilincs-kalancs*: 'tekervényes út' (MTSz.)." (Mészöly: Ómagyar szövegek nyelvtört. magy., 170.).

Mészölynek a *kilincs* eredetéről szóló ez a fejtegetése teljesen meggyőző hangtani és jelentéstani tekintetben is. De hogy mennyire igaza van, annak szemléltetésére megemlítek egy újabb bizonyítékot: JordK. 104, Mózes III. k., XIX. r. 14: „Ne mongy gonozt az sykethnek, es az vak (105) eleyben ne vess *keleenczeth*” Káldi: „Ne átkozzad a' siketet, se ne tégy *akadékoth* a vak eleibe: Non maledices surdo, nec coram caeco pones *offendiculum*”: Arndt: „Du soll(st) einem Tauben nicht fluchen und einem Blindem nicht *einen Anstoss* in den Weg legen.”

A *kilincs* szó hang- és jelentéstana, továbbá a *kilincs* tárgynak a története a leghatározottabban ellene van a *kilincs* szó ófrancia eredetének.

5. A Farkas személynév eredetéhez

Az OklSz. 1146-ból idéz rá először adatot, és ettől az időtől kezdve elég sűrűn előfordul ez a személynév. Anonymus mondja a következőket: „Tuhutum uir prudentissimus misit quendam uirum astutum, patrem *Opaforcos Ogmand*” (Anon. 25.).

Az is ismeretes dolog, hogy ez a név védőnév, totemisztikus név, tehát olyan, amilyen a magyar *Sólyom*, *Kánya*, *Kakas* (KERTÉSZ Manó: A kakas személynévről Nyr. 67:1–5). KERTÉSZ említi ugyancsak a fentebb idézett cikkében „hogy az inárcsi Farkas családnak a 13. sz. második felében élt két őse *Farkas* és *Fene* ('farkasféle ragadozó')” Nyr. 67:5.

A *Farkas* személynév totemisztikus eredete még a 16. században is ismerős. Bornemisza Péter írja az 1578-ban kelt Ordögi kísértetek c. munkájában a „Bü báiasokrol” a többi között a következőket: „Ha gyermeked születic, ki ádd az ablakon, es kerűlyec meg a hazat vele, es sokaig él. Ha az előtt meg holtac gyermekeid, immár farkas legyen neue” (Akadémia, 173).

Az újszülött gyermeket azért adják ki az ablakon és kerülik meg vele a házat, hogy ezáltal megtévesszék a gonoszt és a gyermek sokáig éljen. Ilyen népszokásról még a legújabb időben is tud a néprajzi szakirodalom. A *Farkas* személynév eredete szempontjából nagyon fontos Bornemisza következő mondata, melynek az a lényege, hogyha „megholtak gyermekeid — tudniillik a most született gyermek előtt — immár *Farkas* legyen neve”. Nyilván azért, hogy megvédje az újszülöttet a haláltól, nehogy arra a sorsra jusson, mint az előbbieket, vagyis nehogy meghaljanak, sőt erősek legyenek és bátrak, mint a farkas.

Hogy miért nevezték el *Farkas*nak a gyermekeket, azt még CzF. is említi a múlt század közepén: „A *farkas* nagy ereje vagy bátorságánál fogva véte-tett fel emberi nevezetül, mint *arszlán* (leo) is”.

Nyilván tudta ezt Geleji Katona is, mert a *Váltság* Tirka I. kötetében (854), miután az „ex consilio” azaz tanácsból adatott nevek helyes és szép voltát dicséri, amilyen *Péter, István, András, György, Catharina, Sophia, Clara* „és több effélék, melyekre e’ mostani emberek semmit nem néznek”, el-ítéli a „minden értelem és tanács nélkül” való tehát „ex casu” névadást, és különösen kifakad azért, mert némelyek még olyan neveket is adnak, „a’ mellyek merő gyalázatosok, és pironfágosok, a’ minéművek a’ *Farkas*, az *Oroslány*, és egyéb kegyetlen vadaktól vőtt nevezetek, mellyek-nek gyakorta a’ fiak meg-felelnek...”.

Ezek után jobban megértjük a STOLL BÉLA által fölfedezett „Szendrői hegedős-ének” következő versszakát:

Mert gamoŷath mankomnak
jgertem zenth *farkas*nak
megh lattŷa ha talalom
byzon hozza hagŷtom

(11K. LVII, 231).

Tudniillik *Szent Farkas* nem volt, nem is lehetett. Ez a tréfás és szelle-mes fogadalom összhangban van a költemény más versszakáiban kifejezett ki-forgatott átkokkal, melyekről említést tesz STOLL BÉLA is (ITK. LVII, 233).

ZUR ETYMOLOGIE EINIGER UNGARISCHEN WÖRTER

von

A. NYÍRI

Der Verfasser behandelt die Herkunft folgender Wörter: 1. *épkézláb* (ember)='(ein Mensch) mit gesunden Gliedern', 2. *kiforgat*='jn. um etw. bringen', 3. *magas*='hoch' 4. *kilincs*='Klinke', 5. *Farkas*=ein ungarischer Personennamen.

1. Das ung. Wort *épkézláb*='(ein Mensch) mit gesunden Gliedern' bedeutet wörtlich: 'gesunde Hand-Fuss' und bezog sich ursprünglich auf das neugeborene Kind; das zusam-mengesetzte ung. Wort ist eine uralte Konstruktion. 2. *kiforgat*='jn. um das Vermögen bring-en', bedeutete eigentlich: in dem Gesetzbuch dem Paragraph des Gesetzes nachschlagen, auf dessen Grund der Advokat jemanden in dem Prozess um das Vermögen brachte; 3. der Verfasser bringt neue Beweise dafür, dass sich das ung. Wort *magas* 'hoch' eigentlich auf eine Samenpflanze mit langem Stengel bezog, deshalb ist das ein Derivat von *mag* 'Samen'; 4. zur Unterstützung von Mészöly's Meinung: dass das ung. Wort *kilincs* 'Klinke' kein französisches Lehnwort, sondern onomatopoetischen Ursprungs ist, wird ein neuer Be-weis angeführt, und zum Schluss: 5. führt der Verfasser neue, bisher unbekannte Belege dafür an, dass der ung. Personennamen: *Farkas* 'Wolfgang' eigentlich ein Schutzname war.

A MONDÓKA STILISZTIKAI SZEREPE MÓRA FERENC NOVELLAIBAN*

LŐRINCZY ATTILA

Móra Ferenc stílusának néhány hangtani vonásáról írt dolgozatomban két nagyobb részre oszlik. Az első a hanglejtéssel, a másik a kifejező hangváltozásokkal, illetve azok stilisztikai szerepével foglalkozik. Az első rész egyik fejezete a ritmusról mint a hanglejtést befolyásoló tényezőről szól. Itt foglal helyet az alábbi részlet.

Ismervén a ritmusnak, általában a zenei motívumoknak azt a hatását, szerepét, hogy a szöveg tartalmán túlmenően egyéb, főleg érzelmi, de persze értelmi, logikai motívumokat is érzékeltet, a mondókákat a prózai szövegben kettős szempontból kell figyelembe venni. Egyrészt mint rögzített, változatlan szövegformákat, amelyek idézetjellegükkel és versjellegükkel bizonyos mértékben áttörik a szöveg melódiáját, hiszen a viszonylag szabadon folyó, alakuló prózai hanglejtésbe a maguk állandóságával és ritmikájával szüneteket, magassági és hangerőbeli változásokat visznek bele. Hanglejtésmódosító szerepük kétségtelen, hiszen prózai szövegbe ágyazott ritmikus és állandó jellegű rész bizonyos prozódiai és dallambeli „lépésváltást” okoz. Másrészt azonban — és ez a lényegesebb — azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az író mindezzel valami plusz kifejezésére törekszik, tehát a megfogható formai kategóriákon túlmenő zenei hatásról is szó van. (L. ugyanerről, de a hangszimbolikával kapcsolatban: Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából.) Az író a kifejezés módját tekintve maga is lépést vált. A szöveg jellege megváltozik. Az elbeszélő rész egyszerre líraiba csap át a maga összes nyelvi tartozékával együtt. Az elbeszélés meglevenedik, azt lehetne mondani, hogy melodramatikussá válik. Ez az írói eljárás roppant tömör, elsősorban nem rövidsége révén, hanem azért, mert igen sok kimondatlan momentumot sűrít magába. A lényeg azonban, a legfontosabb, hogy az író ilyen módon elsősorban hangulatot akar felkelteni. Egy példa:

Mikor még apapa ráérősebb ember volt, és Ferencet a térdén hoppoltatta, akkor mindig ez volt a direkcio. „Felültem a fakóra, gyerünk, lovam, Makóra.” (Hintaló)

A szöveg a mondóka előtt egyszer, a *hoppoltat* szóval elárulja ezt a megjelenítő szándékot. Egy villanásnyi időre már megjelent az olvasó előtt egy mozdulat, a velejáró hang, és emlékeiből a hangulat. De itt még csak kísért a motívum. Bujkálását néhány hangszer néhány hangja jelzi csupán.

* Részlet a „Móra Ferenc stílusának néhány hangtani vonása” című egyetemi doktori értekezésből.

A teljes zenekar a mondókában szólal meg. Itt már megjelenik az író szándéka szerint a legfontosabb, a hangulat. A mondóka a szikra, amely nyomán az olvasóban lángba borul a sejtés parazsa. Amolyan cinkos összekacsintás ez az olvasóval, hogy íme, te is tudod, mi ez, te is emlékszel a gyermekkorra, a nagyapaterd ringatására, és szívesen emlékszel rá. Az olvasó elandalodik egy percre, hiszen a mondóka számos érzelmét, emléket ébreszt benne. Az író minderről semmit se mond, de gondolatait, érzelmeit így, ezzel a villanásnyi emlékeztető utalással tudja az olvasó számára közel hozni. Röviden elmondhatót valószínűleg nem érez az olvasó. Ez tökéletesen zenei nyelvezet, itt zenei hatásokra épít az író, a rezonanciára, a melódia érzelemsugárzó erejére.

A mondókák természetesen minden írónál és minden esetben magukban hordozzák ezt a pluszt. Nekünk azt kell megnéznünk, hogy Móra írásaiban milyen módon, milyen érzelmeket fejez ki ez a jelenség, milyen helyet foglal el az író stílusában, hogyan kapcsolódik egyéb jellemvonásaihoz stb.

A jelenség harmonikusan illeszkedik a Móra-stílus összképébe. Líraiságával, ironikus jellegével, elevenességével — hiszen valóságos drámai eleveniséget teremt —, képteremtő erejével rokonjelenséggént illeszkedik a Móra-stílus más vonásai közé. Sokat mond az is, hogy mondókait melyik nyelvi rétegből meríti.¹

Mondókáinak nagy részét Móra a népnyelvből veszi közvetlenül vagy a népköltészet közvetítésével:

Még a mondókájuk is az a szakállas javasasszonyoknak, mint a falusi kuzuzslóknak. A Jézuska nevével kezdődik, és azon végződik, hogy „nyúlháj, daruháj, majd meggyógyul, ha nem fáj”. (Virágnyelven)

Mármost erre azt mondhatja az elkeseredett szőlőművelő, hogy „üsd agyon, de ne nagyon!” (Bort iszik a magyar ember)

Kis mise, nagy mise, nincs itt baj semmi se, Mihály — adtam vissza az írást, és vettem elő a szivarosládát. (Mihály folyamatbátétele)

Várják ki az idejüket, döglük a ló, ürül a hám — így mondják azt magyarul, hogy le roi est mort, vive le roi —, majd sor kerül rájuk is. (Vasút akar lenni)

Erre megkaptam a bagószagú csemeget, és most következett a harmadik kérdés, de arra már az apámnak kellett felelni: — Ergó-morgó-vigyorgó, hol az a papramorgó? (Az utolsó lopás)

No, két lúd, egy liba, nincs semmi hiba. (Szakadsz-e már, cérna?)

A harmadik az, mikor hazánkat sűrűn látogatják a depressziók, és olyan jól érzik magukat benne, hogy biztatni kell őket, ahogy az ötömösi ember szokta a ragadós vendéget: — Vackolj, asszony, feküdj, lány, öcsémuram is majd csak elmögy mán. (Nem ette meg a farkas...)

De még azokon a mondókákon is érezhető a plebejus íz, amelyek nem eredeti népköltészeti alkotások. Ezek a mondókák is az egyszerű nép száján élnek, csak talán az idő patinája hiányzik róluk, modernebb dolgokhoz kapcsolódnak. Mondókák például abból az ismert szituációból is keletkezhetnek, hogy az egyszerű ember műveltnek akar látszani:

¹ Mondókának veszem a kifejezetten versjellegű mondókákat, tágabb értelemben a mesei fordulatokat, közmondásokat is, mivel ezek is állandó kapcsolatok, és kisebb-nagyobb ritmusosság nem tagadható el tőlük. (L. Horváth János: A magyar vers. 1948. 55.) Stilisztikai funkciójuk is egyenértékű a mondókákéval.

(Mondják, hogy a régi nagy kocsmára, amit hetvenkilencben elvitt a víz, még az volt kiírva: itt a világ közepi, ki nem hiszi, lépje ki.) (Tápéi diplomatak)

Kecske méten például beverték a fejét annak a kocsmárosnak, aki az új renddel meg akart szabadulni a kontóra ivóktól, s elsőnek krétázta ki az ajtóra: — Bejött a liter, elmúlt a hitel! (Jubileum)

Ezzel rokon a választási mondóka:

*Hallod, rózsám, Cene Ilus,
Kinyillott az penecilus,
Ha kinyillott, az kengyelit,
Kionti a nímöt belit!*

*Arokparton ül egy hörcsög,
Éljön az követünk, Börcsök!
Ű mönti mög jaz magyar honyt,
Ha elmondi jaz porogmonyt!
(Gergelynap harangszó)*

Ebben az esetben a vers a maga kellékeivel teljesen, önmagában is a gúny eszköze. A kínrímek, a ritmus, a dallam, a hangsúly és ütemkezdet mind ezt szolgálják.

A példák jól mutatják, hogy a mondókák a Móra-humor jellegzetes és gyakori hordozói. Az író humoráról sokat megtudhatunk belőlük. A mondókák egy része — ezek a felnőtt és a gyermek kapcsolatára jellemzők — eredetileg is irónikus. Ez az irónia azonban gyengéd, együttérző is egyúttal. Humora mellett Móra népiességére is fényt vetnek ezek a mondókák. E népiességben ugyanis az érzelmes-fájdalmas együttérzés mellett e gyengéd-irónikus szemlélet dominál, s ezek csak ritkán adják át helyüket a harcosabb, lázadva lázítóbb hangnak (vö. Földhözragadt Jánosék). Amelyik mondóka eredetileg nem irónikus, a felhasználásban azzá lesz. Ez az irónikus szemlélet, amely szeretettel ugyan, de mégis megmosolyogja az egyszerű embert, jellemző Mórára, és sok mindennek élet veszi. Nagyon jó példa erre a provinciális választási mondóka, amely más helyzetben a legélesebb gúny eszköze lehetne. Itt ez is csak irónikus.

A rövidség kedvéért több példát nem idézek, de ideírom, milyen eredetűeket találtam még, s megjelölöm a novellát is, amelyben találtam: az iskola nyelvéből (Szakadsz-e már, cérna?); történelmi szólásmondás (A jó öreg Dugonics); a vallás nyelvéből (Gergelynap harangszó); találós kérdés (Űt póknak hány lábáról); a gyereknyelvől (Magyarok szelidítése). Találhatók versidézetek is, persze a mondóka tömörítő hatásával rokon részekből. Vannak nyelvi játékok:

Hej, tarrka kuttya, tarrka, kacskarringón kuttyorodott farrka! (Leszámolás ifjú Ferencsel)

Érdekes, hogy mondókáival olykor hangjelenséget ad vissza. Itt sem a szöveg a fontos, az inkább csak szellemes írói invenció, a lényeg a ritmus, ez eleveníti meg a hangjelenséget:

Derék ember a kovács, kipp-kopp-kopp, nem pihen a kalapács, kipp-kopp-kopp. (Régi lakásügy)

Amire a lakatosműhely szakadatlanul azt csengte-bongta vissza:

— *Itt a gazda lakatos, kling-klang-klang, mikor kormos, takaros, kling-klang-klang.* (Régi lakásügy)

(Felfigyelhetünk itt is a már említett jelenségre: a csengte-bongta szópárban már felbukkan a motívum.)

— *Ecet-olaj-paszuly, ecet-olaj-paszuly...* — *mondogatja vékonyan az oláhok harangja.*

— *Háj, zsír, szalonna! Háj, zsír, szalonna!* — *vágja rá vissza a vastag-nyakú kálomista magyar falu vastagszavú harangja.* (Bátor Opos)

Tökéletes zenei megoldás. Még a harangok hangszínét is a ritmus érzékelteti az időtartammal, a hangképzés minőségével, módjával stb. együtt.

A közmondások természetesen népi jellegűek. Néhány példa:

És még attól az irtóztató közmondástól se szabad visszariadni, hogy „bor be, ész ki”. (Bort iszik)

Szűr vágja a fát, ködmön hordja rakásra, palást melegszik mellette. (Külpolitika)

„Ebet kapni, csak korpa legyen” — ez a tanyai szokásmondás. (Földhözragadt Jánosék 1932-ben)

Előfordul anekdotikus szentencia is:

Többet ér egy tréfa száz temetésnél — ez volt a szavajárása, s ebben igen csak igazat ad neki minden okos ember. (Nagyeszű kripóciak)

Van latin közmondás is szellemesen megfordítva:

Hja, már akkor is tudták azt az igazságot, hogy „quod licet bovi, non licet Jovi”. (Egy felelős bolondról)

A közmondásokban a zenei elem háttérbe szorul az értelmi jelleg mögött. Ez a közmondások természetéből adódik. A zenei jelleg dominál viszont a mesei fordulatoknál. Itt ismét a hangulatkeltés az elsődleges cél, a fordulatok ezt szolgálják:

Majd megvállik, elvisz-e piros ködön innen, fehér ködön túl, Seholország közepibe, fekete erdő tövibe, ahol nincs se toll, se tinta, csak lapulevél, s az alatt még az idősb vadember is addig alszik, ameddig akar. (Hintaló)

Innenen innen, túlnan túl, ahol a kurtafarkú disznó túr. (Prologus)

Az anyag gazdagságát bőven lehetne illusztrálni. Igyekeztem is sok példát adni, azt hiszem, ennél a résznél meg kellett ezt tennem. Ez a stíluseszköz is minden részletkérdésével Móra munkáinak népi szemléletébe illeszkedik bele. Nem felesleges talán felhívni a figyelmet arra, hogy a példák nagy része a Véreim, a Parasztjaim és a Sokféle című kötetekből való, amelyek a leginkább népi hangvételűek.

A Móra-tárcákban elszórva elég gyakran találunk versszerű betéteket, ezek szerepe, stilisztikai funkciója az előbbiekből világos. Az említett, többé-kevésbé állandó jellegű mondókáknak nevezett ritmusos részeken kívül még megemlíthetjük azokat az eseteket is, amikor a szöveg — talán minden írói szándéktól függetlenül — ráillik valamely versritmusra. Természetesen a stilisztikai hatásban a tudatosság kérdése nem játszik szerepet. Ebből a szempontból lényegtelen, hogy az író akarta-e a ritmust vagy sem. A hatása mindenképpen megvan. A szándékosság meglétét különben is nehéz megállapítani. Az azonban nagyon érdekes és sokatmondó, hogy Móra tolla elég könnyen rájár a versritmus sugallta szövegekre. Ebben lírai költői alkatának egyik jelét láthatjuk, de bizonyára a népköltészet ihletése is ez.

Néha a szöveg valóban követeli a ritmust. Főleg bizonyos szólásszerű kapcsolatokban fordul ez elő. Például:

Hja, cantores amant liquores — esett meg a tudós szíve a legényen, és kisuttyantotta a kapun, hogy a többi észre ne vegye. (A honti igricek)

~ - | ~ - | ~ - | ~ -

Foltjával jó a csizma is — állította édesapám, ha úgy szóbeszéd közben felkerült a lopós koma. (Az utolsó lopás)

Ezek a szentenciaszerű megállapítások bizonyos tekintetben magukon hordják az állandóság bélyegét, ha nem is nyelvtanilag, de lélektanilag mindenképpen. Ezekben változhatatlan alapigazságokat mond ki az ember, s valahogy úgy fészkelik be magukat emlékezetünkbe, mintha már hallottuk volna őket. Ez a ráismerés éppen igazságértékükből adódik. Maga a ritmus tehát érthető, annál érdekesebb viszont, hogy míg a novellák — amelyekből a fenti idézetek valók — népi témájúak, addig az egyik megállapítás a klasszikus nyelvet, a másik a klasszikus formát ölti magára. Ez a Móra-stílus ellentétességéből adódik. (Vagy az öntudatlanul is előbukkanó iróniáról van szó? Az alaphang sokszor az író számára is váratlanul érvényesül.)

Sok olyan eset is van, amikor még ennyire sincs közel a szöveg a szabályosabb formákhoz, mégis visszacseng belőle valamiféle ritmus. Az ilyen esetekre már a vers hatásának vizsgálata érvényes, azzal megtoldva, hogy itt a vers nem a maga természetes környezetében van, hanem természetének éppen ellentétében, és stilisztikai hatása nagyobb fokának oka éppen az ellentét által keletkezett feszültségben rejlik. Hangulati szempontból ez mindig csúcspontot, kiemelkedést jelent a szövegben akár a humor, akár egyéb — Móránál főleg amelioratív — hangulatok felé.

Csak néhány példát idézek, de ezekben mintha felfedezhető volna az írói szándék, hiszen mindegyik nagyszerűen alkalmazkodik az adott helyzethez, és éppen ritmusosságával fejez ki valamit. Például:

Már akkor érezte az ártatlan, hogy a kultúra vívmányait nem neki találták ki, s egész úton hajtogatta a maga bárányidiomáját:

~ - | ~ - | ~ - | ~ - | ~ ~ - | ~ - | ~ - | ~ -

— *Szegény anyám ha tudta volna, dehogy szült volna engemet.* (A bárány utazása)

A többé-kevésbé biztosan kiérezhető jambikus lejtés van hivatva azt kifejezni, ami a bárány szavai mögött van. Az ijedt bégetést, a rémült állapot heves szívverését érezzük benne, de az egésznek valami ironikus és könnyed színezete van, ami abból fakad, hogy az író a bárányt gondolkodtatja, és ráadásul jambusokban beszélteri.

Félcipőben | vagyok || tudnék benne | mászni — ej, de ez az átkozott lábszák, meg ez a bunda! (Szánkóút)

Csonka volt már | egészen az | istenanya | szobra — de istenem, mennyi csonka szobrot őrizgetünk itt belül is, szívünk sarkaiban, szánalomból, megszőkből, félelemből, tudom is én, miből. (Máriácska a sakalóban)

A két példát szándékosan írtam minden kommentár nélkül így egymás után. Ha ugyanis megfigyeljük, az első példa sorképlete 4|2|4|2, a másodiké 4|4|4|2. Éppen ebben látom én az író tudatosságát vagy legalábbis hallatlanul finom érzékét az árnyalatok iránt. Az első sorfajta lüktetőbb, a másik nyugod-

tabb, elterülőbb, epikusabb. A hangulatnak pontosan így felel meg. Az elsőben a félelem, a másodikban a méla szomorúság érzését kellett kifejezni.

Figyeljünk fel még egy érdekességre! Mindkét példamondat két részre tagolódik, egy ritmososra és egy azt követő prózai részre. A szövegben a ritmusváltás a közlés jellegének megváltozásával jár együtt. Különösen az első mondatban láthatjuk a kitűnő realizmussal ábrázolt helyzetet, a féltő, rémült ember ide-oda kapkodó, ideges ingerültségének lefestésében. A másodikban pedig az az érdekes, hogy bár az első fele leíró, a második lírai, a ritmus által fordítva érezzük az egészet. Kitűnő példája ez a ritmus hatalmának, amely éppen így mutatkozik az érzelemerkifejezés nélkülözhetetlen kellékének.

Részletezés helyett emlékezzünk meg még egy dologról. Ez nagyban segít majd megtalálni a ritmosos, versjellegű részek alkalmazásának írói szándékát. A királyok kenyeré című elbeszélésről van szó. Ez az elbeszélés végig ritmosos formában, azaz versformában van írva anélkül, hogy a próza külső alakját levetné. Egyszóval: A királyok kenyeré tipikus makáma. Pontosán azokkal az ismertetőjegyekkel, amelyeket Horváth János állapít meg erről a műfajról. Tehát ritmosos, de nem következetesen egy képletre, nem emlékeztet egyetlen ismert versmustrára sem. Horváth János nem mond sok jót róla. Csak olyasmit, hogy „megmervéti a prózát”, mert míg „a szabadvers a verset fosztotta meg ütemrendjétől, ez a makáma a prózát a maga feltűnés nélküli szabad taglalódásától”, továbbá: „ez paródia, tüntető formátlanságával tartalma iróniáját fokozó” (A magyar vers 66). Az iróniával rendben is volnánk, más helyen már nemegyszer meg kellett állapítanunk, hogy a Móra-stílus alapvonásai közé tartozik az irónia. A királyok kenyeré azonban paródiának nem nevezhető. A hangzással, a melódiával való illetén játék célja nemcsak a paródia lehet, hanem a játékosság maga is. Móra Ferenc, a gyermekversek, ifjúsági történetek szerzője vonzódik a meséhez. A királyok kenyerének egyéb rekvizitumai (például a hármasság, a király és az alakok rajza, a fordulatok, a frazeológia) is a mese rekvizitumai. Szerintem a makáma-jelleg is ehhez a mesélő pózhoz járul hozzá. Horváth János idézett művében kifejti, mennyire benne él az emberekben a ritmusigény, szinte veleszületik mindenkivel — természetesen a nemzeti ritmus iránt — úgy, hogy a gyermek — de a felnőtt is — értelmetlen szöveget is megtanul és elmond, ha az ritmosos, és különben is a gyermek mindent erős ritmizálással mond. A mese hatását tehát még jobban elősegíti a ritmusosság. Az elbeszélés mondanivalója komoly, és ez a homlokegyenest ellentétes hangulatú forma épp emiatt az ellentét miatt válik jó kifejezőjévé a mondanivalónak, és ne feledjük el azt sem, hogy az irónikus hangnemet is milyen erővel húzza alá. Elsősorban mégis a mesélő póz a fontos. Erre mutat az, hogy A királyok kenyeré tele van mondókákkal, amelyek épp a játékos hangulatot hozzák létre. Például:

Van már kis szék, csak lába kék: Uramkirály, tisztel a pék.

Hej, szegény világ, vetett ágy! — fohászkodta el magát az egyszeri király.

Hej, túróltan rétes, almástalan béles! — keseredett el az egyszeri király.

Kis balta nagy foka, mi ennek az oka?

Palacsinta, bukta, látom ám, kukta!

Az a csupán elhanyagolható logikus értelmű, csupán a ritmusigény szülte töltelék, amelynek azonban igen fontos a hangulatidéző szerepe (és az a melleslegesen keletkező feszültség, amit a mondóka a jelentésével felidéz).

Az egész történet sodrását, drámaiságát a makáma jellegből fakadó szakadatlan ritmusváltozás is aláhúzza. A szakaszok nem egyforma hosszúak, nem azonos számú és minőségű ütem alkotja őket. Annál feltűnőbb aztán, ha ilyen valóságos versszerű részre akadunk. Ez bizonyos megnyugvást jelent, hiszen a ritmusérzék eddig is kereste a megfelelő állandó képletet, amelynek lüktetésére, hullámsására rábízhatja a szöveget. Nem találta. Most látszólag megvan, s a szöveg hangulata is egyenletesebbé, komolyabbá válik:

*Egyszeri | királynak || könnye | harmatozott, | selyemkötös | kukta || hamar |
rostát hozott, | könnyeit a | király || abba | ejtegette, | úgy hogy az | udvarát ||
árvíz | fenyegette.*

Ez még kétszer megismétlődik, tehát összesen háromszor fordul elő ugyanazzal a szöveggel. A háromszori ismétlődés népmesei jelenség. Ezek a részek a történet nyugvópontjai, fordulatai. Az író tehát tudatosan alkalmazza őket.

Kimondhatjuk, hogy az író remek formaérzéssel tudatosan alkalmazza a ritmikus részeket. Célja egybeesik a ritmus rendeltetésével: a tartalom túlmenő, kimondatlan hangulatok érzékeltetése. Jellemző, hogy a ritmusanyagot kis kivétellel a magyarság ritmuskincséből meríti. Néha ironia, máskor játékoság kifejezése a célja, de mindig valamely helyzetnek az atmoszféráját teremti meg ezzel az eszközzel. Zenei szempontból pedig világos, hogy a Móra-írások ilyen irányú gazdagsága e stílus hangtani arculatát gazdagítja.

DIE STILISTISCHE ROLLE DES SPRUCHS IN DEN NOVELLEN VON FERENC MÓRA

VON

A. LŐRINCZY

Dieser Artikel ist ein Teil aus der Dissertation des Verfassers, betitelt „Einige phonetische Kennzeichen des Stils von Ferenc Móra“. Die Sprüche sind bleibende versartige rhythmische sprachliche Elemente, die — wie alle musikalischen Elemente — eine über die Bedeutung des Textes hinausgehende Bedeutung oder Stimmung in sich tragen. Der Spruch ist ein sehr bündiges schriftstellerisches Mittel, weil er viel Unausgesagtes in sich kondensiert. Die Schriftsteller gebrauchen ihn oft. Bei Ferenc Móra fügt sich dieses Mittel organisch in die Grundzüge seines Stils (lyrische Stimmung, Ironie, Lebhaftigkeit, Einbildungskraft). Besonders zwei Gruppen der Sprüche sind interessant: 1. bewusst eingeschaltete, auch ursprünglich versartige Teile im Text und 2. unwillkürlich versartige Teile. Ihre Anwendung bringt eine Veränderung in der Melodie mit sich und in solchen Sprüchen stecken für den Ausdruck sehr wichtige Nuancierungen. Vielsagend ist auch woher der Schriftsteller das Material seiner Sprüche nimmt. Móra nimmt seine Sprüche aus der Bauernsprache. Ein Teil der Sprüche ist altertümlich, andere sind mit neueren Ereignissen verbunden. Sie werfen Licht auch auf das Wesen des Humors und der Volkstümlichkeit von Móra, und in einem weiteren Zusammenhang, auf die sentimental-ironische Verbindung des Schriftstellers mit dem Volk.

A DÁVODI FÖLDMŰVELÉS SZÓKINCSEBŐL

KORDÉ IMRE

A falu régi magyar település. Okiratokban több néven fordul elő: *Daut*, *Dauch*, *Davoth*, *Davotháza*, *Dautova*, *Dávod*. A falu neve a XVIII. században a helység első birtokosának — *Leustachius de Dauti generationis Harasath* (Haraszti!?) — nevére utal.

1321-ben már temploma és plébániája szerepel az okiratokban, 1347-ben pedig hetivásárjaira találunk utalásokat. Többek között említést nyer 1407-ben egy kalocsai káptalani idézésben, az 1521–22-i vármegyei dézsmalajstromokon. Az 1590. évi török defterben *Dolna* (Alsó) és *Gorna* (Felső) Dautova néven fordul elő. Valószínű, hogy ekkor már szerb és magyar nyelvű a falu lakossága.

Rákóczi idején a szerbek elhagyták a települést, és helyükbe a Felvidékről 1762 táján mintegy 100 magyar család telepedett le. Lakossága azóta magyar. A szerb nemzetiséggel való keveredés emléke azonban igen sok nyelvi sajátosságban felfedezhető. Utal erre határ- és dűlőnév (*Siroka*), valamint igen sok családnév (*Horkics*, *Ragadics*).

A közel 4000 lakosú kis település Moháccsal egy irányban a Duna keskenyebb ága mellett, Bajától 27 kilométerre déli irányban található. Északi szomszédja Nagybaracska, keleten Csátalja, délen pedig Hercegszántó határos vele. Nagybaracska lakói *magyarok*; Csátalján 1945-ig *németek*, jelenleg *németek*, *székelyek* (csángó) és *magyarok*; Hercegszántón *magyarok*, *szerbek* és *bunyevácok* laknak.

A terület nyelvjárási szempontból nem egységes. Három nyelvjárás keveredése érezhető. Dávod a tiszai nyelvjáráshoz tartozik, jellemző rá az *ë-zés* és enyhe *í-zés*. Nagybaracska *ö-ző* sajátosságával inkább a déli nyelvterülethez kapcsolódik. Ugyanakkor a közeli Bátmonostoron igen sok nyelvi jelenség mutat a palóc nyelvjárásra, ez különösen a rövid illabiális *á*, amelynek hosszú párja a labiális *ā*, használatában mutatkozik meg (*Mëgyëk Bājūrā*). Mindezekből nagyfokú nyelvjárási keveredés jött létre, hiszen a három tiszta magyar falu lakói között állandóan rokoni kapcsolatok alakultak és alakulnak ki ma is. Például a tiszai nyelvjáráshoz tartozó Dávodon is megtalálható — bár lényegesen kisebb mértékben — a Nagybaracsán használatos déli nyelvjárási sajátosság: a tárgyas ragozású igék egyes szám 3. személyben *fogi*, *tudi* stb. alakja.

Adataimat a falu idősebb lakóitól, elsősorban a 75 éves Munkácsi Józseftől, a 70 éves Facskó Györgytől és a 63 éves Horváth Páltól nyertem, kiegészítve saját gyermekkori emlékeimmel.

* Részlet egy készülő monográfiából.

Határhasználat, föld- és dűlőnevek

benn *Bem van réggē út, csak débe gyün haza. A gyüvő héten én is bemegyék. kinn* *Egész héten kim vótunk.* A benn és kinn szavakat 'faluban' és 'határban' értelemben is használják.

beltelek *bētelek*: birtok a faluban, be nem épített terület.

kültelek *kūtelek*: a falu határában levő egytagú földterület.

dűlő *düllő*: A Kriptakút düllő mellett kő menni, ha a Kajlába akarsz menni.

dűlőnyi *düllőnyi*: kb. 500 méternyi távolság. Egy düllőnyire vót hozzám.

egytag *etytag*: ma már pontosan meg nem határozható földterület. Egyesek szerint 12 kh-nak felelt meg. Két fertály föld kb. 20 kh hold. A Halasicába vót etytag földem, de nem attam vóna két fertálē a Kajlába.

föld *főd*: határ értelemben is használatos. A földekre mentek még tennap este; Bizom most nem érek rá, me' minden nap a földön kő lenni.

határ *Vót nekēm földem a dāvodi, a szántai még a gyúrityi határba is.*

mesgye *Egy diófa vót ott a mēsgye; Eszántotta a mēsgyét, osztán ű haragudott még rám.*

parlag *pallag*: meg nem művelt terület, gazdátlan föld. Régen sok pallag vót a határba; Nem vót a dógos embēr, me' a főggye mindig pallagon maratt.

ugar *Mēkszántottuk, csak nem vetēttünk bē' sēmmit, nyáron ráhajtottuk a jószágot is, hat tapossák még.*

ugarol *ugaróni*: Akkó még még nem vót elég gané, oszt ugaróni köllött a földet.

vakdűlő *vagdüllő*: olyan út, amelyik nem folytatódik tovább. *Vagdüllő vót a, ēgye még a fene, nem lehetett a kocsivā továbbmenni, vissza köllöt fordúni.*

Terület meghatározásra szolgáló mértékegységek

arasz a hüvelykujj és a kisujj által bezárt terület. Kb. 16 cm. *Lēhetett két arasz is.*

bakarasz A hüvelykujj és a mutatóujj által bezárt terület. *Nem vót nagyobb ēgy bakarasznál.*

fertály *fértál*: 10 kh. föld.

fél fertály *fēfértál*: 5 kh. *Csak fēfértál földet kapott, me' a lányoknak nem járt egész.*

hüvelyk *hüvek*

kataszteri hold *katasztēri hód* (1600 □-öl)

kis hold *kishód* vagy *magyarhód* (1000 □-öl)

kvadrát *kadrát*: □-öl.

lánc 1200 □-öl terület. *A Tüskébbe elég ēgy lánc föld is, ajis többet ér a Borsóföldné.*

sukk az ököl és kinyújtott hüvelykujj által bezárt terület.

Dűlőnevek

A falu legrégibb dűlőnevei már a XVIII. századi iratokon is szerepelnek. Ilyen régi nevek:

Adókút régen is művelt terület. Itt vannak ma is a legjobb földek.

Böde valamikor az aprójószág legelője volt.

Igal még most is legelő, főleg marhák részére.

Malát régen apró bokros, füzes terület volt. 70–80 éve irtották ki.

Kajla a Duna mellett terül el. Hatalmas erdőség volt. Rengeteg monda kapcsolódik hozzá. (Mária Terézia pénze, Elátkozott mérnök stb.)

A régi dűlőnevekhez tartozik még a *Homokmező*, *Dézsmauszűrű*, *Kétáguhégy*, *Virahégy*, *Csáko*, *Halasica*, *Klágya*, *Débrina*, *Asómerégető*, *Racsmany*, *Szivac-düllő*, *Tüskék*.

Sok dűlőnév őrzi az ősi pásztorélet nyomát. A pásztorkodás emléke ma már jóformán csak ezekben található meg, mivel 70–80 évvel ezelőtt feltörték a régi legelőket, és a régi pásztorok már meghaltak. Ilyen dűlőnevek: *Marhajárás*, *Malacjárás*, *Csikójárás*, *Birkajárás*.

A falu közvetlen közelében terültek el a *Szállások* és a *Kerték*.

A szállás be nem kerített terület, gazdasági udvar. A módosabb gazdák tulajdona volt. Ma már csak pár darab van belőle, lassan beépítik. A *Faluszállás* közösen használt helyet jelentett, főleg a szegényebbek részére.

A *kert* körülkerített terület. Ilyen az

Epréskert a falu tulajdona volt, csemetéket — főleg eperfa — neveltek benne. Ma már szőlő van a helyén, és egyéni tulajdon.

Dunaikerték a falu legrégibb szőlői találhatók itt.

Kertekajja közvetlen a falu melletti terület.

Trágyázás

alj aji: *Nincs aji a disznók alatt?*

ajjazás *ajjazás*: *Mingyá meggyék, csak a zajjazás van hátra.*

állítás Olyan trágyázás, ha a tarlón legeltetik a birkákat, s közben a jószág megtrágyázza a földet.

megállított *megállítottat*: *Megállítottam a klágyai földemet, me' igen messze van inné ganézni.*

gázoltatás *gázóztatás*: szokásban volt valamikor úgy készíteni a trágyát, hogy egy egész kazal szalmát a juhokkal heteken keresztül megtiportattak.

meggázoltat *meggázóztat*: *A Nyári Jóskaú majd meggázóztatom azt a kis szómát.*

gané *Jó föld az, gané nékű is terem.*

ganédomb: *Ott van hátú a ganédomb, dobd oda.*

ganéarakás *Van a Klágyába három ganéarakás, elég oda bőven.*

érített gané teljesen porhanyós, szétomló.

hideg gané marha- és disznógané.

meleg gané ló- és birkagané.

szálas gané olyan gané, amelyik még szalmás.

lekvár a majdnem folyékony ganét hívják így.

gulyaállás *Hónap a gulyaálláshó meggyünk dógozni* (Ennek a trágyázási módnak fennmaradt emléke helyi dűlőneveink között.)

szarvas, kupa *Nem szarvasra raktam idősapám, hanem kupába, me' néhány nap múlva mehetünk terégetni.*

rács *Régén fíjjam nem tragaccsú horták a ganét, hanem ráccsú.*

tarlóégetés *tallóégetés*: *Még emlékszem rá, hogy gyerekkoromba tallóégetéssé ganéztuk a földet.*

Szántással kapcsolatos kifejezések

közép borzodolás úgy kezdik a szántást, hogy a föld szélén húzzák az első borzodát, így a közepén borzoda marad.

összevettetés a föld közepén kezdik a szántást, és a két szélén marad borzoda.

összevetetés annak a dombnak a neve, amelyik a hasonló nevű szántás közepén keletkezik.

barázda *borozda* a szántáskor az eke után keletkezett árok neve. Ugyanígy a szőlőben az egyes sorok közti vágatot is így hívják.

kiborozdol *mesgyéz Kiborozdótam a tallómat, nehogy mégin észáncsa, min tavú.*

megborozdol *mégborozdol*: meghúzza az első borozdát. *Mégborozdoló, osztán tē is tudod tovább csináni.*

fordul *Még kettőt fordul, akkó készen lész.*

fog *Fogass nagyobbakat, hogy mégéccé elvidd.*

fogás *Má csak egy fogás van hátra.*

forgó Az a rész a föld két végén, ahol megfordul a gazda az ekével.

beszeg *A szántássá kész vagyok, csak a forgót köll még beszegni.*

bedüllöz *Ha bedüllöztem a forgót, ráérek egy kicsit.*

göröncsös *Nagyon száraz a föld, göröncsös a szántás.*

hant *Akkora hantokat dobott ki az eke, hogy egy ökörnek is elég lenne.*

szalonnás *Nem lehet aszt szántani, csupa szalonnás a föld olyan vizenyős. alászánt búza alá vagy téli alá szánt.*

elszánt *Má mégin észántott a földű egy darabot.*

felsőzánt *Hónap fészántom a zugart a Borsóföldön.*

kiszánt *Óreg az a here, kiszántom; Kiszántotta a búzáját, me' megfagyott.*

lészánt *Még máma leszántom a ganét, nehogy kiszáradjon.*

mégszánt *Van még két hód talló, ha aszt mégszántom, kész vagyok a szántássá.*

rontás *annyi a rontás benne, mintha gyerekek szántotta vóna meg.*

AUS DEM WORTSCHATZ DES ACKERBAUS VON DÁVOD

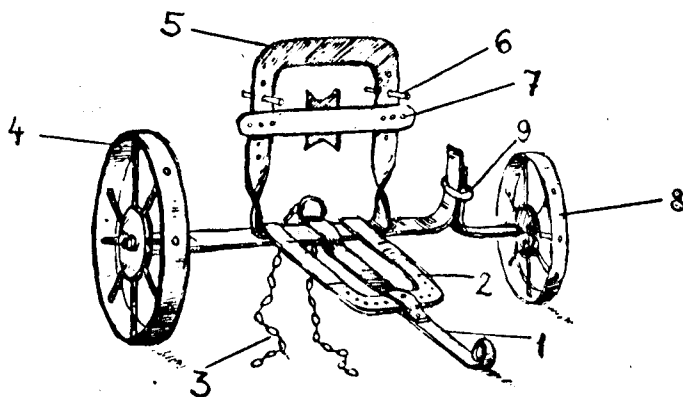
von

I. KORDÉ

Dávod ist eine alte ungarische Siedlung, die in unseren Urkunden vom 13. Jh. an erwähnt wird. Während der Zeit der türkischen Herrschaft hat sich ihre Bevölkerung mit der serbischen Nationalität gemischt, und später sind 100 ungarische Familien aus Felvidék, dem ungarischen Nordhochland, hierher übersiedelt worden.

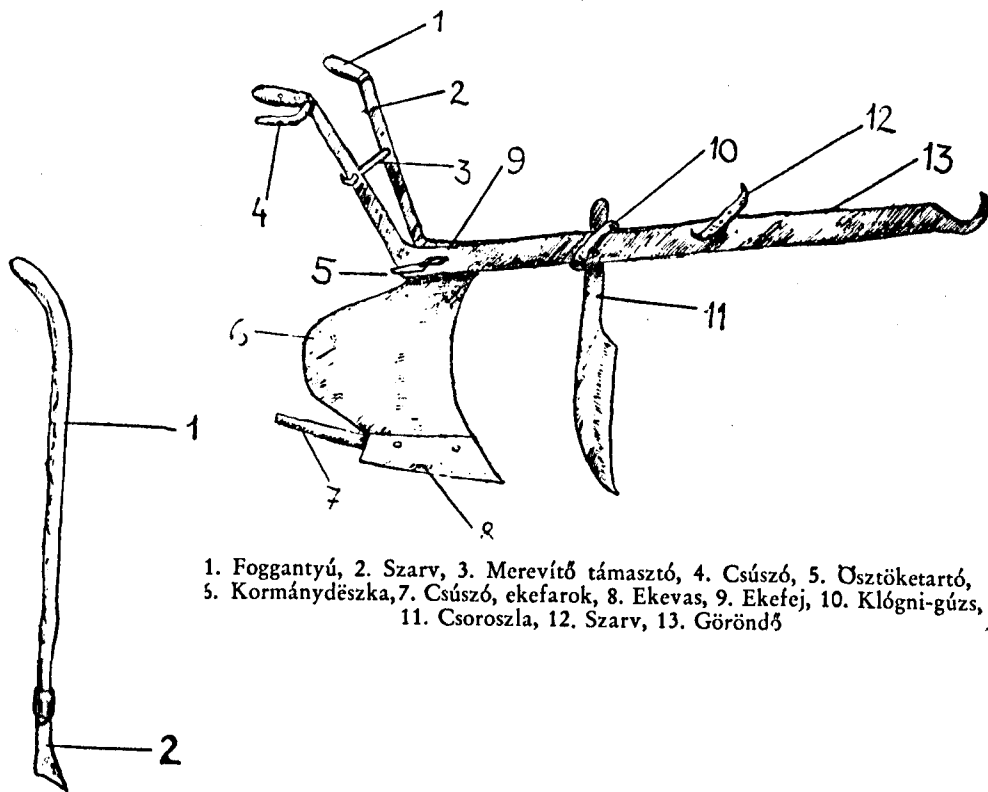
Die Sprache des Dorfes gehört zum Theissgegenddialekt, doch können darin auch Elemente des südlichen Dialekts gefunden werden. Der Verfasser stellt die sprachliche Spiegelung der einzelnen Arten des traditionellen bäuerlichen Ackerbaus (Bestellung der Umgebung, Düngen, Pflügen) dar und ergänzt seinen Artikel mit Darstellungen des Pfluges, des Pflugkarrens, des Pferdegeschirrs, des Zaumes, des Jochs, der Deichsel und mit den volkssprachlichen Benennungen ihrer Bestandteile.

EKETALIGA

1. Taligarúd, 2. Kosár, 3. Pátying lánc, 4. Borzodakerék, 5. Koszorú, 6. Kilincs, 7. Vánkus, 8. Tallókerék, 9. Gúzs

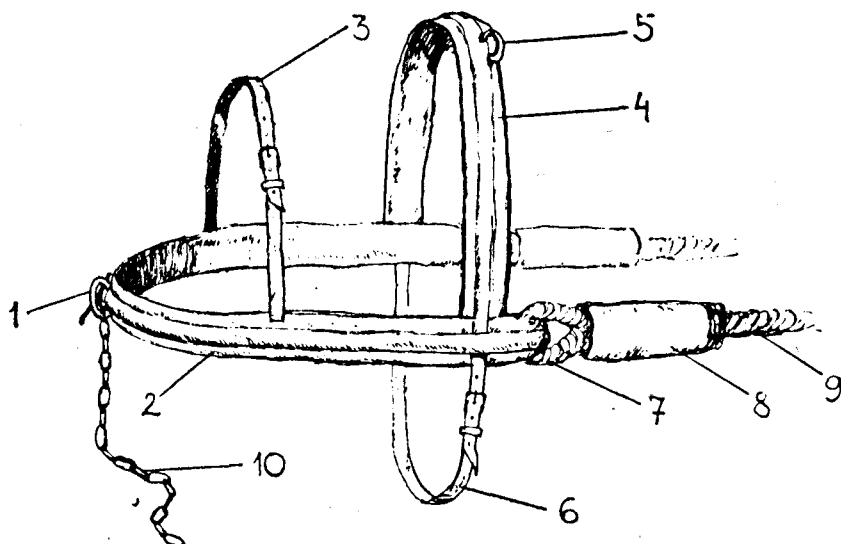
VASEKE

1. Foggantyú, 2. Szarv, 3. Merevítő támasztó, 4. Csúszó, 5. Ősztöketartó, 6. Kormánydészka, 7. Csúszó, ekefarok, 8. Ekevas, 9. Ekefej, 10. Klógni-gúzs, 11. Csoroszla, 12. Szarv, 13. Göröndő

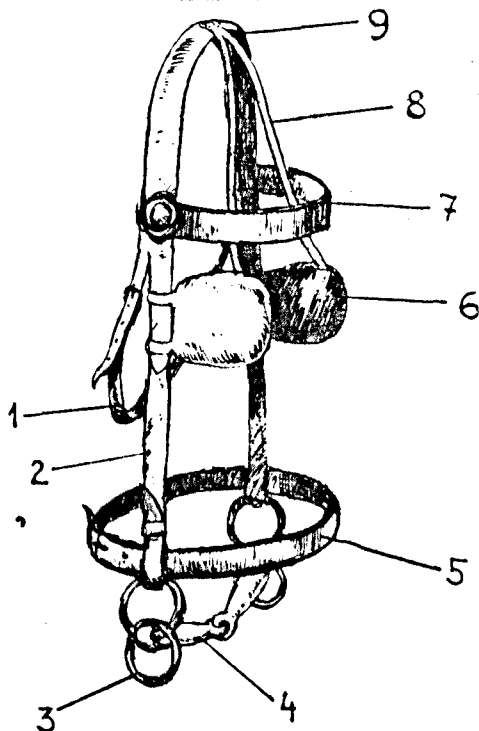
1. ösztökenyél, 2. ösztöke

A HÁM

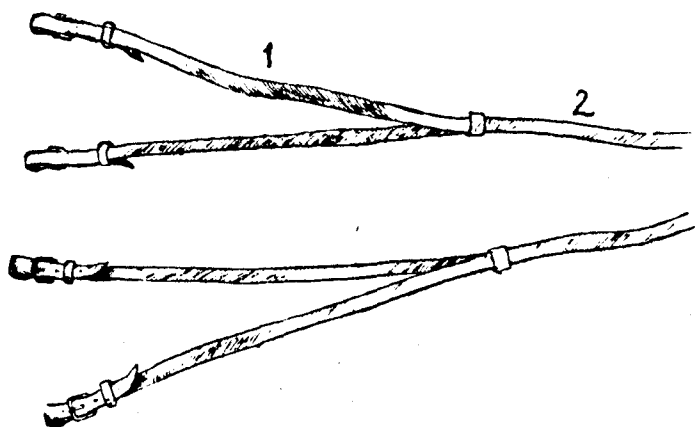
1. Szügykarika, 2. Húzó, 3. Nyakszíz, 4. Hátszíz, 5. Gyepplúkarika, 6. Hasló, 7. Hámfül, 8. Táská, 9. Istráng, 10. Szügyellő lánc

A KANTÁR

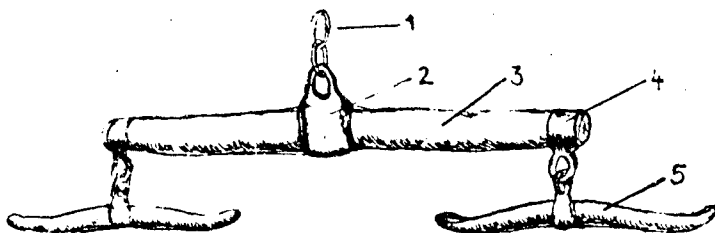
1. Alladó szíz, 2. Kantárfej, 3. Ablakarika, 4. Ablavas, a) cigánabla, b) feszítőabla, 5. Orradzőszíz, 6. Szémsző, 7. Homlokszíz, 8. Szémszőszíz, 9. Fejző

A GYEPLŰ

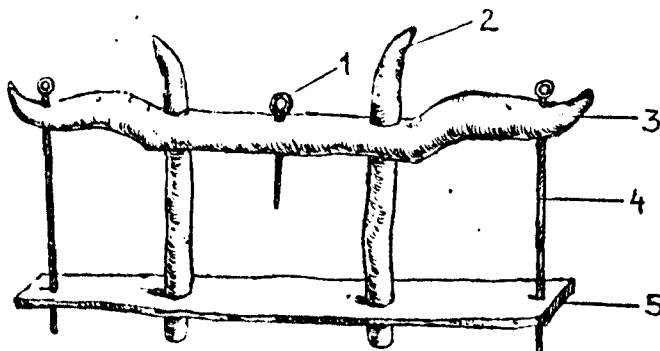
1. Közág, 2. Hajtósár — Gyeplűszár

A KISEFA

1. Húzókarika, 2. Tasni, 3. Kisefa, 4. Tasnipörc, 5. Hámfa

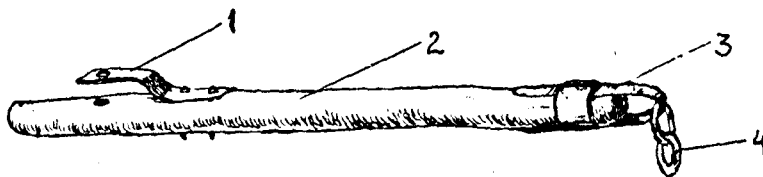
A JÁROM

1. Jávorszög, 2. Bélfa, 3. Nyakfa, 4. Járomszög, 5. Alfa

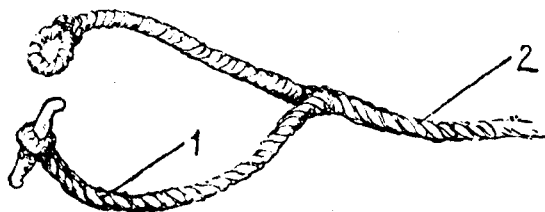
KORDÉ IMRE

A TÉZSLA

1. Rúdfej, 2. Tézsza, 3. Köppű, 4. Lánc

MARHAKÖTÉL

1. Kélevíz, 2. Szár

NYELVJÁRÁSI SZÖVEGEK NAGYKÖNYIBŐL

SZABÓ JÓZSEF

Nyelvjáráskutatással azóta foglalkozom, amióta elhatároztam, hogy szakdolgozatomat Nagykönyi nyelvjárásából készítem el. Nagykönyi Tolna megye északnyugati részén terül el, a Koppány patak szeli két részre. Munkámat nagyban megkönnyíti, hogy ismerem és máig is beszélem a falu nyelvjárását. A mellékelt szövegeket a múlt év novemberében jegyeztem le. Gyűjtőmunkámat segítette az a tény, hogy a leírt szokásokban (korbáncsullás, kottyullás) magam is részt vettem, illetőleg többször volt alkalmam megfigyelni a kenyérsütés, borecetkészítés műveletét otthon a családban. Nagyon örültem, hogy mindenhol készségesen segítettek otthon olyan kérdésekben is, amelyekről ma már csak tudnak, amelyre ma már csak emlékeznek, de már kihaltak (szemverés, pillekészítés). A szövegekben előforduló tájszavakat egy most készülő kis szójegyzékbe gyűjtöm össze. A közlők adatait mindig az adott szöveg végén jegyeztem föl. Rendelkezésemre áll még több nyelvjárási szöveg is, de ezeket még szeretném átvizsgálni, kiegészíteni.

1. Kenyérsütésről

Előtte való réggē főtészünk melegénnyi két liter vizet, mikor meglanygyosodik, akkor behozzuk a riblit, amugy még nevezik sütnyivalónak is. Akkor beleöntyük, akkor fakalánnya aszt naponta mēkkevergyük tőpször. Akkor hozunk élesztőt ēty pōngő árát, aszt belekevergyük estefelé, akkor lēhozzuk a lisztet estefelé, akkor beleszitájjuk a teknyőbe. Akkor asztat hagyjuk még lē nēm akarunk fekünnyi. Mikor este lē akarunk fekünnyi kilenc óra felé, akkor mēgtēsszük a zanya kovászt. Akkor belereszellünk két szēm krumplit még asztat a riblis vizet, akkor kivergyük fakalánnya.

(Mit neveznek anya-kovásznak?)

Amit mos mēkcsinyállunk.

(Hol csinálják ezt?)

A sūtőteknyőnek a zēggyik felibe.

(Mi van benne, az anya-kovász miből áll?)

Abbu a riblibü, még abbu ja zēlesztőbü még akkor két liter vizbü, még az a két szēm krumpli. Mikor kiverjük, akkor kell három órájig, négyig. Akkor főkelünk melegittünk vizet, akkor ēdagasztyuk, akkor aszt hagyjuk mēgen két óra hosszájig a teknyőbe. Akkor kiszakajtyuk a szakajtóba két óra után, akkor mēkkezgyük a kemēcefüttést.

(Mivel szoktak fütteni?)

Üszékcsutávā mēk krumpiszárral is, borsószómávā, ami vót ijen viszik-vaszak. Akkor mikor megfűt a kemence, közelédett a fűtés, hogy jó léssz a kemence, akkor kiszakajtottuk a szakajtóba a kényeret. Asztákkor kipucútuk a peméttē mēg a szénvonyóval a kemencét. Akkor beőtöttük a kényeret. Akkor másfél óráig beh hattuk. Mikor mēkpirút, szépen mēksűt, akkor kivítettük, akkor mēgmozdattuk, akkor asztán vége lett a sütésnek.

(Mit tettek a kemence elé?)

Magunk csinyátunk tévőt.

(Miből csinálták?)

Dészkat uan gömbölüre kifarakták, csinyátunk rá fogantyuját, akkor kívübellü pojvássárrā mēksárosztuk vastagonn, akkor av vót a tévő.

(Most is van még ilyen tévő, már nem csinálnak?)

Mos má kevés helēn va, ijen nēm igēn akad.

Elmondta: Szabó Józsefné 52 éves, Nagykónyi, 1962. nov. 6.

2. A borecet készítéséről

Régente nēm szoktunk bódba mēnni ecetér, magunk szoktunk házilag csinyányi. Usz szoktuk, hogy ēgy litēr borrá kesztük, akkor tettünk bele riblit, amugy nevezvē sütnivalót ēk kis ruhába.

(Mibe tették ezt bele?)

Akkor vëttünk ēgy négy vagy öt litérés duncosüjegét. Akkor ēgy liter borrá kesztük. Akkor beletettük a sütnivalót mēg a riblit ēk kis ruhábo.

(Sütnivalót vagy riblit?)

Riblit, az ēggy. Akkor aszt mindig ugy öntözgettük fő hetenkén, hogy mēg nē csömöllöggyn, ēggy-ēf fēlitēr borrá.

(Mibe tették a riblit?)

Bele abba a borba, avval a ruhávā.

(Egy kis ruhába?)

Abba.

Akkor mikor mēkszaporodott, hogy mēg nē csömöllöggyn, mindik csak kicsinyēskén öntöttük. Utóbb telli lett a zötlitérés üjeg, akkor fēre szűrtük a zecetēt. De mindenre lēhetett hasznányi, jó vót.

(Azt, ami keletkezett abba az üvegbe, hogy nevezték?)

Akkor asztat ugy nevezték, hogy borgyuja, lett abbu a ribli közepinn ēggy uan borgyuja.

(Milyen volt az?)

Tisza pirozs vót mind a vér. Ippen uan vót mind ēn nad darab aludvér. Akkor abbu má tuttam annyi ēgyik szomszédnak is, másiknak is, mer akkor am má mindig nyótt, akkor má soknak nem köllött ujra kezdenyi, csak avval a borgyujávā a zecetcsinyállást. De nagyq jó ecet lett utánna.

Elmondta: Szabó Józsefné 52 éves, Nagykónyi, 1962. XI. 6.

3. A Pillekészítésről

Mikor én fijatal vótam, usz szokták a mēnyecskék, hogy csinyátak rózsa-fábu konytyot és akkor főtüsték a fejükre huzótüvē. Akkor osztán mikor főtüsték, akkor hosszi keszkenyőt tettek a fejükre, a sarkát, hosszi sarkot hattak,

a derekukig ért a sarka, a sarkát kicifrátag gyönygyē, mindēnnē, asztákkor cifra vót. De azután később má ēhatták aszt is, halom pillét kesztek. A pillét még ugy csináták, hogy vettek féméter selmēt, akkor aszt kivárták virág rózsávā, akkor asztán tettek rá cintányért, szécskagyöngyöt, kicifráták.

(Mire varrták rá?)

Vót uan kemén pappir, asztat ēsszevārták még slingüllést vettek fēmétért, āra vārták rájja. Asztákkor mikor uj mēnyecske vót, asztat hordosza mindēn felé.

(Meddig hordták?)

Horták, még tiz évig is horták.

(Van-e még ilyen?)

Még va, de má a ziskatulába tartják mos má, mer má nēm divat.

Elmondta: Rabb Imrénē, 77 éves, Nagykönyi, 1962. nov.

4. Korbáncsullás

A korbáncsullás az még ēggy aprószentēk naptya ki vót nevezvō még májig is aprószentēk naptjának nevezik. Akkor az a korbáncsullás még ugy történt... Ugye má előre készítettük mink esztet, örūtünk neki, hogy maj gyün ām ez a zaprószentēk is.

(Miből fonták a korbáncsot?)

Aszt a korbáncsot..., lészettük mink mind aféle gyerekēk, ēmēntünk a fűzfákro, asztán fűsfaágot szēttünk. Akkor sógorunkā vaty körösztapánkā mēkfonyattuk. Nyóc ágra fonták. Szēb vót, még annak is örūtünk, hogy uan szēp kis korbáncs vót. De az az asztán akkor a jis uan formán történt, hogy korán köllöt nekünk kēnyi, mink gyerekēk vótunk, iskolás gyerekēk.

(Legények is jártak?)

Legények is jártak, de aok má csak napközbe mēntek. De mink gyerekēk, iskolás gyerekēk, mink má akkor ugyē, akkor hát korán kētünk. Asztán akkor mink ēkesztük a zablakot kopoktatnyi: szabad-ē korbáncsúnyi? Hát vót uan hel, ahun vótak lányok, ottan nēm akarták engennyi, de csak a lányok. Akkor a zaptyuk mēk kisurran a konyhábo, suttyomba beengedēt bennünket, hogy a zágyba érhessük aszt a lánt.

(Mit szoktak mondani ott?)

Hát akkor asztán ēkesztük.

(Sorba a háziakon, ugye?)

Ēkesztük: Hála Isten mēgértük eszt a mai napot,
Ugy mind aprószentēk naptját,
Engeggye zēdes Jēzusunk,
Többeket is érhessünk,
Erőbe-egészségbe ētőthessük.
Aggyon a zisten bé bort, bé buzát,
Lélēk üdvösségēt, erőt-egészségēt.
Ha a zisten kiszóli a zárnyég világbu,
Aggya mēg a zörög boldokságot.

Akkor osztán ēkesztük, ēsőbe a zapánn. Hát ugye ugy vót a tisztēlet, a zōregēnn kesztük: friss, egészségēs légyn, feje nē fájjon, porzsávás nē légyn,

lábai nē fájjanak, keze nē fájjon, körömmérég a zujján nē légyen, hát osztán, térde nē fájjon, térdekalácsa ki nē essen, csusz nē járgya fejit, háta nē fájjon, mindēne, ez-az, mindēn ehho hasonló, asztán közbe mindig ütöttük hun itt, hun ott. Asztákkor, akkor ēkesztük a lánt, akkor asztán montuk nekijje: friss légy, egésségēs, csusz nē járgya fejed, körömmérég a zujjadon nē légyen, jó fonyó, jó kötő, jó vārő, jó mosó légy, szorgalmas légy. Ha vizér künnek borér mēnny, borér künnek vizér mēnny! Asztán igr sorba ütöttük minden vágásra űket. Asztán evvel akkor még a gazdaasszont is mēkkorbáncsútuk, jó hēgyibe vertünk.

(Annak is ezt mondták?)

Annak is ugyaneszt mondtuk, hogy: jó, szorgalmas légyen, jó fonyó, jó kötő, jó mosó, jó főző légyen, jó ebédet főzzön a zurának mēg mēg több ehho hasonlót montunk nekijje.

(Mit szoktak kapni ezért?)

Ezért kaptunk ēk kis ómát, körtét, ijen aszalékfélét, mēg mēg vót uan hogy aszātszivát, mēk két krajcárt, tisz fillért, harminc fillért.

Elmonda: Biró Ferenc 62 éves, Nagykőny, 1962. XI. 6.

5. Kottyullás

A kottyullás ez ujan dolog vót, ēgy régi, nagyō régi szokāzs vót nálunk, ēkesztük, Luca naptyát alig vártuk mink gyerekēk vótunk, iskolások. Jártunk, két pajtás összefogott, de má korānn, korānn. Mēgbesztük elōtte való este, hogy mi nagyō korān kelünk, hogy mēhessünk házakhó kottyúnyi. Mer, hotyha mink korān nēm mēgyünk, akkor a gazdasszonyok nem engennek be, hogy a tikokat mēk ki nēm engedi. Akkor köllött sijetnyi. Hát azon vótunk, hogy miné tōp hēre mēhessünk, hát korān kētünk. És ēmēntünk, bekopoktattunk a zablakonn: szabad-ē kottyúnyi? Kiszótak: szabad. Hát mikor aszonták, hogy szabad, mind akkor ēmēntünk, karót kerestünk vagy a favágittón vagy a szomszédba, mer mēg asztat jobb szerették, hotyha máshunnan hosztuk aszt a karódarabot, amire ráűtünk a szobāba kottyúnyi. Hát asztán kérdēszték is: hunnan hosztatok gyerekēk ezt a karót? Montuk: a szomszédbu. Akkor nagyon örűtek: csak űjjetek le asztán kottyűjkatok!

(A szoba közepire űltek?)

A szoba közepire űtünk, asztán ottan akkor ēkesztük szép lassan a mon-dókánkat:

Kitty-kotty, kitty-kotty, maj hajnā lēssz, maj mēgvérād,
Kētēknek annyi csibējűk lēgyen, mind a rētēnn a fűszāl;
Annyi zsirgyuk lēgyen, mind a kudba a viz;
Uan vastak szalonnájűk lēgyen, mind a mestērgērendájja;
Ujan kóbāsszűk lēgyen, mind a harangkötél;
Annyi tojāssűk lēgyen, mind a zēgēnn a csillag.
Hát asztán mēg akkor a tetejire mēg más viccet is:
Kitty-kotty, kitty-kotty, maj hajnā lēssz, maj mēgvérād,
Kētēk lányuk fōllepēt a kemēncēre, leégēt a szoknyájjaszēle.
Kētēk lányuknak uan nagy csōcse lēgyen, mind a dori korsó,
Kētēk lányuknak uan s . . . vágánya lēgyen, mint a zuzorai horhó.*
Kitty-kotty, kitty-kotty, maj, hajnā lēssz, maj mēgvérād.

* Ozorai horhó (Ozora közsēg nevēből).

Asztán akkor má ěmontuk igr össze-vissza minděnfělět, akkor a gazda-asszon hozza jám a kukoricát a szakajtóba. Hát akkor ěkezdě ráńk hintenyi. Még akkor nyugottan útűńk, de akkor még hoszta jám a pohárba a vizet is, hogy hát: igyatok is tikok, tik is igyatok tikok! Hát akkor má mĩńk fűlugrátűńk, asztán akkor fűkětűńk.

(Mit adtak ezért?)

Hát akkor asztán attak ómát, ěggyik helěń körtět, másik helěńń aszalěkot, akkor vót uan ház, ahun měk kět krajcárt, ěty krajcárt. Igr osztán hát örűtűńk ennek, minnek.

(Máskor is ilyesmit kaptak?)

Máskor is, měk kis Jézűs köszöntěsbe is, akkor is igr ómát, aszalěkot, měk kět krajcárt, ěhő hasonlót kaptűńk.

Elmondta: Biró Ferenc, 62 ěves. Nagykőńyi, 1962. XI.

6. A szemverěsrűl

Asztán még ěggyet mondok. Mikor a kizsgyerěk beteg vót, minděnfěle, ke-hűt, minděnfěle, aszonták szemverěsbe vě. Hát ěgyűt az a zasszon měgěń, akkor raktak tűzet, akkor asztán ěsszetörte ott a parazsat, oda tětte měgěń a gyěrěk feje fűlě. Őntötte bele a parazsat, imátkozott, akkot tětt bele ěp parazsat, aszonta hotyhát szemverěsbe vě. Hát hármát csinyát a zasszonnak, hármát még ā zemběrnek, hotyhát ki verte měg. Aszongya: ěz a három lěűt, a zasszonyě vót, asszon verte měg. Másoccor is měgőntötte, aszongya ěmběr verte měg, mer a zemběrě sűlett ě.

(Aztán mibe tette bele a parazsat?)

Hát a vízbe, ěděmbe, oda a gyěrěk vagy lán feje fűlě.

(Kire mondták, hogy szemverěsben van?)

Hát akkor szokott szemverěsbe lěńnyi uan gyěrěkfěle, vagy nagyobb férhő-měńő lánfěle, ha měkcsodáták, nagyō měgbáműta uan fehěrěpfěle, vagy legěńfěle, ěmběrfěle. Vót uan lán, hogy bálđ után szokot fájnyi a feje majdněm mindig. Szokták is nekijje mondanyi: bisztos měkteccěttě māměg valakinek. Asztán ěhijták a javósasszont měgěń. Am měg őntött a zűjekpohárba vizet, měg aután tětt abbaja pohárbo parazsat ěs azután szentűt vizet is tět hozzájja. Annak a gyěrěknek měg vagy lánnek, amělěk beteg vót, köllött innya belűle három kortyot is, mer hogy maj dattu hěregyűń. Asztán még a javósasszom měg is mosta vele ja homlokát is.

(A parázssal mit csinált?)

A parazsat měg asztat a vizet, amibe vót a parázs, a zágya alá buritotta. Közben aután persze imátkozott ām, minděnfěle.

(A beteg meggyógyult ettűl?)

Hát. Aszonták, hogy ettű má měggyógyűll, hogy maj hěre-gyűń tűle. —

Hát ěccěr mikor má legěńkěttem csinyátam ěv věccět. Mondok ěń is csinyálok, ide Bakiěkhő mind a Gyűri Feri lakik, maj děń is csinyálok uan szěnezsz vizet. Od vótak a lán yok, ot fontak, mĩńk měg od vótűńk legěńyěk, ijen sűdű gyěrěkěk, asztán ěń is mondok: kinek fáj a feje? — Zenyim. — Maj csinyálok szěnezsz vizet. Hát kiměntem, foktam uan kis három darap kűjet, těgladarabot měg asztán három kizs daraf fát. Na, gyěrűńk ide! Fűtartottam a feje fűlě,

ráöntöttem, — nēm melegittem ám mēk — halom csak ugy vittem oda.
 A tégladarabot mikor ráeresztettem, akkor a fejire koccant. — Mēgverték szem-
 mē, férfi verte mēg! A másik hármát beletettem, a fehérnépé föllü maratt.
 De ami bele sülett am mēg a férfiyé vót.

(Az kő volt?)

Tégladarab vót, amit föllü hattam, am mēg fadarab.

Elmondta: Szakály János 85 éves, Nagykónyi, 1962. november.

MUNDARTLICHE TEXTE AUS NAGYKÓNYI

von

J. SZABÓ

Nagykónyi gehört zum ^{transdan.} ~~ungarischen~~ ~~Stadl~~ Mundartgebiet. Die vom Verfasser gesammelten
 Texte behandeln verschiedene ungarischen Volksgebräuche und Arbeitsprozesse in phonetisch
 treuer Abschrift. Die Arbeit des Verfassers war dadurch sehr erleichtert, dass er selbst in
 Nagykónyi geboren ist, gelebt hat und dass er die Mundart von Nagykónyi auch selbst spricht.

AZ EGYELEMŰ NÉVADÁS NYOMAI ÉS A BECÉZÉS A KABAI ANYAKÖNYVEKBEN*

SZÉCSI PÁL

A XVIII. századbeli kabai személyneveket rendszeresen tárgyaló dolgozathból két témakör adalékait közlöm.

I. Az egyeleműség nyomai

1. Az egyelemű névadás a magyar nép történetében is az őstársadalom korára jellemző (vö. pl. BENKŐ LORÁND, A régi magyar személynévadás 2), de még a feudalizmus kialakulásának korában is virágzik (vö. i. m. 4, 5, 7). „A honfoglalás idejében, valamint a honfoglalás után kb. a XIV. századig a magyarság még csak egyelemű neveket használt” (BÁRCZI GÉZA, A magyar szókincs eredete² 129). Csak a XVII. századra lesz általános a két névelem. Az egy néven való megjelölés azonban még szórványosan tovább él a későbbi századokban is, visszaszorulva a legalacsonyabb szintre taszított társadalmi csoportok körébe: „... az egyelemű nevet viselő jobbágyok túlnyomórészt a más házában, más földjén lakó telketlen zsellérrétegből kerültek ki. A teljesen vagyon-talan és jogtalan zselléreknel nem volt szükség a másodlagos név, a családnév kifejlődésére” — írja BENKŐ LORÁND, a késői feudalizmus korszakának névadását vizsgálva (i. m. 18). Ugyanerről SZABÓ ISTVÁN: „... a lajstromokban a jobbágyokat rendszeresen kettős (kéttagú vagy kételemű) nevek alatt találjuk. Találkozunk kivételekkel, tehát egytagú nevekkal is, azonban csak szórványosan” ... „egytagú nevekkal sokkal inkább találkozunk a falu népének szegényebb zsellérrétegében” (MNYTK. 86. sz. 7, 8; vö. még KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND: NévTVizsg. 167).

Ezt bizonyítják az anyagomban talált egyelemű nevek is. Fontos azonban az egyelemű nevek elkülönítése az egy néven vagy név nélkül történő megemléstől, bár indítékuk közös: a társadalmi lebecsülés vagy a társadalmi ismertség. Az azonosítás szerepét így a társadalmi állás megnevezése, illetőleg a foglalkozás köznévi funkciójú megjelölése tölti be. KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND olyan névmegjelölést hoz fel érdekességeként, ahol „a foglalkozás puszta említése szerepelt különböztető elemként: ... 1776: »A Kanáß fiac[kaját] temettük enek [jóval]« (Bab[arci]Matr. 62)” (NytudÉrt. 28. sz. 100). „A teljes névtelenség természetesen minden társadalomban és osztályhelyzetben lehetetlen” — emeli ki KÁLMÁN BÉLA, XVI. századi jobbágyneveinkről írva (MNYj. VII, 31).

* Részlet „A kabai személynevek 1741-től 1800-ig” című egyetemi doktori értekezésből.

2. A név elhagyásának oka lehet: *a*) a lebecsülés, így a koldusok (1772: „Egy koldus *Azžonynak* fia 4 ežtendős”; 1752: „Vásárhelyi Öreg koldus *Ažžony*”), cigányok (1749: „Jövevény cigány asszony”; 1741: „Egy Czig[ány] Menyetske”; 1765: „Czigány *Ažžony*”), más házában lakók (1742: „Bodavinyi Ur házában lakó nyom[orult] öz[vegy] Asszony”; 1744: „Vékonyné lakója fia kisdéd”), teljesen árva gyerekek (1754: „Árva leanka mint egy 8. ežten[dős]”), idegenek (1787: „Egy idegen Tót ažžony 60 eszt[endős]”; 1760: „Egy Keres Ladányi öreg er 65 ežt[endős]”), férjhez nem ment öreg lányok (1754: „Egy Öreg Leány 90 ežtendős”), szellemi fogyatékoságuk (1744: „A kondás idetlen leánykája”) megjelölésekor; — *b*) a társadalmi ismeretség, főleg a prédikátorok megnevezésekor; például az 1746-ból való „Jánki Péter Préd[ikátor] leánya Sufanna” bejegyzést ez követi: „Magam másfél ežt[endős] leánkám”; ehhez hasonló: 1715: „Magunké (Johannes...) János fiacskánk [Dömsödi Sámuel pap fia]” (Hal[asi]Matr. 286) (KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND i. m. 101); ugyanígy a bába említésekor: 1758: „Az öreg Bába unokája 13 ežt[endős]”.

Bizonyítja a kétféle indítékot az is, hogy az *a*) csoport adatai egy kivétellel énekszős halottak bejegyzései. Ebben a szertartásban főként a szegények és gyerekek részesültek.

3. Pontosabb identifikációt tesz lehetővé a társadalmi helyzet jelölése + az egyelemű néven történő említés: *a*) lebecsülés következtében, az idegenek (1745: „Mátészalkai Kis András B[erek] Böszörménbül v[aló] hajad[on] leány Katával”), koldusok (1758: „Koldus *Ažžony* Jegesne öreg”), férjhez nem ment öreg lányok (1753: „Árva leány Judit 50. ežtendős”; 1767: „A öreg Leány Judit meghótt 100 ežt[endős] korában”), testi fogyatékoságuk (1770: „A Szegény vak Istók meg holt mint egy 6 ežt[endős] form[a]”), szerencsétlen életsorsú személyek („A Begény Éva *Ažžony* 60 ežt[endős]”) megjelölésekor; — *b*) társadalmi ismeretség esetén: 1744: „Czig[ány] Ádám Vajda”; 1757: „András vajda lea[nya] 2 ežzten[dős]”.

Jegesnének és Jánki Péter lányának (l. az előző pontban) kivételével kifejezetten egyelemű nevekről van szó: a kételeműség nem mutatható ki.

4. A következő esetekben viszont már adatokkal bizonyítható, hogy két névelemmel rendelkezőket említ az anyakönyv egyik nevükön: 1748: „Gellei leánya 10 heti” (teljes nevén: 1744: „szol[ga] Gellei István leánya himl[őben] meghalt”);¹ 1749: „Pékó Czigány leánya Éva” (teljes nevén: 1751: Pékó János); 1779: „Milak cigány Lea[nya] Sára” (teljes nevén: 1781: „Milak Mihály cig[ány]”); 1765: „Lole Czigany” (teljes nevén: 1765: Lole Márton); 1741: „András cig[ány]” (teljes nevén: „Czig[ány] Palotai And[rás]”).

A cigánynevek esetében az „egyeleműség” tükrözheti a tényleges helyzetet: egy néven emlegethették őket a faluban, hiszen bizonyos mértékig még ma is „a magyar nyelvű közösségek mellett élő cigányok többnyire gúnynevükön vagy keresztnevükön ismereteseek” (LÖRINCZE LAJOS: MNy. I, 71).

5. Vitathatatlan bizonyossággal jelentkezik az egyeleműség a kabai névanyagnak abban a csoportjában, ahol az egyelemű név a foglalkozás (kovács, molnár) megjelölése mellett található; például: 1745: „István Kovács leánya Erfébet”. BENKŐ LORÁND írja: „Valószínűleg egynevűséget takarnak a jobbágy-

¹ A faluban egyetlen Gellei család volt, a Gellei Istváné. Társadalmi helyzete magyarázza az egy néven történő említést.

ság névanyagában előtűnő »foglalkozás«-megjelölők is... Az 1570-i összeírásban ilyeneket találunk: *Lukács diák* ... *Máté kovács* ... *Márton pásztor* ... *Simon kódus* ... Ezek egyelemű nevek lehetnek, hiszen a családneveket az összeírás már így jelöli: *Pásztór Bálint* ... *Kódis Fülöp* ... stb.” (i. m. 18).

Kabán több Kovács István élt az 1700-as években. Ezeket egymástól ragadványnevekkel különböztették meg. Az *István Kovács*-féle nevekből azonban a *Kovács* éppúgy foglalkozást jelöl, mint a *Pap István Kovács* esetében a *Kovács* vagy a *Bakó István Juhász* adatban a *Juhász*. A nagybetűs írás sem téveszthet meg bennünket: az ünnepélyesség kedvéért gyakran a közneveket is nagybetűvel írták az anyakönyvben. Olyan esetet nem találtam, hogy a vezetéknevét a keresztnév után állt volna, bár LÖRINCZE felhívja a figyelmet: „A nevek sorrendje megváltozik ugyanabban a közösségben akkor is, ha nem köznap, hanem bizonyos fokig hivatalos használatban fordul elő a név” (MNYj. I, 73). Ha *Kovács István*-nak hívták volna az előbb említett *István Kovács*-ot, valószínűleg a harmadik névelemmel való megkülönböztetést választották volna, mint például *Vas Kovács István* esetében, kinek nevében a foglalkozás anyaga szerepel megkülönböztető elemként. Hasonlóképpen áll a dolog a molnár foglalkozással is: 1781: „*Janos Molnar* terem[tette] mond[ásért] pen[iteált]”; 1768: „*Pál Monár* terem[tette mondásért] poenit[eált]”; 1769: „*Pál Molnár Mester* 59 e[zt]end[ő]s[é]”.

Az egyeleműség meglétét illetően minden kétséget kizár *Mihály kovács* nevének gyakori előfordulása: 1765: „*Mihály Kovács Leany[a] Er[ő]seb[et]”*; 1766: „*Mihály Kovács Lány Rebeke*”; 1766: „*Mihály Kovács Leány[a] Rebeke 6 heti*”; 1767: „*Mihály Kovács Fia Janos 12 eztend[ős]*”; 1768: „*Mihály Kovács Leany[a] Rebeke*”; 1771: „*Mihály Kovács Leany[a] Anna*”; 1773: „*Mihály Kovács Fia János*”.

PAPP LÁSZLÓ Szabó Istvánnak „Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből” című munkáját (MNYTK. 86. sz.) ismertette a következő megjegyzést teszi: „Az egyelemű nevekkel kapcsolatban szeretnék még megemlíteni egy főként debreceni forrásokban megfigyelt jelenséget. A kovács foglalkozást űzők neve rendszerint keresztnév, és a *kovács* szó értelmezőként van a név után illesztve: 1594: *Ambrus kowacz*” (MNY. LI, 259). Ugyanerre a jelenségekre idéz példákat KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND is (NytudÉrt. 28. sz. 100).

KARÁCSONY egyébként ilyen típust is említ egyelemű névként a XVIII. századi névanyagból: „1702: *Czigány Mátyás* fia *Adám*... 1705: *Czigány Gyurka* fia *Farkas*”; stb. (NévtVizsg. 166); „1716: *Czigány Miklós* leánya *Kata*”; stb. (NytudÉrt. 28. sz. 101). A kabai anyakönyvekben is találunk hasonlókat: 1747, 1748: „*Czigány Sára*”; 1747: „*Czigány Ferenc* fia *Ferencz*”; 1747: „*Czigány Ferencz* fia 3. holnap”; 1748, 1749: „*Czigány Ferencz*”. (Czigány Ferenc adatai egy személyre vonatkoznak.) Szerepel még *Czigány László* és *Czigány András* is. Ezeket a neveket az anyakönyv névanyagának tanulmányozása alapján a kétmozzanatuak közé soroltam.

Több mű foglalkozik a *Deák* névtípussal is mint az egyelemű nevek értékes példáival (PAPP LÁSZLÓ: MNY. LI, 260; LII, 480; LIII, 442; BÁRCZI: MNY. LII, 146–7; MIKESY SÁNDOR: MNY. LIII, 209; KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND: NévtVizsg. 166–7; stb.). Egyelemű névként községünkben nem fordult elő, már vezetéknévként élt az 1741 és 1800 közti időben.

II. A becéző névalakok

1. A névdivathoz tartozó kérdés a becenevek kialakulásának és elterjedtségének problémája. Feltétlenül figyelembe kell venni ezzel kapcsolatban a forrás természetét. „A hivatalos stílusú oklevél csak abban az esetben becéz, ha a személy környezete feltétlen ekként különbözteti meg az egyént, a levelezések megörökítik a hétköznapias, kedveskedő célzatú névhasználatot is” (KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND: *NytudÉrt.* 28. sz. 111). Az anyakönyv hivatalos jellegével magyarázható az, hogy kevés becézett alakot örökölt meg, ugyanebből következik, hogy a becézett alak valóban állandó neve viselőjének: azért került bele ilyen formájában az anyakönyvbe, mert ez az elnevezés általános volt a faluban vagy — ha nem kabait neveztek így — egy másik faluközösségben (vö. PAPP LÁSZLÓ: *Nyr.* LXXX, 455).

A becéző névalak használatának indítéka lehet *a)* a társadalmi lebecsülés: 1745: „Szabó *Ferke* fia Pál”; ide tartoznak a cigánynevek becézett alakjai is: 1750: „Udvari Czigany Varga Ádám Dunyi *Miko* cigány lányát Évát [feleségül vette]”; 1784: „Vadász Czig[ány] *Ferke* Le[ánya] Sari” — *b)* az a körülmény, hogy viselője idegen, illetőleg új ember a faluban: 1745: „Szatmári Fenyő *Borka*”; 1742: „Szam[os] szegről Bodó *Ilon*”; 1745: „Böszörménből való Ujlaki *Sófi*” (a nők becézésének oka lehetett a kedveskedés is; vö. a *c)* ponttal); 1746: „Bakonszegi Szőke *Peti*” — *c)* a kedveskedés (gyermek megnevezésében): 1757: „Csegöldi Mihály leá[nya] *Erfok*”; 1776: „Csák Mihály Lea[nya] *Erfok*”; 1746: „Gulyás Bölöni Ján[os] fia *Pista*”.

2. Külön figyelmet igényel az a két becéző alak, amely általánosan el volt terjedve a faluban: a *Panda* és a *Kata*. A *Panda* az *Anna* becéző változata. Így jött létre: *Anna* : > *Anna-Panna* : > *Panna* > *Panda* (VARGA KATALIN, *Becéző keresztnéveink* 12). KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND a *Panna* önálló előfordulására sok példát idéz (*NytudÉrt.* 28. sz. 60). A *Panda d*-jének eredetéről eltérő véleményen van HORGER és CSEFKÓ. HORGER a *kandúr* szó kialakulását vizsgálva megállapítja, hogy „könnyen fejlődhetett hangsorának *n* hangja után egy járulékos *d*, mint pl. a *Panna* > *N. Panda*” esetében (MNy. XXXV, 254). CSEFKÓ a *d*-ről: „HORGER ANTAL szerint... ez a *d* járulékhang. Én másként vélekedem róla. Tudott dolog, hogy az *n* magánhangzók közötti helyzetben gyakran ikerítődni szokott... Valószínűleg az *ina* szó *n*-je is így járt, és helyenként *inna* lett belőle, a második *n* elhasonulásából pedig *inda*, mint... *Panna* > *Panda*” (MNy. XLVII, 274). HORGER szerint tehát a *d* járulékhang, CSEFKÓ szerint elhasonulás történt.

A *Panda* első előfordulása az EtSz. szerint 1767-ből való (PP. 612). Korábbi adatot idéz rá SIMONYI (*Nyr.* XL, 135): „Nevezetes, hogy a legmagyarabb, legnépiesebb becéző képzésre, ti. a B-, P- előttesre, a Bandi, Panna-féle alakra, a régiségben alig-alig találni példát. De ide vág Otrokocsi érdekes adata (OrigH. 2 : 14): »Habemus nomen proprium feminei sexus, *Panna*, *Panda* et *Pando*, pro nomine Anna quasi diminutivum, uti Ersők pro Elizabetha, Benkő pro Benedicto, Bader pro Andrea.«” — Mint CSEFKÓ (i. h.) utal rá, a Történeti Tár is idéz egy alakot a „Regécz-vára történetéhez a XVII. század második feléből” közölt levéltári adatokban. Ezeknek egyik része: „Tánúkihallgatási jegyzőkönyv Doleszné boszorkánysága ügyében. Regéczvára”. E szerint 1683. március 27-én vallotta egy tanú: „Hallottam Dolesz *Panda* szájából...” (TörtTár. 1889. 9).

Tehát a *Panda* név már a XVII. században ismeretes volt. Becenévként és önálló keresztnévként egyaránt élhetett. A kabai anyakönyv 1741–50-es évtizedének anyagában az *Anna* nevet 39-en, a *Panda* nevet 45-en viselték. Becéző szerepét nem érezhették, sőt külön névnek tartották. Négy családban található meg egymás mellett a *Panda* és az *Anna*: 1741: „Kis Pál Leánya *Anna*” és 1742: „Kis Pál Leánya *Panda*”; 1748: „Nagy Pál Leánya *Anna*” és 1745: „Nagy Pál Leánya *Panda*”; 1745: „Pribek János leánya *Panda*” és 1748: „Pribek János leánya *Anna*”; 1743: „Takáts György leánya *Panda*” és 1749: „Takáts György leánya *Anna*”. A *Panda* a század végére teljesen eltűnik a kabai női keresztnévek közül.

A *Katalin*-ból keletkezett *Kata* változat is hivatalos elnevezésként élt. Ezt MELICH a rövidüléssel alakult becéző nevek között sorolja fel (MNY. X, 104). Első előfordulása BERRÁR JOLÁN szerint 1231-ből való (MNYTK. 80. sz. 33). Kabán 1741-től 1750-ig 88 *Kata* alakkal szemben mindössze két személyt említ az anyakönyv *Katalin*-ként. A *Kata* — szemben a *Pandá*-val — az egész század folyamán általános használatú volt. Az 1751–60-as évtizedben 47 gyermek kapta a *Kata*, 5 a *Katalin* nevet, az 1781 és 1790 közti időszak kereszteleési adataiban 29 *Kata* és egyetlen *Katalin* név található.

* * *

A névtanon belül az egyeleműség vizsgálata és a becenevek kérdése külön-külön önálló, nagy témakört jelent. A dolgozatomból idézett két részlet ezek kutatásához kívánt hozzájárulni néhány adalékkal.

DIE SPUREN DER EINGLIEDRIGEN BENENNUNG UND DIE KOSENAMEN IN DEN MATRIKELN VON KABA

von

P. SZÉCSI

Dieser Artikel ist ein Teil aus der Dissertation des Verfassers betitelt „Personennamen in Kaba (eine Grossgemeinde im Komitat Hajdu) von 1741 bis 1800”. Die Benennung mit zwei Namen (Familiename und Taufname) wird allgemein in allen Schichten der ungarischen Gesellschaft erst gegen das 17. Jahrhundert, doch die Benennung mit nur einem Namen lebt sporadisch weiter in noch späteren Zeiten auch. Die Ursache des Weglassens des Namens in den Matrikeln von Kaba oder besser gesagt des Erwähnens mit einem Namen kann die gesellschaftliche Unterschätzung (bei der Benennung von Bettlern, Zigeunern, Ankömmlingen, Fremdlingen, elternlosen Kindern, ledigen alten Frauenzimmern, körperlich oder geistig Mangelhaften und Personen mit unglücklichem Lebensschicksal) oder die gesellschaftliche Bekanntheit (z. B. bei der Bezeichnung des Predigers oder der Hebamme) sein. Es ist interessant, dass manchmal die Benennung des Taufnamens und der Beschäftigung zusammen zur Identifizierung dienen, besonders wenn es um Schmiede und Müller handelt. — Die Koseformen der Namen können nur selten in die Matrikeln geraten. Die Ursache ihrer Anwendung kann die gesellschaftliche Unterschätzung sein oder der Umstand, dass die betreffende Person ein Ankömmling oder ein Fremdling im Dorf ist, und natürlich kann die Ursache auch Zärtlichkeit sein (bei der Benennung von Kindern). Zwei Koseformen kommen in nicht-kosender Funktion vor: sie sind *Kata* (die viel häufiger ist als die volle Form *Katalin* aus der sie verkürzt worden ist) und *Panda* (dies ist eine seltsame Koseform des Namens *Anna*, aber vom letzteren ganz losgetrennt).

SOLYMOSSY SÁNDOR ÉS A „PROLETÁRSÁG”

(Születésének centennáriumára)

DÖMÖTÖR SÁNDOR

Ortutay Gyula, a magyar népi egyéniségkutatás úttörője írja 1939-ben Solymossy Sándorról, szeretett öreg professzoráról, hogy Solymossy soha nem válhatik el tanítványaitól, mert „mindig szeretettel gondolunk bölcs tanításaira és emberi magatartásának tisztes példájára” ... „Tőle megtanulhattuk a nemes vitának szellemét, melynek ereje nem a durvaság és a hatalmi pozíció, hanem a tiszta érv.”¹ Nagyon szeretett beszélgetni, magyarázni, nevelni. Solymossy Sándor születésének közelgő százéves évfordulója eszembe juttatja csillogó szemét, rekedtes hangját, peripatetikus beszélgetéseinket, amelyeket órai után folytattunk a néprajz előtt álló lehetőségekről szinte végeérhetetlenül, a Múzeum körúton kezdve a Rákóczi úton végig a Keleti pályaudvarig, esetleg a Thököly útig, hol villamosra szállott. Beszélgetéseink során nem egyszer szóba került a városi néprajz, s ezen belül a városi munkásság néprajzi kutatásának problémája, melyről akkoriban a bölcsészettanhallgatók segítő egyesületében — önképzőköriünkben — lelkenedező előadást is tartottam.

Harminckét évvel ezelőtt a munkásosztály kialakulására, életmódjára, harcaira, szokásaira, hagyományaira vonatkozó emlékek összegyűjtését és elemzését a magyar néprajz tudománya nem tartotta feladatának. Csak a felszabadulás óta foglalkozik ezzel komolyabban,² a régebbi időkben szórványosan találkoztunk csupán olyan jelenségekkel, amelyek tanúsítják, hogy legjobbjaink megpróbálkoztak a munkásság néprajzi vizsgálatával is, azonban politikai, világnézeti harcokba, személyi bonyodalmakba keveredve, elkedvetlenedtek tőle.³ Kevesen tudják Solymossy Sándorról, a szegedi egyetem egykori (1929–1934) kiváló néprajzi professzoráról, hogy fiatalabb éveiben a munkásság életmódjának vizsgálatával alaposabban is foglalkozott. Amikor 1900-ban, 36 éves korában a budapesti felső építőipari iskola magyar tanára lett, *Szociológia, ipartörténet és etnológia* címen nagyobb tanulmány — esetleg könyv — megírásának tervével foglalkozott.⁴

¹ Ortutay Gyula: Solymossy Sándor a szegedi egyetemen. Ethn. I., 1939. 192.

² Nagy Dezső: A munkásdal és a munkásfolklor magyar szakirodalmja. Bp. 1962. 2–6.

³ Dégh Linda: Útmutató a munkásosztály néprajzi vizsgálatához. Bp. 1953.

⁴ Szinnyei: Magyar írók XII, 1226. említi a művet, mint az *Iparoktatásból* készült különlenyomatot, azonban a jelzett folyóirathoz ily címen tanulmány nem található. *Szociológia és etnológia* (1904) címen Benedek Marcell is — nyilván tévesen — említi Solymossy művét. Valószínűnek tartjuk, hogy az életrajz-lexikonba bekerült cím Solymossy koncepcióját jelzi, mely nem valósult meg, illetőleg más formában valósult meg, mint ahogyan tervezte. A különlenyomat címét önéletrajzi adatként bocsáthatta Szinnyei rendelkezésére,

Munkájának csupán egyes részletei maradtak ránk a *Magyar Iparoktatás* című szakfolyóirat 1904–1906. évfolyamaiban. Ezek a szellemesen megírt, roppant érdekes adathalmazt eredeti szemlélettel összefogó elmélkedések arról árulkodnak, hogy szerzőjük nem ismerte a munkásmozgalmakat, azok valódi törekvéseit, nem olvasta Marxnak és Engelsnek a munkásság körében népszerű munkáit, csupán néhány, értelmiségi körökben radikálisnak tartott szociológiai művet.⁵ Ismerte azonban a városi életet, a néprajzi szakirodalmat és ezen ismeretek birtokában igen sok társadalmi problémáról alkotott érdekes — ma is elgondolkasztató — véleményt. Néhány részletében természettudományos szemlélettel ragadta meg a *proletárság életmódjának* lényeges — mondhatnánk így is: *etnikai vonásait*. Éppen ezért megvizsgáljuk, milyen megfontolások, életének mely eseményei táplálták „etnoszociológiai” törekvéseit.

Solymossy Sándor gyermek- és ifjúkoráról, a gondolkodását és tanulmányait közvetlenül irányító családi környezetről nagyon keveset tudunk.⁶ Ifjúkoromban a vele folytatott gyakori beszélgetések során az illyenszerű kérdésekre következetesen kitérő válaszokat adott: úgy látszott, hogy nem szívesen beszél ezekről, családját, szüleit sohasem említette. A rendelkezésünkre álló adatokból tudjuk, hogy Solymossy az egyetemi tanulmányokat fiatalon, 22 éves korában fejezte be Budapesten⁷ s 1887-ben Volf György, a hírneves filológus keze alatt a mintagimnázium tanára lett.⁸ Itt föltételei támogatásával olyan kitüntető ajánlatot kapott, mely abban az időben főnyereménnyel fölért. Ezért látta helyesnek budapesti elhelyezkedését ideiglenesen felcserélni a vidéki munkódéssel. 1889–1894 között Pozsonyban gróf Csáky Jenő házában lett nevelő: a gróf Ödön nevű fiát a főrévi kastélyban a középiskola tárgyait tanította. Egész idő alatt a grófi családdal élt, velük lakott és velük utazott. Tanítványával együtt azok költségén beutazta Nyugat-Európát és a Balkánt.⁹

1890–92-ben azonban már nemcsak Csákyéknál, hanem a pozsonyi katolikus gimnáziumban is tanított.¹⁰ 1894-ben pedig a pozsonyi kereskedelmi akadémia magyar–francia tanára lett, s közben a kereskedelmi tanonciskolában a magyar nyelv rejtelmeire oktatta az „inasokat”. Sokoldalúan, nagy lendülettel kapcsolódott a vidék társadalmi és kulturális életébe: ekkoriban igen sok

annyira biztos volt műve ily címen való megjelenésében. A mű azonban mégsem így jelent meg.

⁵ Pontosan felsoroljuk a megjelent tanulmányokat: 1. *A gyakorlati tehetségek lélektana*. Magyar Iparoktatás VIII, 1903–4. évf. 553–560., 583–590. A különlenyomat terjedelme 15 l. Korvin Testvérekénél, Budapesten készült. 2. *Az ipartörténet főbb korszakai*. Magyar Iparoktatás IX, 1904–5. évf. 545–554., 577–587., X, 1905–6. évf. 33–43., 65–74. Különlenyomatát nem ismerjük, Solymossy is csupán kivágás formájában költette be művei közé. 3. *Az ipari munka sorsa az újkorban*. Magyar Iparoktatás X, 1905–6. évf. 481–490., 513–519., 545–553., 577–583., 609–619. Különlenyomatban nem ismerjük. Szinnyeinél különlenyomatai vannak jelezve, azonban valószínű, hogy ezek nem készültek el.

⁶ Vö. Dömötör Sándor: Solymossy Sándor és a magyar néprajz. Ethn. L, 1939. 184.

⁷ Főleg Szinnyei adatai alapján.

⁸ 1885-ben Gyulai Pál 1884–5. évi egyetemi előadásai után Madzsar Gusztávval együtt sokszorosított kézírásban kiadta a *Középkori költői maradványainak* c. füzetet 48 oldal terjedelemben. Neve *Solymossy Sándor* formában szerepel a címlapon. (OSzK. 196287. sz.). Valószínű, hogy más előadásokat is sokszorosított, többet azonban nem sikerült még találnunk.

⁹ Tőle hallottak alapján.

¹⁰ Schack Béla: Kereskedelmi iskoláink és tanáraik a millénium esztendejében. Bp. 1896. 68–69., 164.

irodalmi esten szerepelt, számtalan felolvasást tartott.¹¹ A pozsonyi Toldy Kör, a pozsonyi Orvosi és Természettudományi Egyesület, a budapesti Philológiai Társaság tagja lett fiatalon. Tárcaikat és novellákat írt a Fővárosi Lapokba, az Ország-Világba, a Magyar Geniuszba, a Magyar Szemlébe, a Nyugatmagyarországi Híradóba. Irodalmi tanulmányai jelentek meg az Egyetemes Philológiai Közlönyben, műfordításai a Budapesti Szemlében. Nagy számmal írt ifjúsági elbeszéléseket és regényeket a Magyar Ifjúságba, a Tanulók Lapjába.¹² Ezekre az irodalmi „zsengékre” egyetemi tanár korában is nagyon büszke volt.¹³

Életének erről a szakaszáról Solymossy úgy nyilatkozott előttem, a fiatal bölcsész előtt, hogy a karácsonyi misztériumok eredetének kutatása közben itt és ekkor ébredt rá arra, hogy az élő néphagyományoknak döntő szerepe van a kérdés megoldásában. Ekkor, a Magyar Néprajzi Társaság megalakulása körüli időkben kezdett behatóan foglalkozni a néprajzzal, különösen a néprajz elméleti kérdéseivel. Ekkor alakult ki barátsága Katona Lajossal, a magyar folklór atyjával, és ennek hatása alatt kutatásait az irodalomtörténet területéről a folklór területére helyezte át.¹⁴ A főrévi népi színjátszó hagyományok mintaszerű leírásával és éles elemzésével népi színjátszáskutatásunk alapját vette meg.¹⁵

Solymossy pár év eltelte után szeretett volna visszakerülni a fővárosba, azonban Csákyék támogatása ellenére sem tudott Budapesten gimnáziumban állást kapni. Évekig tanított nevelői állásának megszűnte után Pozsonyban, míg Budapestre került a VII. kerületi polgári iskolába.¹⁶ Itt két évig tanított, míg 1900-ban felső építőipari iskolai tanár nem lett. Az 1900–1901. tanév tartamára a kereskedelemügyi miniszter óraadói minőségben a magyar nyelv tanításával bízta meg a budapesti állami felső építőipari iskolában,¹⁷ majd a következő évben a VIII. fizetési osztályban lett véglegesített tanár.¹⁸

Ipariskolai működése során jött rá arra, hogy rossz az oktatás rendszere, mert nem törődik a tanulók egyéniségével és társadalmi helyzetével, — ma azt mondanánk: osztályhelyzetével. A magyar tanárok nem tudják, hogy „az írás voltaképp egyéni művészet... önkéntelen lélekmegnyilatkozás...” Szerintük „az írás nem gondolatfolyamat, hanem reprodukció... hagyományos keretek megtartásával... megszokott kifejezésformák használata...”¹⁹ Az oktatás folyamán elsikkad az egyéniség fejlesztése, gazdagítása, mert a gyermekeket a kialakított pedagógiai skémába kell beszorítani, nem élhetik szabad emberi életüket. Solymossy nagyon szerette az ifjúságot. Csillogó szemmel mesélte, hogy milyen nagyszerű gyerekek voltak az ipariskolai tanulók. Itt szeretete

¹¹ Tőle hallottak alapján.

¹² Felsorolásukat l. Ethn. L, 1939. évf. 360—361. A bibliográfiát a magántanári kérvényéhez csatolt jegyzék fogalmazványa felhasználásával készítettem, melyet tőle kaptam kölcsön.

¹³ Tőle hallottak alapján.

¹⁴ Katona Lajossal való barátságáról igen sokat beszélünk. Ennek hatása alatt írtam a néprajz helyzetéről a Solymossy Emlékkönyvben. Ethn. L, 183.

¹⁵ Vö. Karsai Géza: Főrév és a színháztörténet. Ethn. L, 1939. 203. Dégh Linda: A magyar népi színjáték kutatása. Bp. 1947.

¹⁶ Tőle hallottak alapján.

¹⁷ Magyar Iparoktatás V, 1900—1. évf. 31.

¹⁸ Magyar Iparoktatás VI, 1901—2. évf. 29.

¹⁹ Solymossy Sándor: Írásbeli dolgozatok s a tanulók egyénisége. Népművelés II, 1905. évf. 144—147.

meg igazában a nevelést, nem a grófi kastélyban! „Csak egy volt a baj! — mondotta —, hogy a munkások mind szocialisták voltak ekkor. Csak a szocializmus érdekelt a fiatalokat is. Azért utálták tanáraikat, mert mindegyiket képmutatónak tartották. Hogy megnyerjem őket magamnak, én is foglalkozni kezdtem a szocializmussal.” Solymossy azonban nem Marxot tanulmányozta, mint tanítványai, hanem Sombart akkoriban divatos szociológiai műveit.²⁰ A munkáskérdést a polgári társadalom oldaláról szemlélve, próbált hatni tanítványaira, mint nyomtatásban is fennmaradt önképzőköri szónoklatai igazolják.²¹

Egész sereg tanulmányt írt életének ezen szakaszában a munkásosztály, közelebbről a „proletárság” kialakulásáról és életmódjáról. Pedagógiai és nem néprajzi érdeklődése vezette őt a munkásosztály problémáinak tudományos kérdései felé. Bármennyire megértette sok életjelenség gazdasági és társadalmi jellegét, bármennyire helyesen értelmezte azokat, idealista világképe és osztályhelyezete miatt nem tudott azonosulni a szocialista nézetekkel. Életének e szakasza azonban nyomot hagyott tudományos munkásságán, néprajzi felfogásán, s ezeknek a szociológiai vonásoknak tudományos világképében való fölfedését egyik nagy tudománytörténeti feladatunknak kell tekinteniünk.²²

Solymossy antiszocializmusáról különösen egy 1917-ben megjelent nyilatkozatából tudunk, melyet Durkheim „A szociológia módszere” című könyvének magyar nyelven való megjelenésével kapcsolatban írt. Solymossy szerint Spencer is, Durkheim is egyetért abban, hogy tiltakoznak a szocializmusnak és a kommunizmusnak a szociológia tudományávali azonosítása ellen. „Ezek bizonyos társadalmi állapotok megreformálására törekvő, aktív áramlatok, s mint ilyenek gyakorlati célra dolgozók, tehát nem tekintendőek tudományos foglalkozásoknak”, míg „a szociológia öncél: a társas állapotok okainak felderítése, és a változtató erők tanulmányozása.” Mivel a szociológia nem a gyakorlat, hanem az elmélet stúdiuma, Solymossy szerint minden olyan tudománynak a fundamentuma, amely az ember anyagi és szellemi termelésével foglalkozik. Így a néprajzi kutatónak is alaposan kell ismernie a szociológia tanításait.²³

Solymossy szerint az emberiség ipari munkájának története azt mutatja, hogy az egységes nemzeti piacok kialakulása eredményezte a modern technika és a proletariátus kialakulását is. Az az egészséges, lassú tempójú haladás, amelyet az ipari munka az őstermeléstől való önállósulásáért kifejtett, a nagytőke

²⁰ W. Sombart berlini egyetemi tanár Solymossyval egykorú volt, 1863-ban született. Szociológiai műveiből kiemelkedőek a kapitalizmus történetére vonatkozó kutatásai. (Vö. Társadalmi Lexikon. Népszava kiadás Bp. 1928. 613.) Leghíresebb műve: Der moderne Kapitalismus. Leipzig 1902. I, 669. II, 646. Ez volt Solymossy főforrása. Sombartnak magyarul is megjelent munkái: A proletariátus, A szocializmus és a szociális mozgalom. Háború és kapitalizmus stb.

²¹ Solymossy Sándor: Jelentés az önképzőkör 1906/1907. iskolai évi működéséről. Bp. 1907. Ebben: Rákóczi itthon c. beszéde, 1906 okt. 29-én.

²² Meg kell állapítanunk, hogy Solymossy Sándor tudományos nézetei kora legmagasabb megismerési fokán állottak, világnézete pedig az objektív idealizmus volt. Ezért tudományos nézeteit ma sem tarthatjuk tudománytalanoknak, legfeljebb elavultaknak. Azonban még ezzel a minősítéssel is nagyon óvatosan kell bánnunk, különösen részletkérdések esetében, melyekben elemzései mindig konkrét adatokon alapulnak.

²³ Nemzeti Nőnevelés XXXVIII, 1917. évf. 110—113. Vö. H. Spencer: Principles of Sociology. London 1879. I—II. Németre Vetter fordította: Die Prinzipien der Sociologie. Stuttgart 1889.

rendszerének újkori kialakulása következtében eltért a társadalmi fejlődés egyenes vonalú útjáról. Az ipari nagytőke a középkor végétől a legújabb korig fejlődött ki, eleinte lassú tempóban, mert nem állt még rendelkezésére az a vagyontalan népréteg, amelyre az ipar korszerű fejlődéséhez föltétlenül szükség volt. A középkor végén hatalmas tömegeknek nincs ingatlana, nincs tőkéje, már nem önellátók, nem önálló termelők, hanem a tőkéseknek kiszolgáltatott proletárok, akik megélhetésükért kénytelenek áruba bocsátani munkaerejüket. Solymossy megítélése szerint „a modern proletár szerencsétlenségéért emberi intézményt van oka és joga felelőssé tenni... Majdnem kivétel nélkül a nagytőke ravaszkodása, birtokversenye az a végső ok, melyért neki, ártatlannak kell megsejzenvednie...”²⁴

A nagytőke kialakulásában Solymossy a pápaságot marasztalja el. Ebben a pápaság szerepe volt a kezdeményező, mert nagy mohósággal kezdte gyűjteni a föld minden részében a természetbeni tizedek helyett pénzben a járandóságait. A legnagyobb középkori pénzhalmozó a pápa, a keresztes háborúk már nemcsak neki, hanem egyes embereknek is nagy üzletet jelentenek. Elkezdődik egyes olasz kereskedők meggazdagodása, polgárosodása, a születési előjogok leikicsinylése, majd a polgárság és a nemesség vetélkedése. A tőke uralmával szemben a világi hatalom már-már másodrangúvá süllyed, azonban — hogy hatalmát mentse — szövetkezik a tőkével. Így alakul ki az uralkodók imperia-lizmusa és a nagytőke kapitalista iparrendszere. E kiegyezésnek áldozata a proletár.

Solymossy a proletárt áldozatnak véli, pontosan látja a kizsákmányolás rendszerének történeti kialakulását, s mégsem az elnyomó és kizsákmányoló „emberi intézményekben”, hanem a proletár „emberi tulajdonságaiban” látja a szociális forrongások okát. Ma már tudjuk, hogy ezek az emberi, biológiai, fiziológiai, pszichikai tulajdonságok egyetemes emberi tulajdonságok: nemcsak a proletárt jellemzik, hanem az uralkodóosztály tagjait is, minden embert. Solymossy szerint a bér munkás helyzetének legfőbb átká, hogy nemcsak a nyomortól, hanem a munkától is szabadulni akar. Ezért a munkás helyzetén sem a szocialisták, sem a kommunisták nem tudnak segíteni: a proletár „lélektani boldogtalanságát meg nem fogja szüntetni semmi”, mert „a művelődés fejlődésének sosem volt iránya és célja egyes embereknek, vagy külön rétegu tömegeknek a boldogítása”. Ez teljesen téves vélemény: a proletár nem a munka ellen lázong, hanem a munkaadó — még közelebbről: a kizsákmányolás ellen. Solymossy világosan látja, hogy a társadalmat nem a hatalmat bitorló uralkodó osztály természetellenes életformája, kultúrája, kulturáltsága viszi előre, mégsem tudja azt a következtetést levonni, hogy az uralkodóosztályoknak el kell tűnniük a történelemből. A lumpenproletár sem a munkától, hanem a bér-munka kiszolgáltatottságából „menekül” a munkanélküliség nyomorába.

Solymossynak a proletáriátus életformájáról vannak leghelytállóbb megfigyelései. Így ír: „Akiket a nagyvárosok falai, ipari központokon a tőkés rendszer egy halomba gyűjt, múltjukkal többnyire szakítottak; — kiváltak ama természetes, s más embernél nagy jelentőségű érzéskötélékből, melyek a társas lényt szülőfalujához, földijehez, rokonságához fűzik. Régi ideáljai, érzelmeik,

²⁴ Az egyes idézeteket külön nem jelölöm, mert az érdeklődő Solymossy 5. jegyzetünkben felsorolt tanulmányainak átnézése közben könnyen rájuk találhat, ha szüksége van rá.

emlékeik tönkre mentek, oly életre kellett berendezkedniök, mely a múlttal mi közösséget sem tart, s amely kicsinyben már eléggé kollektív kommunisztikus. Egyetlen támaszuk e viszonyok között, szinte menekvő helyük a hasonló sorsú társ (socius), aki egymagában szintoly kevés jelentőségű, de épúgy szakított mindennel, hasonlóképpen nem tartozván semmiféle kapoccsal más társas kötelékbe. Ehhez csatlakozik tehát, társnak szegődik, az összetartozás érzete tovább fűzi a társulást, lassanként összetömörül a társak csoportja, serege egy kompakt tömegbe. Ezt a szociális kijegecesedést, összeforrást az jellemzi, hogy nincs egyéni színezete, a csoportok gyáranként, vidékenként és foglalkozásonként, foglalkozások neme szerint nem lesznek más és más természetűek, hiszen az alkotó elemek sem külön jelleműek, hanem egyforma proletárok. Egyenműekké teszi e csoportosulásokat az egyes munkások hasonló helyzete, hagyományok nem élnek bennük, tehát visszafelé nem tekintenek, nem kötelezi őket semmi a másfajta emberekkel szemben, akikkel nem érezhetnek közösséget. Szóval a társulással olyan tömeg áll elő, mely csak előre néz, mást akar, mint amiben benne van, a meglevőt csupán gyűlölni tanulta, viszont a homogén tömeg minden egyes tagját osztálytársnak, sorsban testvérnek nézi! Szemében mindenki testvér, a világ bármely zugában éljen is az hozzához hasonló életet, olyan vérrokon, akivel mind nagyobb hatalommá egyesülhet bizonyos közösen gyűlölt ellenséggel szemben."

Annak ellenére, hogy Solymossy nem ismeri Marx tanításait, helyesen látja a munka nagy tudatformáló erejét, a középkori és a paraszti hagyományok elhalásának előnyös és káros következményeit. Felismeri, hogy a haladás alapja a nagytőkével szemben álló proletárérdekek internacionalizmusa. Nem vonja le azonban azt a fontos következtetést, hogy a proletár elszakadása múltjától, hagyományaitól a kizsákmányolás következménye: a munka lélekölő hatását éppen olyan természeti erőnek tekinti, mint magát a munkát. Solymossy fejlődésében jól ismeri a városi életet, azonban nem látja hagyomány és haladás elválaszthatatlanságát. Nem ismeri a szocializmust, — legalábbis rosszul ismeri! — tehát a kapitalista viszonyok között kialakult és általa jól megismert proletár életformáját nem tartja helyesnek, mert „az emberiség útja az egyén teljes felszabadítása felé vezet. Ezen az úton a modern szocializmus lehet a természeti törvények megengedte legszélső kilengés, amely ugyancsak a természet törvénye szerint kénytelen lesz ama szélső ponton visszafordulni.” Mi ezt a látszólagos visszafordulást természetesnek tartjuk, mert meggyőződésünkbe vált, hogy nemcsak a szocializmust építő proletárról, hanem minden emberről le kell faragnunk mindazt, ami a kapitalista rendszerben ragadt rá. Solymossy is ezt tanácsolja: „Haragudjunk a műveletlenül, erőszakosan fölcseperedettek és uralkodni vágyók szívtelen uralmán, tartsuk az emberiségre nézve károsnak azt a rendszert, amely pusztán a pénzre alapítja egész berendezését, mert ennek a nagytőkében megvannak a zsarnokoskodó hajlamai.”

Solymossy a polgári világgép birtokában vizsgálta a proletárság élettanát. Kutatásai nem juthattak el a megnyugtató eredményig, bármennyire pozitív jellegűek: nem nyugtatnak meg, de nyugtalanítanak! „Hogy a világon voltak és lesznek bajok, hogy volt és lesz elkeseredés, a tömegmunkának nem a kívánságok szerint való értékelése, voltak és lesznek kiváltságosak, és eredménytelenül küzdők, azon változtatni nem fog soha senki úgy, hogy vele mindenki megelégedését kivívja.” A dolgozó emberben való hit hiánya miatt Solymossy úttörő vizsgálódásai, kutatásai eredménytelenekké váltak. Bár mondanivalóit

a kapitalista állam rendje iránt a legteljesebb lojalitás szellemében írta meg, kollégái piszkálgatni kezdték „szocialista” felfogása miatt. Tanítványai szerették, bizalommal vitatkoztak vele a szocializmusról, és sokkal jobban tanultak, mint más tanároknál. A piszkálódások miatt jobbnak látta a munkásságra vonatkozó kutatásait abbahagyni. Mint érdekességet említem meg csupán, hogy egy alkalommal a Nemzeti Színház környékén jártunk, amikor megszólította őt egy régi tanítványa és mint felnőtt ember is hálásan köszönte, hogy megmagyarázta neki, mi a szocializmus. Amikor említettem neki, hogy a könyvtárban megkerestem ifjúkori műveit a szocializmusról és nagyon érdekeseknek tartom, arra kért, hogy ne is emlegetsem ezeket. „Olyan időket élünk, hogy ezekről még beszélgetni sem tanácsos!” — mondotta.

Pedig Solymossy Sándor első nagyobb társadalomtudományi tanulmányában Houston Stewart Chamberlain angol nevű svájci tudós sovíniszta nézeteivel hadakozik.²⁵ Chamberlain a fölfedezéseket és a találmányokat az emberiség legértetlenebb alkotásainak tartotta, amelyekből meghatározhatók az emberi észjárás legfontosabb vonásai. Szerinte az emberiség vezetői nem a szellemileg kiváló emberek, hanem a kiváló fajok, különösen a spekulatív hajlamú népek. Ezek a tudás súlypontját nem az egyes ember kiemelkedő teljesítményére helyezik, hanem a tömeges rendszerességre. A tekintély alapja csupán a rendszerességnek. Chamberlain szerint a közép-európai germánság az emberiség vezető faja, mert *a külső világ és a belső világ egyensúlyát a legideálisabban képes megteremteni*, a spekulatív gondolkodás és a gyakorlatiasság összhangja az egész emberiségre hasznos találmányok és felfedezések tömegét teremti meg.

Solymossy élesen vitába száll ezekkel a tanításokkal. Szerinte a magyar faj — vagy bármely más faj — képességeinek lebecsülése egyenlő az öngyilkossággal. Chamberlain rendszerét úgy tekinti, mint a túlfűtött nemzeti érzésnek, a sovínizmusnak a kultúrtörténelemben helytelenül megkísérelt alkalmazását. Solymossy szerint „a művelődés fejlődésének sosem volt célja és iránya egyes embereknek, vagy külön rétegeknek, tömegeknek a boldogítása, sosem vezetett az ún. *materiális boldogságra*”. Így okoskodik: „Aki azt véli, hogy a természet egész berendezésének célja a tétlen, tunya jólét, a kellemesnek képzelt mezdulatlanság, igazságtalanul ítél. Ilyen csak a képzeletben van, a valóságból hiányzik. A kellemes pihenést csak az előző munka hozza meg, a rövid ideig tartó boldog érzést az előtte járt és megszüntetett bajok. *Az eredményes (gyakorlati) munkálkodást nyomon követi a magasabb, fejlettebb szellemi élet úgy az egyes embernél, mint a nemzetek tömegeiben.*”

Solymossy az ún. *östermeléssel* szemben, „amely a természetet engedi munkálni, s csak módot, alkalmas körülményeket teremt annak erői kifejtésére”, az ipari munkát egy kultúrfokkal magasabbnak tekinti. „Vele az ember a természetadta világot, az anyagot és az erőt átfőmálja; a maga munkájával önállóan alakít, s ez úton nyert alkotásaival a magán vagy közös élet szükségleteit igyekszik kielégíteni” — írja. A munkával termelt javak helyes elosztását megoldhatatlan problémának tartja, melynek megoldhatatlansága azonban nem gátolja a fejlődést. Ez a vélemény azonban nem jelenti, hogy ezt a rendet az emberiség szempontjából igazságosnak és elfogadhatónak tartja. Világosan látja a kapitalizmus ember- és természetellenességét, szerinte „az emberiség útja nem

²⁵ H. S. Chamberlain: Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts.

az egyén tönkretévesére, nem egy tömegbe való olvasztására, hanem az egyén teljes felszabadulása felé vezet". Idealista világnézetének kötöttségei miatt nem látja a szocializmus végtelen perspektíváit, azonban véleményét mély humánuma miatt kora társadalmi korlátai között is haladónak tekinthetjük.

Solymossy társadalomfilozófiai nézetei szerint a gyakorlati tevékenységet, a munkát, „az eredményes munkálkodást nyomon követi a magasabb, fejlettebb szellemi élet úgy az egyes embernél, mint nemzetek tömegeiben". Szerinte a gyakorlat eredményezi az elméletet: „a változások forrása mindig valamely eszme, melyet a jobb utáni vágyakozás pattant ki az emberi elméből" a munka hatása alatt. *Az emberiséget előbbrevívó eszmék felvetődése, meggyőződésé válása, hirdetése, elterjedése, majd megvalósulása kivált társadalmi formák dolgában rendkívül lassú menetű.* „Emberöltőknek kell előbb azok szükségét belátni, újabb emberöltőknek harcolniok érte a maradisággal, míg végre legtöbbször erőszakosan életbe léphet az új (társadalmi) berendezés." A lelki nemesség, az érzésszerű kiválóság, melyet a munkával együttjáró szellemi élet vált ki, a siker eléréséhez nem elegendő.

Solymossy szerint a modern nagytőke rendszerének, a kapitalizmusnak a megteremtői a munka fejlődésétől, az iparos, a kézműves életmódjától távolálló tényezők voltak. Olyan külső körülmények és történelmi alakulások, amelyek az ipari munka lassú, egészséges fejlődését, melyet saját önállósulása felé megtett, kilendítették egyenes útjából, s „a munkásosztály évszázadokon át újabb rabszolga lett, s hatalmas elnyomója ellen az élet-halál harcot félénken kerülte. Csak napjainkban kezdett az ipari munkás erejének tudatára ébredni, s a kapitalizmus jogtalan zsarnokságát belátni, s immár szemünk előtt meg is kezdte az emberiség egyik legóriásibb megrendítő küzdelmét: a munkáét a tőke ellen!" Az újkor gyökeres átalakulásában is megkülönböztethető a belső és a külső természeti vonás. Solymossy az embernek a természettől való függetlenítési törekvéseit belső természeti vonásoknak tartja, mely még csupán a kiváló embereket, az értelmiséget hatja át. Szerinte az intelligens ember érdek nélkül képes gyönyörködni a természetben, mint „különálló" tárgyban, a nép még nem jutott a fejlődés magasabb fokára: „ily független szempontra emelkedni képtelen". A néplelek felfogása (világképe) ma is középkori: egynek érzi magát a természettel, bár a külső természeti (társadalmi) hatalmaktól függő viszonyban van.

Solymossy a középkori világkép megváltozását külső természeti vonásnak tartja. Szerinte a XV. századig a világ súlypontja a Közép-tenger medencéjének partjain van, melynek természetes központja Róma — a pápával. Az újkor kezdetén a török birodalom ragadja el a balkáni tartományokat és Amerika fölfedezésével megjelenik egy új világrész, mely a gyarmatosítás korlátlannak látszó lehetőségeit nyitja meg. A megváltozhatatlannak látszó természetes környezettől való elszakadás és a Rómától való függetlenülés lehetősége: az újkor történetének két leglényegesebb külső természeti vonása, melynek ismerete nélkül nem érthető meg a kapitalizmus fejlődése. Szerintünk ezek társadalmi jelenségek, csupán Solymossy terminológiája szerint „külső természeti" vonásai a történelemnek.

Solymossy a kapitalizmus kialakulását a külső természeti tényezőkben — mint erre már utaltunk — a következőképpen látja. A középkor kereskedelme házaló cserekereskedelem, a pénz értékközvetítő előnyeinek felismerése nem

általános. Az első pénzhalmozó a pápa volt: a vagyontömörülés ekkor még együtt járt a tényleges hatalom birtoklásával. A keresztes háborúk egyes embereknek óriási nagy üzleteket jelentenek: elkezdődik egyes olasz kereskedők polgárosodása, a születési előjogok lekicsinylése, majd a polgárság és a nemes-ség vetélkedése. Az állam mind gyakrabban veszi igénybe a polgárok uzsorakölcsöneit. Ily módon az európai arany folyamatosan Keletre vándorol árukért, közben a bányák kimerülnek. A tőke uralmával szemben a világi hatalom másodrendűvé süllyed. A nagytőke azonban látszólag lemond a világ kormányzásáról, az uralkodó fejedelem pedig a tőkéről, vagyis arról, hogy a vagyon feltétlen ura legyen, mint eddig volt. Mindegyik megtartotta a maga erőforrását: az uralkodó hatalmát, a nagytőke vagyonát, de szövetkeztek, vagyis mindegyik segített a másiknak. Így alakult ki az újkorban az uralkodók korlátlan imperializmusa és a nagytőke kapitalista iparrendszere. Az újkor folyamán ez a két világot mozgató tényező közös érdeke szerint alakítja át a régi középkori társadalmi rend kereteit, ennek ipari munkáját. A természetes fejlődés zsákutcájára tulajdonképpen az ipari munka története mutat rá. Az újkori természetismeret tudományos alapokon nyugvó ipari technika felvirágzását teszi lehetővé. A XVIII. századnál nem régebbi egyetlen olyan nagyobb fölfedezés sem, mely előfeltétele lehetett volna egy új technikai alapokon nyugvó nagyiparnak. A vámok és a monopóliumok megszüntetését, az egységes nemzeti piacok megteremtését az országutak, csatornák kiépítése, a postaszolgálat technicizálása segítette elő. Solymossy szerint az ipari nagytőke a középkor végétől a legújabb korig aránylag lassú tempóban fejlődött, mert nem állott még rendelkezésére az a vagyontalan réteg, amelyre az ipar fejlődésének feltétlenül szüksége volt.

Az újkor technikai fejlődése a tömegek elszegényedését idézte elő. A csaták, a harcok, a vérengzések, a járványok csökkennek: a népesség száma állandóan emelkedik. A főnemesi udvarok katona- és szolganépe fölöslegessé válik, a tönkrement kismesterek, a mesterlegények növekvő tömege, a kolostorok szerzetesei és ezek népei kénytelenek bér munkát vállalni. A bér munkás, a proletár az újkor jellegzetes osztálya Solymossy véleménye szerint: „Proletariátus alatt egy-egy állam népének azon osztályát értjük, — mondja —, amely nem önálló termelő, ingatlan vagyontőkével nem rendelkezik, vagyis csak úgy tud megélni, ha munkaerejét valamely tőkevállalatnál áruba bocsátja.”

Solymossy szerint a proletár függése a nagytőkétől a legtökéletesebb függő viszony: „ama pillanattól, mikor reggel a gyárkapun belép, egész addig, míg a telepet ismét el nem hagyja, függetlenségétől teljesen meg van fosztva; irányítják, tetteit kiszabják, erejével rendelkeznek, szóval nincs pillanata, midőn egyéni akarata érvényesülhetne.” Ez a lekötöttség életfogytig tartó, mert a proletár önálló ember nem lehet soha. A kapitalista rendszerben „a munkás szerepe lélekölő és önérzetpusztító folyamat” Solymossy megítélése szerint, munkája pedig „mechanikus, tudattalan tevékenységgé alacsonyul”. A nagytőke szemében értékesebb, megbízhatóbb, olcsóbb egy helyette beállított gépszerkezet, mint a lázongó, elégedetlenkedő ember, a nyomorult proletár, miért is szívesen helyettesíti vele. „A mechanikus szerkezet élettelen pontossága arra kényszeríti a tőke szolgálatára állított emberi lényt, a proletárt, hogy időben, erőmennyiségben ugyanolyan gépíes munkát végezzen, s e munka alól nincs menekvés, bármily élettani akadály akarná is benne zavarni.”

Solymossy szerint ennek a körülménynek a proletár sorsára döntő hatása van, mert a munka az egyén jellemét is alakítja. A munka és a munkás viszonyának kölcsönösségén alapul minden társadalmi berendezkedés: a primitív népeknél a családi élet formái a foglalkozások szerint alakultak ki.²⁶ Kétségtelen, hogy a lelkiületre, a lelki életre is kihat a végzett munka, azonban *a munka végzése csak akkor áldás és jótétemény, ha megfelel az illető egyén sajátos biológiai és pszichológiai követelményeinek*. A jól begyakorolt, a jó kedvvel végzett munka előnye, hogy könnyebben, gyorsabban, egyenletesebben végezhető, mint az unottan, kedvetlenül, kényszerűségből űzött foglalkozás. *Az önként vállalt munka az elfoglaltság tartama alatt önérzetes, magabizó hangulatot kelt a munkásban. Ez a jóleső közérzés állandó forrása a munkakedvnek, ez a hajtó árama az ember lelki motorjának, mely az engedelmes izomzatot túlfeszítés nélkül a rendesnél hosszabb ideig képes munkában tartani.*²⁷

Solymossy szerint a bér munkás, *a proletár szellemileg csak figyelme által van a részére kiszabott munkához kötve, s nem képzettsége, tudása által*. Ilyen hajszolt állapotban pedig a figyelem nem produktív agyműködés, hanem csupán feszültségi állapot, mely élénkítés helyett nyűgözi, megkötöi *a szabad képzelet teremtő folyamatát, mely fáradtan, unottan, sebzetten csapong, kínlódik, s nem céltudatosan közlekedik határai között*. Szerinte nincs olyan ember, aki gépszerűen tudná végezni munkáját, mert az emberi szervezet a képzelet befolyása alatt nem folyton „egyenlő” dolgok létrehozására törekszik, hanem a legnagyobb változatosságra.

Solymossy Sándor Katona Lajosról írott nekrológiájában megemlékezik mestere társadalomfilozófiai nézeteiről, melyek csupán magánbeszélgetéseken hangzottak el.²⁸ Katona Lajos is azt hangoztatta, hogy a falu és a nagyváros harca a századforduló legszembeötlőbb társadalmi jelensége. Katona Lajos a gazdasági harcról, az osztályellentétokről nem beszélt, mint Solymossy, — a harcot csupán a művelődésre korlátozta. Ha Solymossy átgondolta volna ekkor Katona Lajos véleményét, azt kellett volna mondania, hogy *a proletár lélektani boldogtalanságát az a kulturálatlanság okozza, amelyre a nagytőke kényszeríti*. Katona szerint nem a tőkés és a proletár küzd egymással, hanem a művelt és műveletlen osztály: a szakadást egyfelől a nemzetközivé szintelenítő, gyors haladás, másfelől — a nép, a proletár felől — „a konzervatív kényszerátalakulás lassú menete” jellemzi. Katona Lajos szerint ebben a harcban egyik félnél sem következhet be teljes pusztulás, mivel *társadalmi belháború*, — ma így mondanánk: belső ellentmondás.

Napjainkban azonban nem elérhetetlen ábránd, hanem örvendetes valóság a munkás-paraszt szövetség és az értelmiség gyümölcsöző együttműködése, mert megszűnt a kizsákmányoló osztályok uralma és a kizsákmányoló osztályok művelődési monopóliuma. Megszűntek a tudat fejlődését gátló társadalmi tényezők, de nem szűntek meg — és mindjárt teljesen nem is szűnnek meg,

²⁶ Vö. Ernst Grosse: Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft. Leipzig 1896. Solymossy utal e műre.

²⁷ Solymossy a társadalom fejlődésének alapját az önkéntesen vállalt munkában látja, a munkát azonban biológiai, természeti erőnek, melyet a nagytőke kisajátít más természeti erőkkkel együtt. Felfogása teljesen egyéni vélemény, nem a szociológiai irány szolgálai másolata.

²⁸ Solymossy Sándor: Katona Lajos. Ethn. XXI, 1910. évf. 257—262.

csak állandóan csökkennek, — azok a hamis tudatformák, amelyek a tudatlanság és a műveletlenség következtében gátolják a szocializmus megvalósítását, embernek emberhez emberi módon való közeledését. Solymossy tanításai-
ban előremutató az a vonás, hogy *a munka tulajdonképpen emberi cselekvések és pszichikai készségek dialektikus összefüggése, mely nélkül semmilyen társadalmi mozgás nem létezhet.* A mi feladatunk, a néprajz feladata, a népi tevékenységek és a modern társadalmi jelenségek összefüggéseinek konkrét módon való feltárása, hogy ezeket az elemi tevékenységeket a társadalom tudatosan és tervszerűen tudja felhasználni a szocializmus építésében.

SÁNDOR SOLYMOSSY UND DAS PROLETARIAT

von

S. DÖMÖTÖR

Vor der Befreiung beschäftigten sich die ungarischen Ethnographen mit der Lebensweise der Arbeiterklasse nur sporadisch. Sándor Solymossy, ehemaliger Professor der ethnographischen Abteilung der Universität Szeged, beschäftigte sich in 1900 mit dem Plan eine umfangreiche Abhandlung oder ein Buch mit dem Titel „Soziologie, Gewerbege-
schichte und Ethnologie” zu schreiben. Das Werk wurde nicht vollendet, doch erschienen einige Teile davon. Auf Grund dieser Teile beschreibt der Verfasser die eigenartige Auffassung von Sándor Solymossy über das Leben des Proletariats. Seine Ansichten wurden nicht vom Marxismus, sondern von der bürgerlichen soziologischen Auffassung von W. Sombart beeinflusst. Die beschreibenden Teile seiner Werke bewahren sehr wertvolle Beobachtungen der Lebensweise der Arbeiterklasse um die Jahrhundertwende.

AZ ARADI ÉS A SZEGEDI BOKÁLY

HEREPEI JÁNOS

Kökösi András királyi táblai ülnök és felesége Bágyoni Krisztina hagyatékának 1818-ban összeírt kimutatásában néhány, figyelmünkre nagyon érdekes értékelést találtam.¹ Ugyanis az akkori nagyküklő-megyei *Oláhivánfalván* őrzött javaik között följegyeztetett:*

Aradi fedeles kancsó 8 — Rf. 8 (Darabja tehát 1 Rf = 60 kr. értékű)²
Aradi fedeletlen kancsó 6 — Rf. 3 („ „ $\frac{1}{2}$ „ = 30 „ „)
Ismét másféle kancsók 8 — Rf. 2 („ „ $\frac{1}{4}$ „ = 15 „ „)

Ezekon kívül a kisküklő-megyei *Harangláb*on számba vett ingóságaik között volt:

Aradi fedeles kancsó Nro 8 — Rf. 4 (Darabja tehát $\frac{1}{2}$ Rf. = 30 kr.)
Aradi fedeletlen kancsó Nro 6 — Rf. 2 („ „ „ $\frac{1}{3}$ „ = 20 „ „)
Vintzi és Tordai kancsók Nro 10 — Rf. 2 xr. 30. („ „ „ $\frac{1}{4}$ „ = 15 „ „)

Ebből az adatsorból, bárha más értékeléssel látták el az oláhivánfalvi, mint a haranglábi edényeket, mégis csak megállapítható, hogy a legkitűnőbb erdélyi készítményeknek tudott *vinci* és *tordai* kancsóknál jóval nagyobb értéket jelentenek az *aradi* névvel nevezett cserépedények.

Kétség sem férhet hozzá, hogy ezek az *aradi* kancsók is *bokályok*, vagyis átlátszó önmázaz eljárással készített fajánsz-edények. Azonosításuk lehetőségét kutatva, figyelemmel kell lennünk más összeírások adataira is. Így a sepsiszentkirályi református egyházközség úrasztali készleteinek különböző időkből származó leltáraiban egy és ugyanazt az edényt 1767-ben *aradi*, 1777-ben *szegedi*, 1797-ben és 1800-ban *vinczi*, végül pedig 1803-ban ismét csak *szegedi* névvel jelölték meg.³ Ezek közül az elnevezések közül az eléggé kései, bár kétszeri előfordulású *vinczit* föltétlenül ki kell kapcsolnunk a számításainkból, minthogy erre e kancsónak más helyen ismertetendő leírásából megállapítható máz- és színezésbeli nagy különbsége, továbbá a Kökösi-féle leltárban reánk maradt értékelés nem csekély eltérése is feljogosít. Ezeket az elnevezésbeli bi-

* A megyeelnevezések a múlt századi adatokra vonatkoznak.

¹ A Székely Nemzeti Múzeum levéltárában őrzött Kökösi—Bágyoni-féle összeírás. 94. és 101.

² Egy Rhénes, vagy német forint 60 krajcár egységet tartalmazott, ellentétben a magyar forinttal, amely 100 magyar pénzt (denariust), vagyis 50 német krajcárt foglalt magában.

³ A Székely Nemzeti Múzeum levéltárában, valamint a sepsiszentkirályi ref. egyházközség papi hivatalában őrzött leltárak.

zonytalankodásokat azután megmagyarázhatjuk a leltárakat készítő egyik-másik pap járatlanságával, aminek megnyilvánulására számtalan más példát is idézhetnénk.

Ilyenképpen tehát maradna az *Aradról* és a *Szegedről* származtatott elnevezés, amelynek azután hihetőleg egy, vagy legalábbis közel egy fajta bokályszerűségekre kell vonatkoznia. Minthogy pedig közöttük biztos választalat éppen a leltárkészítők bizonytalankodása miatt nem húzhatunk, a reájuk vonatkozó adatokat együttesen szükséges felsorolnunk, viszont a hivatalos közegek által készített összeírások meghatározásában nincsen miért kételkednünk.

Minden egyes leltárt végigbongészva, egyes példányokra vonatkozó hivatkozást találtam:

Háromszéken:

Kilyén községben. A sepsi református egyházmegye esperesi látogatási jegyzőkönyve szerint 1804. február 7-én összeíratott a többek között ugyan egy fél ejteles *Onba* foglaltatott talpú, és ön fedeles kék virágos *Szegedi kantsó*.⁴

Sepsiszentkirály faluban: a sepsi református egyházmegye egyházközségeinek leltára szerint 1767. április 7-én összeíratott: 7mo: Egy onn fedeles és talpais onba foglalt gesztenye színű, miniummal és arannyal virágzott *Aradi*, három fertályos *Bokáj*, Szász Városi Tzeténi János Collatuma: a' fenekén ilyen írás vagyon: Tz. I. 1766. S. Sz. K.⁵ Ugyanez a bokály az egyházközség „Monumentum Templi” című jegyzőkönyvében az „Úr Asztalára valo Portekak” között 1777-ben eképpen jegyeztetett föl: Vagyon éj *Szegedi kanna* onos fedelű.⁶ Majd az 1797. február 23-i esperesi vizitáció ismét más néven emlékezik meg róla: Egy *Vintzi on fedeles bokály* a' feneken illy betűkkel Tz. I. 1766.⁷ Ugyanezzel a névvel illeti az 1800. évi október 29-i egyházlátogatási jegyzőkönyv szerkesztője is: 7° Egy *Vintzi fekete*, ön fedeles és talpas, kívül aranyos virágokkal ékes *Bokálly*; a' feneken T:Z:J. 1766. Utána később kézírással följegyezve: meg romlott, megint más kézzel utána írva: ez el adatot 48 *Drokon* 1827 be.⁸ Végezetül az 1803. december 15-én tartott esperesi látogatás jegyzőkönyve szerint: Egy *Szegedi Onnas százú fedeles kantsójának a száda megromlott*.⁹

Kisküküllő-megyében:

Désfalva községben: A református egyházmegye ekklezsiáinak 1676—1714. esztendőkbeli javai között találjuk felsorolva: *Simon Mihályné* egy zöld selyemmel varrott kendőt, 1 székely terítőt, 1 ön fedelű szegedi bokajt, 1 fehér csipkés kendőt adott.¹⁰ Az ajándékozás a megjelölt időhatárnak valószínűleg második felében történt, minthogy a patrona ura: désfalvi Simon Mihály uni-

⁴ I. h. A sepsi egyházmegye 1802—06. évi esperesi látogatási jegyzőkönyve. 75.

⁵ I. h. *Urbarium seu Inventarium Ecclesiarum Reformatarum Sepsiensium* (Ao 1759.) 370.

⁶ *Monumentum Templi Reformatorum Sepsi Sz. Kiralyiensium et Liber Infantium* ab Anno 1760 Baptizatorum. 46/A. (Az egyházközség tulajdonában.)

⁷ A Székely Nemz. Múzeumban volt.

⁸ I. h. 195.

⁹ I. h. 72.

¹⁰ Illyés Géza: A kükküllői egyházmegye javai és jövedelmei az 1676—1714. években. (Református Szemle. 1927: 668.)

tárius egyházi főkurátor 1723. november 28-án hunyt el,¹¹ s ezért kor szerint inkább beleilleszthető a XVIII. század első évei közé.

Harangláb községben, amely az előbbtől csupán 5 km távolságban fekszik: Kökösi András királyi táblai ülnök és felesége Bágyoni Krisztina 1818. május 1-én leltározott hagyatékában volt *Aradi fedeles kancsó* Nro 8. Értéke: Rf. 4. és *Aradi fedeletlen kancsó* Nro 6. Értéke: Rf. 2.¹²

Nagyküüllő-megyében:

Oláhivánfalva községben: ugyancsak néhai Kökösi András és megnevezett felesége javainak 1818. szeptember 28-án készített leltárában fordul elő: *Aradi fedeles kancsó* 8. Értéke: Rf. 8. és *Aradi fedeletlen kancsó* 6; Értéke Rf. 3.¹³

Udvarhely-megyében: Erdővidéken:

Erdőfüle faluban: Az erdővidéki egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyve szerint 1775-ben *van egy Szegedi Onas Kancsó Tsog János ajándéka*.¹⁴

Dél-Erdély hat községéből felsorolt 32 bokályról tudtuk meg *aradi*, illetőleg *szegedi* eredetüket. Közülük különösen a sepsiszentkirályi adatokból nyertünk nagyon becses meghatározást. Ezeket pontokba foglalva, megállapítható, hogy ez a cserépedény

1. *bokály*, egy esetben *kancsónak*, másban pedig helytelenül *kannának* meghatározva;
2. ürtartalma szerint: *három fertályos*, vagyis háromnegyed ejteles;
3. *önfödeles*;
4. talpa is *ónba* foglalt;
5. készítési módja: *bokály*, tehát átlátszó ónmázás kancsó;
6. *gesztenyeszínű*, más adat szerint: *fekete*. (Tekintettel arra a körülményre, hogy ha csakugyan fekete mázú lett volna, abban az esetben a következő pontokban megjelölt mintázat rajta nem lett volna látható; ennek következtében tehát el kell fogadnunk a gesztenyeszínű megjelölést, hozzáfűzve azt a lehetőséget, hogy itt annak bizonyosan a legsötétebb árnyalata jelentkezett.
7. díszítése: *kívül virágokkal ékes*, ennek pedig színezése;
8. az egyik meghatározás szerint: *aranyos*, a másik szerint pedig *míniummal és arannyal virágozott*.

E részletezés megtétele után most már tüstént tudunk azonosítani is, például a Székely Nemzeti Múzeum cserépedényeit választva. Itt azután három egyező mívű bokályt találtunk, amely mindenképpen megfelel a fenti leírás pontjainak. Lényegtelen eltérés csupán annyi, hogy az egyik födeletlen és talpa sincsen ónnal keretelve. Ezt az utóbbi bokályt 1942-ben Budapesten egy régiségkereskedőtől vásároltam s ő azt erdélyi eredetűnek állította. Ennek máza valóban sötét gesztenyeszínű, mintázata pedig csakugyan míniummal és arannyal festett, finom vonalvezetésű arabeszkek, amelyeknek kiképzése nagyon gyakorlott kezű, jeles mesterre vall. Festése ma már kevésbé kopottas volt. A másik két bokály, amely a Múzeum régibb anyagához tartozott, mázának színében valamennyire eltér az előbbtől. Mindkettő sötét lilásvörös, illetőleg

¹¹ Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. I, 223.

¹² A SzNM. levéltárában. 101.

¹³ I. h. 94.

¹⁴ Az erdővidéki egyházmegye jegyzőkönyvei között.

szederjes mázú, egyebekben azonban éppen úgy miniummal és arannyal festett, sűrűn elhelyezett levélkékből és indácskákból képzett, finom mintázatú, amely a kancsó külső egész palástját betölti. Ezek is kissé kopottasok, mázuk azonban éppen úgy sértetlen volt.

E típus volna tehát az *aradi*, illetőleg *szegedi* kancsó, amely nemcsak arannyal történt kifestéséért, hanem mázának évszázadokon keresztül utolérni nem tudott színezéséért és mélytűzű pompájáért, valamint előállításának kiváló finomságáért méltán megérte, hogy becsben a különben nagyon jeles *vinci*, meg *tordai* bokályok fölé helyezték. Megbecsült mivoltát bizonyítja az a körülmény is, hogy akkor, amikor a sepsiszentkirályi kancsó száda már megromlott, 1827-ben mégis 48 denárért, vagyis 24 krajcárért el tudta adni az egyházközség előljárósága, tehát még így is jóval magasabb áron, mint amennyire az 1818. esztendőbeli Kökösi-féle leltárban a nem-aradi kancsókat értékelték.

Ezek után a *sepsiszentkirályi* leírásból fölsímt típus mellé állítsuk a *kilyéni szegedi* kancsót. A kapott szűkszavú leírásban — a félejteles úrtartalomtól és az ónba foglalt talpú és önfődeles fölszereléstől eltekintve — arra kell különös figyelemmel lennünk, hogy a leltári leírás *kék virágos*nak ismereti. Ámde, ha a *szegedi* és az *aradi* bokályok mázának az előbb megállapított gesztenye-, vagy szederjes szín lett volna az egyetlen fajtája, abban az esetben a kékre színezett virágok a sötét alapon egyáltalában nem lettek volna láthatók, de különben is úgy látszik, hogy a mintázatnak miniummal és arannyal való megírása volt e gyártmányok különlegessége, ezért tehát az eddig megismert gesztenyeszínű, lilászörös, illetőleg szederjes mázú *szegedi* és *aradi* kancsókon kék virágokat nem kereshetünk. Mindezekért a *kilyéni* egyházközség bokályának leírását — szűkszavúsága miatt — összevontnak kell kijelentnünk, *kék* mázú, *virágos* mintázatra kiegészítve. Így most azután ismét sikerült egy újabb azonosításunk, ugyancsak a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében találva meg a megfelelő példát egy, az előbbiekkal azonos úrtartalmú, formájú és kidolgozású kancsóban. Ennek máza türkizkék, erősen kopottas mintázata pedig ugyancsak miniummal és arannyal finoman megírt levél- és indaelemekből képezetett. Máza ennek is sértetlen lévén, az állapítható meg, hogy a mintázat reáfestését egy második, talán gyengébb égetés követte.

A kisküküllő-megyei *Bernád* falu református egyházközségének 1676-tól 1714-ig terjedő években őrzött klenódiumai között említene 1 *kék, tarka ón fedelű bokáj-t*.¹⁵ E színösszetételt nem tudom másképpen elképzelni, minthogy világoskék alapra — az összeíró szerint — tarka mintázatok valának festve s illetéknéppen azonos, vagy legalábbis rokon kiképzésű lehetett a *kilyéni*vel. Kétségtelen ugyan, hogy a XVIII. századbeli bokályok között ismerünk hamvaskék alapozású, tarka virágmintázatú edénykéket, ámde a *bernádi* adat korban és lelőhelyben távol fekszik az ismert példányok korától és elterjedési körzetétől.

E megállapítások megtétele után föl kell tennünk a kérdést, hogy vajjon a *kilyéni* lett volna-e a *szegedi* s a *sepsiszentkirályi* az *aradi* típus képviselője? Alig hihető. Ellenben valószínű, hogy mindkét elnevezés ugyanazt, bárha két-féle színű mázzal készített fajtát jelöl. A biztos szétválasztást nem sikerült megtennem, minthogy a hajdani fazakasiparművészet folytatása már régesrég-

¹⁵ Református Szemle 1927: 688.

óta megszakadt. Sebestyén Károly kiváló néprajzosunk 1943-ban szóban közölt felvilágosítása szerint Szegeden még csak emléke sincsen, hogy ott valaha jeles cserépipar élt volna. De az egykor mégis csak itt élt fazekasságnak emlékei közül Bálint Sándor professzor sem tud tárgyi emléket felmutatni. De vajjon Szegednek és Aradnak egyáltalában volt-e művészi fazakasipara?

Borovszky Samu szerint *Mező-Szegednek* 1199 előtti időben történt keletkezése az Erdélyből jövő állandó sószállítmányoknak köszönheti eredetét. Ugyanis itt a Marosnak a Tiszába való betorkolásánál királyi tisztviselő székelt, aki azután a sónak átvétele, szétosztása és elszállítása iránt intézkedett. Segéd-, vagy alkalmi személyzete számos fuvarosból állhatott, ezek azután a királyi udvartól elkezdve, mindenfelé elszállították a meghatározott sómennyiséget. Idővel ez, az országot járó fuvarösszemélyzet hivatásos kereskedővé fejlődött,¹⁶ akik már nemcsak a sóval, hanem a közülük lassanként kifejlődött iparososztály termékeivel is felkeresték a közeli és a távoli vidékeket. Így történhetett azután, hogy az 1522-ben összeírt 1549 családfő közül már 1202 volt azoknak a száma, akik csupán csak mint kézműves, halász, molnár, fuvaros, hajós stb. iparral és kereskedelemmel foglalkoztak.¹⁷ De még pontosabban szólva, 291 iparos között összesen 5 fazekas és 4 korsós találtatott, akik céhet is alkottak.

1526. szeptember 28-án a török elfoglalván Szegedet, fölégette s — Hilf Lászlónak az itteni iparosság történetéről írott munkája szerint — ekkor a város ipara is megsemmisült s a fazekasok céhlevele is elpusztult.¹⁸ Azonban hogy itt véglegesen mégsem semmisült meg, hanem csak megfogyatkozott és leromlott az életlehetőség, mutatják a XVII. század derekátáji adatok, amelyek bárha csak mellékesen érintik a nehéz török jármot, a rácok rablásait, a végvári őrségek embertelen pusztításairól azonban keservesen számolnak be. Reizner János Szeged történetében az egykori levelek alapján arról tudósít, hogy a fülekiek 1641-ben több ízben is felperzselték a környékbeli falvakat, valamint Szeged egyik külvárosát: a felsővárosi szigetségen fekvő *Fazékszert* is ekkor rabolták ki.¹⁹ Természetes, hogy amikor a végvári vitéz 6–7 éven át nem kapott a hadparancsnokságtól egy fillér zsoldot, egy harapás kenyeret, úgy kellett tehát magáról gondoskodnia, ahogyan tudott. A főtiszteknek Bécsbe küldött jelentéseik világosan feltárják, hogy *a magyar katona előtt csak két eshetőség áll: vagy éhen kell halnia, vagy rablónak kell lennie.*²⁰ Ilyen körülmények között a szegedi *fazékszőriek* is kénytelenek voltak minden holmijukat a palánkon belül hordani s éjjelre maguk is oda húzódni. A *Fazékszört* azonban — Reizner szerint — végképpen mégsem hagyhatták el, mert ott voltak ipartelepeik, edényégető kemencéik, hajó-ácsoláshoz beszerzett fakészletük s a Tiszából kihalászott kotrék, amely tüzelőanyagukat szolgáltatta.²¹ Csatoljuk ehhez Gombkötő János füleki lovas hadnagynak a pozsonyi királyi kamarához ugyancsak 1641-ben intézett jelentésének azt a foglalatját, hogy

¹⁶ Borovszky Samu bírálata Reizner János: Szeged története c. könyvéről. Századok. 1900: 630.

¹⁷ I. h. 636–37.

¹⁸ Hilf László: A szegedi iparosság története. Szeged 1929. 12–14., 29. (E könyv adataihoz Kovács Sándor tanár szívességéből jutottam hozzá.)

¹⁹ Reizner János: Szeged története. I. Szeged, 1899. 134.

²⁰ Takáts Sándor: Kísérletek a magyar haderő feloszlására. 1671–1702. Századok. 1904:1, 17.

²¹ Reizner János I, 135.

Szeged három részből áll, mégpedig az egyik részben, vagyis a várban és palánkjában a török lakik; a második rész a derék város, ebben magyarok laknak és ez kedvét is keresi a kamarának; a harmadik rész a *Fazékszer*, amely a palánkhhoz van foglalva, de ebbe mind csak mesteremberek szorultak s kívül laknak a palánkon a Tisza felől; ezek nem akarják a magyarországi urakat, hanem mind afféle törökkel békelt emberek, tisztán csak a törökkel értenek egyet, maguknak pedig csak a maguk hizlalására vagyon gondjuk.²² Ha azonban Kovács Mihály főbírónak ugyanehhez a füleki hadnagyhoz intézett leveléből olvassuk a *fazékszőriek* nyomorgattatását,²³ nem csodálkozhatunk rajta, ha két rossz helyett mégis inkább csak egyet választottak.

Viski Károly megállapítása szerint: a török foglalás következtében az ország két műveltségterületre szakadván, az egyik — amely Erdély és a maradék magyar királyság területére korlátozódott — a céhbeli fazakaslegények vándorlása következtében új stílushatások formálták át a korábbi díszítményhagyatékot, a másikon pedig — amely a török hódoltság területére terjedt ki — föltehetőleg csak a török s egyéb balkáni hatásnak is kitéve élte eddigi életét s egészen más jellegű, formában is gazdagabb, de vaskosabb, más színű fazakasmunkát termelt ki még a legújabb időkben is. Sőt a hódoltságbeliek, mert lehetőségük sem volt rája, majdnem semmit sem tanultak a céheknél is zártabb életet élő újkeresztyén mesterektől sem.²⁴

A szegedi fazekasság egykorú virágzására az is jellemző, hogy a törökök kiűzése után céhük 1719-ben már újjászületett. Ezt az a körülmény teszi bizonyossá, hogy körpecsétjükre ez az évszám van vésve.²⁵

A lakosságnak beköltözéssel történt felfrissülésére egy egészen különleges föltételezéssel kapcsolatosan tudunk reávilágítani. Ugyanis a XVII. század második felében a háromszéki Altorjáról — bizonyára az 1658. évi török-tatár pusztítás következtében — több székely férfi menekülve el, Szegeden telepedett le; közöttük — a szegedi katolikus egyházi anyakönyv feljegyzései szerint — ott találjuk Vastagh Balázst, a kiváló festő- és szobrászművész-család őst is.²⁶ A szegedi alsóvárosi és belvárosi anyakönyveket áttanulmányozva, ha a bekövetkezett hiányosságok miatt ma már nem is lehetséges a XVII. század második feléig visszamennem, az 1710–20–30-as esztendőekben mégis több székely eredetűnek is tartható családnevet jegyeztem ki; ilyenek a többek között a nagyon elterjedt Vastaghokon kívül a Baló,²⁷ Bartos, Bodor, Erdélyi, Kónya, Martonosi, Vajda, sőt Oláh stb.²⁸ E megállapítással csak azt akarjuk föltételezni, hogy a lakosságnak s közöttük az iparosságnak is még a török uralma idején is megvolt a derék utánpótlási lehetősége.

Az elmondottak után visszatérve az előbb említett okmányszámban veendő bizonyítékokra, e jelentésekből előbukkanó helynévben, az iparosság fészkeiben: a *Fazékszerben* határozott tanúságtételt látjuk annak a helyzetnek, hogy a város e részének talán legnagyobb jellegzetességét a fazakasok adhat-

²² Borovszky Századok. 1900: 640.

²³ Reizner IV, 179.

²⁴ A magyarság néprajza. 2. kiadás II, 322–23.

²⁵ Hilf. 63. és Bálint Sándor: Szegedi szótár. Bp., 1957. I, 409.

²⁶ Herepei János: Vastagh György. Páztortúz 1941, 277.

²⁷ Ma Baló.

²⁸ Itt mondom köszönetet mindkét parókia plébánus urainak, valamint Bálint Sándor egyetemi tanárnak, mint akik nagy előzékenységgel segítettek elő kutatásaimat.

ták. Csupán a teljesség kedvéért hivatkozom arra a helyzetre is, hogy a fazakas iparáról is jeles Sárospatak kollégiumának egyik, városfelőli, XVII. századi eredetű épületszárnyát *Fazekas-sor* névvel jelölték.²⁹ Az is megemlíthető, hogy Kolozsvárott a fazekasokról két utca is volt elnevezve s a nagyobbiknak neve már a XV. század derekán jelentkezett.

Elemzésünket tovább folytatva, tehát bizonyosnak kell mondanunk, hogy Szegednek e tájban aránylag eléggé jelentékeny fazakas ipara lehetett. Igaz, hogy a lakosság itt „törökkel bélelt”, vagyis törökhöz húzó volt. Már most ha arra figyelünk, hogy amiként a fejedelmi udvarban falborító bokálycsempeket készítő törökországi iparosok is megfordultak, azonképpen talán még inkább hihető volna, hogy más kézművesek a meghódított területekre s az adófizető országokba is kirajzottak. Ismeretesek a persa-arab-török agyagművességnek csaknem utolérhetetlenül remek készítményei, ezekkel azután egybe vetve az *aradi* és *szegedi* bokályok vörös szederjes, gesztenyeszínű, meg türkizkék fémmázas alapra miniummal és arannyal írott arabeszkait, levél- és indadíszítményeit, talán nem tarthatnók lehetetlennek, hogy ebben a két, török uralom alatti városban egy-egy provinciális muzulmán ipari és kereskedelmi központot találtunk volna meg. Ámde bizonyos, hogy egy-két török fazakas, avagy fazakas-áruval kereskedő ember még nem lehetett egy egész városrész névadója, ellenben a *Fazékszer* elnevezésnek a magyar lakosságtól eredő régebbi gyökerű keresztelésen kell alapulnia. Azután meg a szegedi török állomás egyáltalában nem foglalt el olyan tekintélyes helyet, hogy ott egészen kiváló muzulmán iparosság, avagy kereskedővilág telepedhetett volna le. Sőt ha az úgynevezett *szegedi* bokály eredeti török iparcikk lett volna, amelynek főforrása Istambul, avagy kelet valamelyik másik nagy városa, Erdélybe semmiképpen sem Szeged és Arad felőli kerülőúton, hanem a Kárpátok déli szorosain keresztül török, vagy még inkább görög, meg örmény kereskedők révén a határmenti harmincados állomások megkerülése nélkül jött volna be. Ezért nevükben is a „török” jelzős megszorítást is meg kellene találnunk, amiként például Bornemissza Anna fejedelemasszony gazdasági naplóiban 1671. június 8-áról keltezve olvashatjuk, hogy Horváth András harmincados *Vásárlott*... *Fekete citromlevet egy török korszóban négy oroszlanys talléron*.³⁰ Csakhogy az itt megjelölt „török korszó” más típust képviselt, mint a mi, olasz hatás alatt formált bokályedényeink!

Tudjuk, hogy Szeged már a XVI. század derekán török kézen volt, Arad virágzó várost pedig az ellenséges támadás 1555-ben pusztította el, a lakosság megmaradt része azután a régi telephelytől körülbelül egyórányi távolságra keresett magának új letelepedési helyet, a régítől körülbelül egyórányi távolságra alakította a mai város magvát,³¹ azonban a fejedelemség első százada óta Lippával együtt többször cserélt gazdát, mígnem Bethlen Gábornak Lippáról, e nem csekély erősségű végvárról 1616-ban véglegesen le kellett mondania,³² s így — Szalárdi krónikája szerint — *Arad nevű török kastély*³³ is csakhamar kezükbe került. Amikor azután végtére is megindult a törökök elleni hadjárat, a császári

²⁹ Marton János: A sárospataki református főiskola története. I. 87. — Román János: A sárospataki kollégium. Bp., 1956. 7—9. 11. 13.

³⁰ Szádeczky Béla: I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. I, 99.

³¹ Tudományos gyűjtemény IV, 1821. 73.

³² Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Pest, 1853. 35—36.

³³ I. h. 358.

hadak őket már 1686-ban elűzték Szegedről, Arad környékét: Borosjenőt, Világost szinte egy évtizeddel később: 1693-ban, Váradot is ugyanakkor, Gyulát meg 1695-ben vették meg, Temesvárra pedig csak 1716-ban került a sor. Közben azonban itt is — ott is: Arad alatt Lippánál, majd Karánsebesnél is felújították a harcot a betörő török hadak, tehát a Maros—Tisza—Duna-szög ekkor még csöppet sem kedvezett a békés ipari munka fejlődésének, vagy éppen felvirágzásának.

E bokályok tehát nem lehettek török készítmények, jóllehet színezésük s mintázásuk nagyon is kelet felé csábít, de nem lehettek saját iparművésztünknek a XVII—XVIII. századforduló táján először feltűnt új hajtásai sem.

Bónis Ferencnek talán kassai udvarházában 1668. február 3-án összeírt ingóságai között találjuk *Veres szederjes bokály új keresztény korsó nr. 1.* körülírással megnevezett portékát.³⁴ Ennek „veres szederjes” színe, vagyis máza nagyon eltér az újkereszténynek (anabaptisták) megszokottabb fehér, avagy kobált-kék mázától, ellenben pontosan megfelelne a *szegedi* és *aradi* névvel jelölt bokályok alapszínének. Ugyancsak Bónis Ferenc kassai házában újkeresztény fazakas munkái között fordul elő *egy hosszas azonféle aranyos festett pohár nr. 1.* Ennek az utóbbinak kék mázát és aranyos festését megegyezőnek tartjuk a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményének fentebb idézett darabjával, mindkettejük pontos egyezését azonban mégsem tudhatjuk kimutatni a kassai leltár szűkszavúsága miatt. De ehelyett a kisküküllő-megyei *Désfalván* s netalán *Bernádon* is már az 1676—1714. esztendőik között, vagyis abban az időben, amikor a Bethlen Gábortól Alvincre telepített, tehát vinci újkereszténynek helyhez kötött kiváltságai még mindig zavartalanul érvényben valának, mégis csak megtaláltuk a *szegedi bokályt*. Láttuk azonban azt a helyzetet is, hogy mind a kétségtelenül *vinci* bokályokra, mind pedig a *szegedi* és *aradi* kancsókra vonatkozó egyidejű adataink csakis Délerdélyben jelentkezvén, független külön ipari központokra utalnak, minthogy a vinci anabaptistáknak ekkor még egyáltalában nem állott érdekükben kiváltságot helyükről történendő kirajzásuk. Arra sem gondolhatunk, hogy akár az erdélyi, akár pedig a felső-magyarországi újkeresztény iparosok legjelesebbjeinek egynéhánya társaitól különválva, éppen a török uralom alatt sínylődő területekre, avagy a török iga alól már felszabadult, de gazdaságilag, vagyoniilag, sőt lakosságában is jó részben kipusztított vidékekre telepedett volna le s éppen az elszegényedett törzslakosság, vagy a beszivárgó, de még vagyontalan jövevények számára kezdte volna s másfajtajú bokájoknál értékesebb és ezért drágább iparcikket készíteni. Viski megállapítása mellé éppen itt kell lerögzítenünk, hogy a *szegedi* és *aradi* bokály azonosított példányaiból megállapíthatólag megformálásuk és alakjuk lényegében mégsem tér el a meghódolatlan területek készítményeitől, csupán mintha egy kicsinyég zömökebbek és valamikéval vastagabb falúak lennének az Erdélyben és a kapcsolt részekben, valamint a királyság maradék területein készült finom kivitelű edényeknél.

Mindezek alapján föl kell tételeznünk, hogy *Szeged* fazakas ipara az idegen, mégpedig határozottan olasz, vagy a missziót teljesítő raguzai ferencesekkel bejött iparosok hatását vagy még a török hódítás előtti időben fogadta be, vagy pedig a török uralom tartama alatt netalán külső országokba is elvetődő

³⁴ Történelmi Tár 1886: 581.

szegedi mesterlegények hozták magukkal haza, ahol helyi sajátosságokat öltött magára.

Arad városa azután — egy 1821. évi leírás szerint — „itt a' közép Ponton, a Maros partján feküdvén, piartzos nagy árúlló hely, Emporiuma az Erdélyből, Bánátból, Szeremségből jövő, Pamukat, Móldovából, Bukarestből hordó Gyiót-zoknak és a' Szászszí városbéli Magyar Szekereseeknek”,³⁵ valamint bizonyosan a Tisza felől jövő áruknak is, ezért nagyon hihető, hogy az itteni iparosság is átvette a különböző s főképpen a nyugati irányból érkező hatásokat s ezért valószínű, hogy a magakészítette bokályokon megnyilvánuló ízlést és különleges előállítási módot a Maros vonalán közvetlen vonalat tartó Szegedtől nyerte, illetőleg a szegedi készítményeknek lerakatává vált.

DER BOKÁLY IN ARAD UND IN SZEGED

VON

J. HEREPEI

Das Wort Bokály gedeiht heute auf ungarischem Sprachgebiet am besten in Siebenbürgen. Eine schon festgestellte Sache ist, dass man den Ursprung dieses Wortes im dialektalen piemontesischen Wort „bocal“ oder eher im venezianischen Wort „bocal“.

Aus den siebenbürgischen Familieninventarien und kirchlichen Inventarbüchern können wir auch wissen, dass die meisten schriftlichen und sachlichen Denkmäler ebenso hier uns überliefert sind, da die Fürsten des 17. Jahrhunderts alles getan haben, um das Gewerbe und die Kultur ihrer Länder zu entwickeln. Ausser ihnen aber finden wir auch den Weg, der vermutlich aus Venedig oder Dalmatien ausgehend nach Szeged und von dannen nach Siebenbürgen führend die verschiedenen Sorten der durchsichtigen zinnglasierten Töpferwaren mit sich gebracht hat.

Nach Beweisen, die im 18. und 19., vielleicht auch im 17. Jahrhunderten zum Vorschein gekommen sind, kann man an diesen von den Siebenbürgen „szegeder“ genannten Pokalen die unten aufgezählten charakteristischen Eigenschaften unterscheiden:

1. Art: Bokály, d.i. irdenes Krüglein;
2. Rauminhalt: ungefähr $\frac{3}{4}$ Eitel;
3. Ausstattung: meist mit Zinndeckel und Zinnspund, mit eine Zinnklappe am Deckel, die Sohle auch mit Zinn eingerahmt;
4. Herstellungsart: durchsichtiges zinnglasiertes Krüglein;
5. Farbe der Glasur: hell oder eher dunkel kastanienbraun, manchmal auch dunkelblau oder lilarot; eine andere Färbung: hellblau;
6. Verzierung: aussen mit Blumen und Arabesken dekoriert, diese Letzteren mit Minium und Gold gefärbt.

³⁵ Tudományos Gyűjtemény 1821: 79.

A SZŐLŐ ÉS MUST A SZEGEDI TANYÁK NÉPÉNEK TÉLI TÁPLÁLKOZÁSÁBAN

BÖRCSÖK VINCE

A leszüretelt szőlő legnagyobb részét a férfinép *kisutulja*, vagyis mustot készít belőle. Ha mennyiségben nem is, változatosságával azonban föltétlenül vetekszik vele az asszonyok munkája, a szőlő eltevése és felhasználása.

Már szüretkor félreteszik a lesimított szőlőhártyára az egészséges, ritka, kövidinka és kecskecsöcsű fürtöket, hagyományos helyi nevükön fejeket, böndőket. Garabolyokba, kétfülű kosarakba rakják és kézben viszik egyenesen a padlásra. Mindez nagy gonddal történik, hogy a szemek ne törődjenek. A tanyaház padlásán szálás szalmát, zsuppot terítenek szét. Újabban papírt is használnak. Erre rakják ki lazán egymás mellé a fürtöket. Ha piacra is szánnak belőle, akkor 4–5 mázsát is elraknak. Gyakran előfordul, hogy az esős, borús őszi miatt nem tud a szőlő rendesen beérni. A szőlőszemek héja vékony lesz, sőt meg is repedezik. Ilyenkor a szőlőszem penészedik, rothadni kezd. Nincs más hátra, az eltett szőlőt le kell darálni, kisutulni. Ahol korai szőlő is terem, abból kerül ki az *állani való*, mert ez pusztul legkevésbé.

Az eltett szőlőt por, méginkább a téli fagy ellen újságpapírral letakarják. Egyébként a szemek nagy cukortartalmuk miatt, csak kemény hidegben fagnak meg, különösen ha nem takarják be őket. Karácsonyig mindenképpen igyekeznek eltartani. Egyrészt a szépen megaszalódott szőlő ilyenkor a legkelendőbb, másrészt a karácsonyesti asztalról sem hiányozhatik a szőlő. Igen kedves a disznóvágás során hústól, zsírtól eltelt emberi gyomornak is.

Ha kevesebb szőlőt tesznek el, akkor ezt raffiára, madzagra kötözik. Ez úgy történik, hogy méternyi hosszú spárta egyik végére kötnek egy fürtöt, 10 cm-rel magasabban kötik a másikat. Így haladnak tovább egészen addig, amíg a fonal közepére nem érnek. Most megkezdik a fonal másik végét, ide hasonlóképpen kötöznek. Vigyáznak arra, hogy az egymás fölé kötözött fürtök ne érjenek össze, hanem köralakban helyezkedjenek el. A füzért most a szelemenfába ütött szögekre, vagy külön erre a célra felakasztott rudakra rakják. A felrakást úgy irányítják, hogy a jobb- és baloldali fürtök ne essenek egy irányba. Így jobban szellőznek, tehát kisebb a penészedés, rothadás veszélye. Egészen a nagyobb hidegek beálltáig itt marad a szőlő, azután az éléskamrába hozzák le. Egyébként erre az időre már jócskán meg is fogyatkozik.

Még egyszerűbb, de legbiztonságosabb módja az állani való szőlő eltevésének, amikor az egymástól 10 cm távolságba felkötözött böndők fonalát vízszintesen feszítik ki. Gyakran találkozunk olyan eljárással is, hogy a vízszintesen fölfüggesztett tányéricszárra raffiával egymás mellé egyenként kötözik fel a szőlőfejeket.

Vendég, beteg számára, ünnepi asztalra befőttes üvegben is tettek el valamennyi szőlőt. Még szüret előtt kiválasztották az alkalmasnak tartott legszebb, óriás fürtöket. Mindegyiket két araszos venyigével vágták le. A fürt fölött 10 cm-nyi csonkot hagytak, a többi alul maradt meg. Mintegy 2 l nagyságú befőttes üvegbe vizet öntöttek és ebbe úgy állították bele a venyigéket, hogy a fürtök az üveg száján kívül köralakban helyezkedjenek el. Az üvegben levő víz poshadásának megakadályozására egy félmarék faszenet kellett beledobni. Az üveget a tisztaszoba mestergerendájára, esetleg a mennyezetről lelógó függőlámpa tartójába helyezték bele. Ilyenkor természetesen a lámpaégit kivették. Ennek helyére került megkapó szobadíszként az üveg tele szőlőfürtökkel. A levél is, szőlőcsutka is egész télen megmaradt friss zölden. A szemek sem aszálódtak meg. Minthogy a tisztaszobában télen alig fűtöttek, a hőmérséklet is állandó volt.

A szőlő eltartásának másik módja az *aszalt szőlő*, másként *mazsola* készítése. Az asszonyok már a szüret idején felkötött kötőjükbe összegyűjtötték a darázscsípte, összeaszalódott, az ő szavukkal *töpött* szőlőt. A csumáról leszedték, mustban megmosták. Kiterítették egy deszkára, esetleg papírt tettek a kemence tetejére, és ott szikkadt meg. Egy-két nap múlva papírzacskóba vagy befőttes üvegbe rakták. Az üveget nem kellett lekötöni.

Ha kevés töpött szőlőt sikerült összegyűjteni, vagy idejében nem gondoltak rá, akkor kemencében szokták a mazsolának való szőlőt aszalni. Leginkább a rizling, vagy delevaré böndőket mossák meg, majd hagyják lecsurogni. Azután tepsibe teszik és sütés után a langyos kemencébe dugják. Ezt többször meg kell ismételni. Az első kivétel után száraz helyre, így kamrába teszik. Ha többszöri betevés után kellően megaszalódott, lecsipkedik a csumáról és mustban megmossák. Kiterítik a napra, deszkára és papírral leborítják a darazsak ellen, hogy így szépen megszikkadjon. Még jobb, ha újra tepsibe rakják és ismét kemencébe teszik. Szikkadás után papírzacskóba, de még inkább befőttes üvegbe kerül. Az üveg száját por ellen le kell kötni.

Az így házilag készült mazsolát mákoskalács sütésénél belekeverik a mákba. Jó bodagot is lehet vele sütni. A boltban vásárolt mazsola helyett szokták régebben és háborús időkben használni. Tökéletesen megfelel. Egyetlen hibája, hogy a magja benne marad.

A *szőlőbefőtt* készítése már a múlté. Szüretkor a legszebb fejekből válogatták ki a befőzni valót. Csak egészséges szemek kerülhettek bele. Nagyon kedvelték hozzá a kecskecsöcsű szőlőt. A fürtöket alaposan megmosták, majd lazán 3–4 l nagyságú befőttes üvegbe rakták. Forró mustot öntöttek rá, majd pergamennel lekötötték, és *kiduncolták*, azaz kellően átpárolták. Alkalmas helyre, leginkább éléskamrába tették el. Amikor eljött az ideje, fölbontották, a kiemelt fürtöket lecsorgatták. A visszamaradó levet mustként éltek el, a szőlőt pedig úgy csipkedték le a csumáról, mintha éppen szüret volna. Még a csoma is megtartotta zöld színét, egyáltalán nem száradt össze. Olykor előfordult, hogy a fürtökre öntött must *mögindult*, forni kezdett és így a befőtt tönkrement.

Ha azt akarták, hogy több férjen, akkor lebogyózták és úgy rázták bele az üvegbe. A meggybefőthöz hasonlóan a szőlőszemeket és a mustot kanállal fogyasztották. Mindkét esetben szokás az is, hogy hideg musttal öntötték fel a készülő befőttet és sütés után a kemencében dunsztolták ki. A szőlőbefőtteket még a *szalicer*, azaz szalicil segítségével is védték a romlástól.

Ma is készül a *szőlőlekvár*. Főzésre leginkább az otellót, izabellát kedvelik, mert mustja, bora nem olyan jó. Lekvárnak egyébként bármifajta szőlő alkalmas. Készítéséhez úgy fognak hozzá, hogy a szőlőt megmossák, a szemeket lecsipkedik és üstbe teszik. Lassú tűzön főzik. Forralásnál feladja a habját és a mag a tetejére kerül. Habszedő kanállal könnyű leszedni. Sűrűre főzik, de annyira már nem szabad besűríteni, mint a szilvalekvárt, mert a cukor megpörkölődik benne. Mindenesetre addig főzik, amíg a kavarókanál meg nem áll benne. Állandóan kell egyébként kavargatni, mert a benne maradt mag és héj miatt könnyen lesülhet. Ha lassú tűzön főzik: több, gyors tűzön kevesebb lekvár lesz belőle. Ha azt akarják, hogy mag ne legyen benne, félfőzésben búzarostán átpaszírozzák. Ilyenkor nemcsak a mag, hanem a bőr is felakad.

A szőlőlekvárt süteménybe, kalácsba téve, kenyérre kenve fogyasztják. A gyerekek különösen kedvelik.

Mustból készül az *állított bor* is. Többféle eljárás ismeretes. Legegyszerűbb, amikor egy erős falú, 15–20 literes hordót félig töltenek tiszta és még meg nem indult friss musttal. Utána 2 dkg szalicilt tesznek hozzá, majd a hordót teljesen teletöltik musttal és jó erősen ledugják. Nyolc nap múlva üvegekbe fejtik le, esetleg hordóba is. Olyan helyen tartandó, ahol nem indul meg. A borospincében nincs jó helye, mert a bor szomszédságában könnyen forni kezd.

Másik eljárás, amikor 10 literenként számítanak 1 dkg szalicilt. Mielőtt a mustos hordóba tennék, 1 l mustban forralják. Azután töltik hozzá, majd *lefűjtják*, azaz kukoricahéjjal körültekert fadugóval jó erősen bedugaszolják. Kilenc napig nem érheti levegő. Utána ki lehet verni a dugót. Ha nem indult meg a must, akkor az *állítás* sikeres volt. Nem mindig szükséges lefejtetni, hiszen ha letisztult mustot tettek bele, akkor forrásnak sem indulhatott, tehát seprőnek sem szabad lennie.

Ismeretes olyan eljárás is, amikor az egész mustot nagy üstben felforralják. Forralás közben addig szedik a habját, amíg egyáltalán feladja. Azon forrón hordóba töltik, kevés szalicilt tesznek bele, majd jó erősen ledugaszolják. Hátránya, hogy a forralás sajátos ízt ad neki és ez erősen megérzik rajta.

Legtermészetesebb ízű akkor lesz az állított bor, ha minden kezelés nélkül egyszerűen erős falú, kiforráztott kishordóba töltik a lehiggadt tiszta mustot és jó erősen ledugaszolják. Lehetőleg elkülönítik a forrásnak induló egyéb musttól. Ennél az eljárásnál nagyobb a kockázat, de ha sikerül, ez lesz állított bornak a legfinomabb.

Különösen asszonyok és gyermekek fogyasztják. Vendégségben, lakodalomban, disznótorban, ünnepek alkalmával, de betegnek, gyerekágyasnak is kedvelt csemege. Miután asszonyok kedvelik, tréfásan *kontyalávaló* néven is emlegetik. Borral házасítva férfiak sem vetik meg. Az *édősbor*, ritkábban *fűjtött bor* néven is emlegetett állított mustból korántsem lehet egyszerre annyit inni, mint a rendes borból. Piacra általában nem kerül.

Tanyai különlegességnek számít a *mustméz*. Akkor készült, amikor a must és a bor olcsó volt, a cukor pedig a tanyai ember jövedelméhez képest drága. Legutoljára a második világháború, majd az infláció idején készítették, amikor cukorhoz alig lehetett hozzájutni. A mustot üstben felfőzték. Forralás közben a fölverődött habot leszedték. Utána lassú tűzön addig főzték, amíg szirupszerűre nem sűrűsödött. A kanálnak nem kell megállania benne, hiszen úgy kell folynia, mint a méznek. Általában 50 l mustból 5 l méz készíthető. Befőttes üvegekbe rakták és por, szennyeződés ellen lekötötték. Ha hosszabb ideig

állott, a rendes méz módjára szépen *mögikérsodott*, azaz szemcséssé vált, megcukrosodott. Cukor és méz helyett egyaránt használták édesítésre.

Eddig a szőlő, illetőleg a must vagy külön-külön szerepelt, vagy egymással összekapcsolódva vizsgáltuk eltartásuk módjait. A következőkben arról lesz szó, hogy a must más gyümölcshöz, illetőleg tápláléknövényhez hozzáadva mennyiben teszi változatosabbá a gazdasszony téli élelmiszerkészletét.

Gyümöcslékvár főzésénél a must a minőség feljavítására szolgál. A fák alatt összeszedett hulladék almát és körtét megmossák, héjától megtisztítják. Kisebb darabokra vágva üstbe teszik. Annyi mustot öntenek rá, hogy jól *fölérje*, azaz az egészet ellepje. Lassú tűzön addig főzik, amíg a kanál meg nem áll benne. Vasüstben nem szabad főzni. Amikor kissé kihűlt, cserépfazekakban teszik el télire. Birsalmalekvárt is igazán csak musttal lehet ízesre főzni.

A *töklékvár* is musttal készül. Leginkább a szürkésfehér héjú dinkatököt használják hozzá. Megmossák, fölnégyelik, a magját kitakarítják, a héjtól is megtisztítják, végül zománcos, vagy rézüstben aprítják. Musttal felöntik és állandó kavargatás közben lassú tűzön főzik. Ha a kanál már megáll benne, akkor hűlni hagyják s a gyümöcslékvárhoz hasonlóan elteszik. Rendkívüli édessége, sajátos íze miatt igen kedvelik.

Egyébként bármiféle gyümölcsöt el lehet tenni musttal. A megmosott gyümölcsöt tiszta üvegekbe rakják. A mustot megforralják és lassan ráöntik. Kis szalicilt is tesznek rá. Majd lekötik és a szokásos módon kidunsztolják. Cukrot nem kell bele tenni. Ez az eljárás is főleg háborús és ínséges időkben járta.

A *tökbefőtt* ugyancsak musttal készül. A tisztára mosott dinkatököt feldarabolják. A magját kiveszik, a héjától megtisztítják. Kockára, vagy másféle tetszetős formára szelgetelik föl. Először meszes vízben áztatják, hogy a forró mustban is megtartsa alakját. A mustot felfőzik, a habját leszedik, majd hagyják, hogy kissé besűrűsödjék. Most a meszes vízben áztatott tökszeleteket beledobják. Amikor kellően átforrósodott, befőttes üvegekbe töltik. Kevéske szalicilt tesznek rá és vaniliával, *szögfűszöggel* ízesítik. Kidunsztolás után a kamrába rakják. Igen kedvelt csemege, büszke is a gazdasszony rá.

Hús mellé mustban áztatott kompótot is készítenek. Az almát, körtét megtisztítják, gerezdekre vágják és forró mustot öntenek rá. Frissen elkészítve főtt és sült húshoz egyaránt élik. Ez természetesen csak szüret idején készíthető.

A nyáron a maga idejében aszalt meggyet, almát, körtét, szilvát, szüret idején mustban szokás megmosni. Lecsorgatják, majd megszárazítják, végül zacskókban elteszik. Az ilyen módon tartósított aszaltgyümölcsbe nem esik bele a moly. Az így felhasznált mustot egyébként ülepedés után minden további nélkül visszaöntik, hiszen még forrás előtt van.

Ugyancsak mustból készül a többféleképpen emlegetett *borpár*, *borélesztő*, *borkomló*. Kancahordóba mustot töltenek. Egy idő múlva forni kezd, a habját feladja a tetejére. A tiszta habot most leszedik és búzakorpával *fölhajtják*, összedörgölik, hogy morzsalékos legyen. Azután a napra, vagy kemence tetejére terítik ki, hogy megszáradjon. Utána zsákba teszik és száraz helyen, leginkább a kamrában az *ászok* néven ismert deszkákon tartják. Szokás egyszerre fél zsákkal is készíteni.

Sütéskor a szükséges mennyiséget — egy 5 kg súlyú kenyérre fél marékkanal — számítanak — langyos vízben megáztatják. Jó, ha estétől reggelig ázik. Most szitán átszűrjük. Az átszűrt lébe rozslisztet tesznek és abból készítenek kovászt a kenyérnek. Sütés után egy fél tányér kovászt meghagynak, majd a kenyér-

tésztából is visszahagynak egy darabot. Liszttel tarhonyaszerűre feldörzsölik, azaz *morzsoltka* készül belőle. Kemence vállán megszáritják és legközelebb már ezzel *töszik* a kovászt. Ilyen eljárással voltaképpen csak első alkalommal kerül a borélesztő használatára sor.

Van, aki mindig borkomlóval szeret sütni. Manapság már a bolti élesztő kiszorította. A régi tanyai öregek egyedül ezzel sütöttek. Ínséges időkben mindig fölüjírták a készítését, amikor nem juthatnak élesztőhöz. Ilyenkor még kalácsot is sütnek vele, bár ezzel nem olyan ízletes. Ha egy-egy tanyában jó borkomlót tudtak, a belőle készített morzsoltkából szívesen kértek lakodalmas házakhoz is, mert kiváló kenyeret akartak sütni. Napjainkban készítése és használata már lassan feledésbe megy.

DIE WEINTRAUBE UND DER MOST IN DER ERNÄHRUNG DER BAUERNHOFBEVÖLKERUNG IN DER UMGEBUNG VON SZEGED

von

V. BÖRCsök

Im sandigen Gebiet der ungarischen Tiefebene entwickelte sich nach der Phylloxerenseuche eine moderne Weinkultur. Einerseits band sie den Triebssand, andererseits spielte sie eine bedeutende Rolle in der Ernährung der Bauern. Der Verfasser analysiert ausführlich was die Weintraube und der Most in der Ernährung der Bauern bedeuteten und was für Speisen und Getränke aus ihnen für häuslichen Gebrauch bereitet wurden.

HARASZTI TÁPLÁLKOZÁSI HAGYOMÁNYAI

BÓNA JÚLIA

Harasztiban kétszer szoktak étkezni naponta. A reggelit 10 óra tájban fogyasztották, délután 4–5 óra körül ebéd-vacsoráztak.

A haraszi asszony sorsára régebben jellemző volt, hogy nem ehetett akkor, amikor akart. Ezzel szemben a férfinak — de csak ha szántóvető, vagyis *kocsis* volt — elnézték, ha elment az *ól* néven emlegetett kamrába és szelt magának akár szalonnát, akár hurkát. Az ebédnél, ha volt hús, esetleg csiga vagy hal, abból az asszony nem ehetett, mert ez csak a nehézmunkát végző kocsiszt illette meg.

Nyáron, ha kint dolgoztak a földeken, a *redusa*, vagyis a nagycsalád főzésben soros női tagja vitte nekik az ebédet. Mindegyiknek megvult a maga fából készült *szántótűőljá* (szántótál) és abból evett.

Amíg a házközösség virágjában volt, és mindnyájan otthon voltak, akkor ebédkor a nagyszobában levő asztalt ülték körül. Minden férfi a magacsínálta székre ült, a menyecskék pedig férjeik mellé álltak. A gazdasszony a nagy cseréptálat, amiben főzött, az asztal közepére tette. A *kályn* azonban már a menyecskék rakták a cseréptál szélére, mindegyik a maga férje elé. Amíg a férfiak ettek a közös tálból, addig a menyecskék folyton ott sürgölődtek körülöttük, mindegyik a maga párját szolgálta ki; kenyeret vágott neki, vizet, bort töltött. A tányérok csak később jöttek divatba. Az asszonyok és gyerekek csak akkor ehettek, amikor a férfiak befejezték az evést.

A mai harasziak emlékezete szerint reggelire fölváltva ezek az ételek kerültek asztalra:

tárhányós lévcse. Zsíron *pörzsölnek* hagymát, erre tesznek kevés piros-paprikát, majd felöntik vízzel. Ebbe szórják a friss tarhonyát, ha van még kolbász, azt is;

szelős lévcse. Voltaképpen rántott leves. A rántást vízzel felöntik és úgy fogyasztják;

keszőce, másképp *sávájú* vagy *ecetős lévcse*. Fokhagymás rántást csinálnak, felöntik vízzel, kis ecettel, hogy savanyú legyen. Ma már *bábilevél* 'báberlevél' is kerül bele, sőt egész tojást is elkevernek benne. Régebben ehelyett *hurkúó* főtt bele. Keszőcét disznótorban is főztek. A különbség csak az volt, hogy ilyenkor hurka helyett májat és kockára vágdalt húst főztek bele;

bobojó lévcse. Nem egyéb, mint paradicsomleves. Harasztiban régebben apró, sárga paradicsomot termeltek. Megfőzték, berántották. Ha volt, hurkát is főztek bele, néha *csikcsüöt*, *törpe hárcsüöt*;

kápisztalév csak télen főtt. A káposzta levelébe hurkát tettek, esetleg a kápisztalévben csik főtt.

Itt kell megemlítenünk, hogy a harasztiak, noha tartottak tehenet, a 80-as évek előtt sose fejték. Így mondta Kürtös Estör nenike. A fejest a Veszprém megyéből betelepült Gál Ferenc asszonyától, Kiss Ágnestól tanulták meg a harasztiak. Ezután hosszú ideig, ha fejték is, nem tudták a tejet mire használni, és inkább eladták a *lúkos* néven emlegetett bevándorlóknak. Kalácskészítéshez csak a századforduló után kezdték használni a tejet a bennszülött harasztiak. Még manapság is ritka az a ház, ahol reggelire tejet vagy tejeskávét isznak.

Régebben *prohà* is főtt reggelire. Ez kenyérlisztből sült málé. Kürtös Estör nenike emlékezett egy mondókára, amit kicsi *puré* korukban mondogattak, ha proha volt reggelire: *prohà, prohà édös légy, mind a p...m (cunns) olyan légy.*

Hétköznapi ebéd-vacsorára a következő régi ételfélék jártak:

a teknősbékának eldobták a házat meg a fejét, a többi *megpirítottáók*, azaz süttették zsíron és úgy ették. Régebben a házzaljáró csigát is süttették, sőt néhol még manapság is. A csigára forró vizet öntöttek, és addig hagyták benne, amíg testéről a ház le nem vált. Április végén, májusban fölvták a fejénél is, hogy kivegyék a *csúlangot*, azaz csalánt, ha esetleg volt benne. Zsírba tették, megpárikázták, kissé megsózták, és úgy süttették.

Míg halászni jártak *lopál*, azaz titokban, gyakran volt ebédre *pochál* is. Ez apró, pár cm hosszúságú hal volt. A pochalat legtöbbször nyáron süttették meg. Úgy, hogy egyszerű vasvesszőre 3–4 pochalat tűztek, és szabad tűzön forgatták. Nem volt ritka azonban az sem, hogy a *szaháonybá*, vagyis tepsibe öntötték, mégpedig úgy, hogy előzőleg a szahányt *megpohájoztáók*, azaz meglisztették. Ebbe öntötték a sok kicsi pochalat, és rendszerint kenyérsütés után, a kemencében süttették meg; *bárnévóna*, a lacháziai nyelven *dödöle*. A *pérá* néven emlegetett krumplit kockára vagdalták, megfőzték, utána összetörték, és *besóztáók pohájúl*, vagyis lisztet kevertek hozzá. Mikor ez így megvolt, zsíros kanállal kiszaggatták, megfőzték, és úgy tálalták. Ma már megszórják kenyérmorzsával, esetleg tejföllel öntik le;

pérapöcs. A krumplit megfőzik, összenyomkodják, és lisztet kevernek hozzá. Manapság már tojást is. Így gyúrik. Ha ez megvan, ujjnyi vastagságúra elnyújtják, és 3–4 cm hosszúra vagdoszák. Vízben főzik. Régebben csak kevés zsírt tettek rá, ma esetleg kenyérmorzsát is;

szárüz háluskicá. Tésztából készült csipetke, amit régebben *bákrácsban* főztek, és mikor leöntötték róla a vizet, kicsit megzsírozták és úgy tálalták. Ma már túrósan vagy grízesen eszik;

lisztes paréj. A paréjt régebben megfőzték, csináltak hozzá rántást, főzeléknek készítették, mint ahogy ma a spenótot. Régebben a harasztiak egyáltalán nem ettek zöldségféléket: zöldborsót, zöldbabot, spenótot, sárgarépat. Mindezekre valamikor azt mondták, hogy *lúkos ételcse*. Nekik a világért sem kellett volna. Zöldfőzeléket csak a századforduló után kezdenek bennszülött harasztiak főzni.

Ineplő ételcsék:

kötöt háluskicá, másként *eleven bötyök*. Gyakran mondogatták: *tizenennyőc kötöt háluskicát csinýátam, kifýrátam belé*. A kötöt haluskica tésztáját a következőképpen csinálták: $\frac{1}{2}$ kg lisztet 3–4 tojást gyúrtak, sós vizet öntöttek hozzá, és kiverték olyan puhára, mint a polgárnép a rétestésztát. Ezután ki-nyújtották jó vékonyra. A tészta felületét megzsírozták, majd *összehengör-*

getik és sorra kötnek bötyköket. Amint egy bötyök kész, levágják és félreteszik. Ha az egész megvan, lábasban zsíron hagymát pirítanak, kevéske pirospaprikát tesznek bele, s az egészet vízzel öntik föl. Régebben ebben főzték az eleven bötyköt és így, lévvvel együtt tálalták. Ma már a lév elmarad. A bötyköket tiszta vízben megfőzik, mint máshol a gombócot, azután grízt, kenyérmorzsát, túrót vagy egyebet tesznek rá, abban hempergetik meg.

Kedvenc ünnepi ételük volt az *ecetös babcsá*. Kurucz Julis nene és Kürtös Estör nene emlékezete szerint majd minden vasárnap ecetes babcsát főztek minden háznál. Nem volt külön bableves, meg külön sűrűbab. Ilyet nem is ismertek. A babot félig sűrűre főzték, ecetet öntöttek bele, hogy kicsit savanykás legyen, és mindenkor karvastagságú füstölt *véroshurkáó* főtt bele. Enélkül el sem tudták volna az ecetös babcsát képzelni. *Tik*, azaz tyúk csak ritkán, húsvét, pünkösd, karácsony ünnepén került asztalra. Ilyenkor húslevest is főztek, de abba egészen a századfordulóig nem tettek zöldségfélét. Az egész tyúkot a levesben főzték meg, utána kivették, fölvagdalták, és leginkább lencse mellé ették. A tyúkhús sütésére az első világháború után került csak sor.

A *pululuská* akkor főtt, ha ősszel *pudárnak* mentek a szőlőbe. Ez olyan volt, mint a bárnevolna, csak lisztből. Az ínyhez ragadt, ha ették.

Ismeretes volt régebben a *gegő* is. *Megcsinyáolták a tésztüőját. Bordáon megcifráolták. Enyujtotáók a tésztüőt mint mást is, vékonyrá, áhutyó kél. Ákó váógták egy levelezőlápnüagságú dárábot. Láti, így téték a szákácskálányal: A tésztüőrá téték, hájtótá ü szákácsászony, pödörte, megzsírozta a tésztüőt, memég pödörte, rálápilt a tésztü a bordüőrá, cifrá lét. Csinyáóttá két ászony, három is. Lévébe főzték mint a kötöt háluskicüót. Rántóták ráó zsírba vöröshágymáót, páprikáót.*

Régebben, de olykor ma is, ha disznóvágáskor bél maradt ki, készült *pisó*j is. A kukoricakását megsózták egy kicsit, a disznóbelet megtöltötték vele, majd az *oborülév* néven emlegetett abalébe tették, megfőzték és frissen fogyasztották.

A mai haraszi szájhagyomány szerint régebben alig várták az öregek, hogy az árpa megérjen. Rögtön kinyomtatták lóval, mert volt idő, mikor az *árpapogácsiká vót a hárásztiá kálácsá*. Ezt sütötték lakodalomra is.

Harasztiban a gomba neve *csöpörke*. Többféle gombát ismertek és főztek. A *vörösbélü csöpörke* rendszeren ősszel főtt ebédre. Az odvas diófán termett a *diófácsöpörke*. *Tubojká*-erdőben termett a *várgünyü* és a *páprenyácsá*. Főzték a *szögfücsöpörkét* is, ezenkívül a *kékszárú csöpörkét*. Mint mondják, *sütöték még főzték ecetösen a csöpörkét*.

A gyerekek kedvenc étele volt a *piros kinyércse*: a kenyeret bablében áztaták, megpirították, megzsírozták, megsózták és paprikázták, úgy ették.

Kürtös Estör nenike visszaemlékezése szerint a purék kint a mezőn szívesen ették a *pápicsok* fehér magvát is. Mielőtt fölfejtették volna a bimbóját, elmondták ezt a kis mondókát: *sér-e, bor-e, pálinka-e, rózsaszínü pántliká-e?* Ha fehér volt a szirma, az a pálinkát jelentette, a piros szírom a bort, a rózsaszínü meg a pántlikát. A felelő gyerekek közül mindig azé lett a pipacs magja, aki eltalálta, hogy milyen színü a szirma.

A gyerekek másik kedvelt nyers eledele a *szödörnye*, azaz szeder, és a nádasokban, mocsarakban található vízimadarak tojása. Ezt nyersen mindjárt meg is isszák.

A gazdasszony dolga a kenyérsütés is. *Mégháták a kinyércséből egy nyers kinyeret. kó főztek vízbe komlót, áörpüt. Háórom fej csírhümmüót meg*

háórom foghújmáót is főztek, huty az ördögök ne mënyënek ráó. Mikó mëghidegödöt a víz, huty lángyos vout, ákó beléöntöték á tekenyőbe. Belétették á kinyércsét is ákit mëgháták. Ákó elmáricsgoltátók (szétszaggatták darabokra) márkikál á kinyértésztaót. Fegták öreg korpát, ákó sóztátók mindádig ámig kevántá áz á tészta. Mindöröké máricsgolik ere-árú míg ápró nem lész. Ákó hágyik á tekenyőbe egy óráig nyúgoni, míg mëg nem kel. Ákó fënviszik a pádrá (padlásra) szelel terütik száóráni. Evel sütek ázelót kinyeret, ez á sávájórkorpá, ma élesztő korpáónák mondik.

Két ászon-náp közt szokik mëgcsínyáóni. Ha később, ákor máór nem igön száórúd ki.

Ha mëgszáórúd, ákó eltëgyök ácskóbá, félükászok á levegőre á púdon.

Mindön kinyércséhó egy öklös márokál mëgtëgyök vele á kováósz. Áótálszűrjük a szitáón, á korpát nem tegyük a kinyérbe. Á korpát kiscsávárjok, huty ne márúgyon bene á vize. Á víz ákit leszűrjünk egyöm á kováósz.

Ákó mëgkeverjök á kováósz á kováószkeverő lápától, ákó betákárgú-sok, hágyok kelni régelig. Esve kel mëgtëni á kováósz.

Régel melegücsünk vizet, ákor mindön kinyérhó tëgyünk fél marok sót, ákor ledágászok á kinyércsét. Jó fél óráig dágászok, ákó hágyok kelni egy óráig. Kizákászok a száéástóbá egy-egyét. Mëmëg mëgkeleltesök. Mikó mëgkót béhányok a kemincébe lápátál. Háórmát csucsorítnák száójikál, s mikó máór bé van áz utolsó kinyércse is, á lápátót is mëgbilegtetik háóromszor.

Gyere mëgfült máór á cikó, mëgsé háónyod bé á kinyércsét — mondták olykor-olykor.

Mikó kiszették á kinyeret mindöröké mëgmozsdóztátátók.

Ilyenkor sült a láksá (lepény) is. Tésztaja kényértészta volt:

Rúótëgyök á láksát á láksúdeszkáórá, elvigyük á kemincébe, ákó háórmát csucsorít á cselíd. Ugyanúgy, mint mikor á kinyeret rakják a kemencébe. Á száécsöcsörítés azt célozza, hogy a kenyér és lepény szépen keljen és süljön meg.

DIE TRADITIONELLE ERNÄHRUNG IN HARASZTI

von

J. BÓNA

Die Verfasserin beschäftigt sich mit der traditionellen Ernährung eines kleinen Dorfes Harasti in Slavonien. Das sowohl in sprachwissenschaftlicher, wie auch in ethnographischer Hinsicht sehr wertvolle Material wurde von der Verfasserin selbst gesammelt; dies ist ein Teil einer sehr wertvollen Monographie von Haraszi, deren Veröffentlichung für die Wissenschaft unbedingt notwendig wäre.

ADATOK A SZEGEDI KÉKFESTŐ MESTERSÉGHEZ

JUHÁSZ ANTAL

A kékfestő mesterséget hazánkban idegen, főleg német, osztrák és cseh származású bevándorolt iparosok honosították meg. Ezt az ismert, általános érvényű megállapítást alátámasztják a mesterségre vonatkozó legrégebb szegedi adatok is. A múlt századi összeírásokban, iparos statisztikákban a festők között elsőként az *Adler*, *Auer*, *Felmayer* és *Wiedermann* családnevekre bukkanunk. Nehéz lenne megállapítani, melyikük volt az első kékfestő iparos a városban. Reizner szerint a festőipar „meghonosítója a Schwabenland-i Gundelfingenből ideszármazott Wiedermann család.” (1) Jenőfi Éva hozzáteszi, hogy a családi iratok bizonyossága szerint az első Wiedermann 1796-ban mint tímár jelent meg Szegeden, majd külföldi vándorútján elsajátította a kékfestő mesterséget és hazatérve ezt az új iparágat folytatta. (2) Ezzel szemben az 1828. évi összeírásban még nem találjuk a Wiedermannokat, mint kékfestő iparosokat. Az 1828-as összeírás szerint Szegeden 4 festő (latin megjelölése: *tinctor*) dolgozott: Felsővárosban ifjabb Feldmayer Antal, Palánkban Egidius Kapelszperger, Joannes Adler és Joannes Auer. (3)

A Felmayer név (szerepel Feldmayer, Fellmayer alakban is) — mai tudomásunk szerint — Szegeden először 1759-ben bukkan fel, ekkor fogadják polgárrá Carolus Felmajert, aki az ausztriai Viennából, azaz Bécsből vándorolt be és foglalkozása mészáros. (4) Eredetileg valószínűleg marhakereskedő volt és Bécsbe szállított. Az 1776/77-es Balla-térkép alapján tudjuk, hogy telke és háza Felsővárosban, a *Sándor réve* nevű Tisza-ág partján volt, azon a helyen, ahol a festőutódok az ipartelepet felépítették. A családban később tímármestereket találunk, ami könnyen érthetővé válik, ha tudjuk, hogy a mészárosoknak a levágott állatok bőréből nagy készletük halmozódott fel. Ez a kedvező adottság vezethette valamelyik Felmajert a tímár mesterség elsajátítására. A tímárság azután a kékfestéssel párhuzamosan öröklődött a családban: mindig volt a családnak egy tímár és egy kékfestő tagja is. Az 1828-as összeírásban szerepel Carolus Feldmayer tímár is. Érdemesnek tartjuk kiemelni, hogy mindkét iparág hasonlóképpen előfordult a Wiedermann és az Adler családban is. E két iparágban közös vonása, hogy egyformán nagy a vízszükségletük. Mind a bőrkikészítés, mind a kékfestés munkája többszöri áztatást, mosást igényel.

¹ Reizner J.: Szeged története. Szeged 1900. III, 458.

² Jenőfi Éva: Adatok a szegedi német telepesek és céheik történetéhez. Budapest 1932, 42.

³ SZAL, 1828. évi összeírás. A *tinctor* itt kékfestőket jelöl véleményünk szerint, mert az így nevezett iparosok egyeznek a későbbi híres kékfestőkkel.

nyel, — ezért is telepedtek ezek az iparosok vízpartra vagy folyóhoz közeli helyre.

Az 1828-as összeírásban említett ifj. Felmayer Antal apjának foglalkozása még szűrszabó, ezek szerint fia volt a családban az első festő, a később híressé vált kékfestő üzem alapítója, akit 1826-ban fogadtak polgárrá. Egyébként id. Felmayer Antal volt a szabóktól 1827-ben különvált önálló szűrszabó céh első céhmestere. Érdekességként megjegyezzük, hogy a szűrszabó mesterség éppígy hagyományozódott az Auer iparoscsaládban is, amelynek tagjai szintén neves kékfestők voltak.

Szegedi kékfestők első említése a pozsonyi „Schön- und Schwarzfärber” céh főkönyvében szerepel. A céhnek országos hatásköre volt és főkönyvébe feljegyezték a céhbe felvett mesterek nevét, a felvétel időpontját és a mester lakhelyét. Elsőként 1797. nov. 19-én Mathias Peritz, majd 1810. okt. 14-én Johann Adler szegedi festő lett a céh tagja. (5) Peritz nevű festőről több adat nem került elő, de Johann Adler — mint láttuk — 1828-ban is dolgozott és festőműhelye a Palánkban volt.

Az eddigiekhez hozzátehetjük, hogy a családi hagyatékból előkerült a Wiedermannok nyomtatott cégiele, amelyen az alapítás éve 1830. Téves tehát Reizner állítása, amit Jenőfi is átvesz, mert adataink alapján a fentebb említett festők működése mind megelőzte Wiedermann József 1830-ban alapított festőműhelyét.

A XIX. század második negyedében Szegeden a kékfestőiparban dolgozók száma a következőképpen alakult:

1830 ...	4 mester,	9 legény,	1 inas,	összesen 14
1844 ...	3 „	21 „	6 „	„ 30 (6)

A mesterek száma ugyan nem növekedett, de a mesterség utánpótlása: a legények és inasok száma lényegesen gyarapodott, ami az ipar fejlődésének, vonzó voltának bizonyítéka. A fejlődésben döntő szerepet játszott a felsővárosi Felmayer-féle festőüzem. A század közepéről származó forrásunk így ír róla:

„Műipar tekintetben a Szegeden 1826-dik év óta létező vászon és gyolcs festőgyára Felmayer Antal fáradhatatlan buzgalmának köszöni lételetét. Évenként 3—4000 vég vásznat, 12—15 000 síma Cottont hoz létre, s majd ugyanannyit nyomtatásban. A gyár lóerővel dolgozik s az év különböző szakáiban 25—36 festőt és ugyanannyi szegénysorsú ifjút foglalkoztat, ez utóbbiak napi keresményeiken felül szorgalmas munkálkodáshoz szokva utóbb önálló műiparos családok alakítására képeztetnek. A gyár nyers Cotton anyagait Csehország- és Ausztriából veszi, a vásznak Gácsországból s a Szepességből, festék s Indigó 60 mázsányi készletet London, Hamburg, Svájc és Elzászból. Készletei nagy részben a Vojvodina s temesi bánságban találnak kelendőseget.” (7)

A gyárról korabeli írott források alapján Reizner több értékes adatot közöl. Az 1842. évi első iparműkiállításon Felmayer készítményei nagy feltűnést keltettek és elismerésül bronzéremmel tüntették ki. Az 1840-es években a véd-

⁴ SZAL, Polgárok aranykönyve.

⁵ Domonkos Ottó: Fejezetek a nyugatmagyarországi kékfestőipar történetéből, Ethnographia 1961, 205. — A részletadatokat Szerző szívességének köszönhetem.

⁶ SZAL, Tabella Numerum Opificum in Libera Regiaque Civitate Szegediensi existentium donotans et pro anno 830. deserviens. — Ugyanez a kimutatás 1844-ből.

⁷ Palugyay: Magyarország leírása ... Pest 1853, 254.

egyleti mozgalom kedvezett és további lendületet adott a gyár fejlődésének. Később Felmayer gőzerő alkalmazásával korszerűsítette üzemét, amelyben a 70-es években már 60 férfi és 30 női munkást foglalkoztatott. (8)

Reiznertől tudjuk azt is, hogy a festőknek 1842-ben pereskedésük volt a gyolcsosokkal, akik a piacon is árultak, pedig csak házalásra volt engedélyük. A helyi tanács a festőknek adott igazat és intézkedését a Helytartótanács is jóváhagyta. A szegedi kékfestőknek egyébként nem volt önálló céhük, hanem a kötélverők céhéhez tartoztak.

Az Ivánkovichs kékfestő család birtokában fennmaradt egy 1866-ban készült festett bádogtábla, amely megőrizte az akkori szegedi kékfestők névsorát. (L. I. kép.) Ismeretlen készítője a tábla két oldalán a festőműhely, illetőleg a mángorló ábrázolása alatt a következő festőket sorolja fel:

„Felmayer Antal id. és Lillin Károly. Wiedermann Josef. Ivánkovichs Ferentz. Buresch János. Kohlmann János. 1866.

Lágler Pál. Milka Frigyes. Dobrik Lajos. Pfeifer Károly, Köchler Ferentz. Hätzman Josef. Schindelek Josef. Kohlmann Károly. Kiefer Lajos. Broseka Ágoston. Wiedermann János. Huszthy Tamás. Kirner Kálmán. Maschek Adolf. Spinka Josef. Pribil Ferentz. Stoszke Lajos. Sponer János. Páll Máté. Kekczovits Mihály. Münster Josef. Leschenkoll János. Gróf Bálint. Szélesi Károly. 1866.” (9)

Eszerint 1866-ban Szegeden 30 kékfestő dolgozott. A névsor elején a jelentősebb festőmesterek szerepelnek. Nyilvánvalóan nem mind önálló mesterek, — hiszen ennyi festőműhely a városban sohasem volt —, hanem köztük vannak a festősegédek is. A nevek egy-egy kivételtől eltekintve német és szlovák származású iparosokra mutatnak. A később is működő festőkön — Wiedermann, Ivánkovichs stb. — kívül a mai öregek a felsoroltak közül már kevés névre emlékeznek. Valószínű, hogy az akkori festősegédek közül többen tovább vándoroltak és másutt önállósították magukat, vagy utódaik már nem folytatták a mesterséget.

Visszatérve a Felmayer gyárhoz, meg kell jegyeznünk, hogy az üzem működése 1876-ban, virágzása teljében megszűnt. Reizner magyarázatul családi okokat említ. A Felmayereknek Székesfehérvárott és Bécsben, Schwechat külvárosban volt még festőgyáruk, amelyek fokozatosan elsorvasztották a kis-műhelyeket. Tudunk arról, hogy a szegedi születésű Felmayer Ferenc (szül. 1828 valószínűleg az alapító Felmayer Antal fia) a hatvanas években Bécsbe került, és 1863-ban Kettenhofban kékfestőgyárat alapított. Áruit a monarchia keleti részébe szállította, ami a családi kapcsolattal magyarázható. (10)

A visszaemlékezések szerint a Felmayer gyárban valamennyi alkalmazott a gazdával és gazdasszonnyal egy asztalnál étkezett. Felmayer Antal lányait szegedi kékfestőkhöz adta nőül és vejeit ellátta az önálló műhely beindításához szükséges felszereléssel és portékával. Családi visszaemlékezésből tudjuk, hogy Teréz lányát Ivánkovichs Ferenc kékfestő vette feleségül, akinek műhelye a Szentháromság utcában volt.

⁸ Reizner III, 491. — A Felmayer családról hasznos adatokat nyújt még Czímer Károly: A Szeged-Belvárosi Kaszinó százéves története (1829—1929) Szeged, 1929. 16, 52, 168—169.

⁹ A festőtábla a Móra Ferenc Múzeum helytörténeti gyűjteményében, ltsz: 62. 6. l.

¹⁰ Obermayer—Marnach, Éva: Österreichisches Biographisches Lexikon 1815—1950. Graz—Köln 1957, 297.

A kékfestőgyár azon a telken épült, ahol az első bevándorló Carolus Felmayer még a XVIII. század közepe táján megtelepedett. Az 1841-es Giba-térkép alaprajza már kiépült telephelyet mutat. (11) A festőüzem három utcára: a Festő utcára (innen nyerte elnevezését is), Maros utcára és a Kálmán (ma Kálmány Lajos) utcára szolgált, hozzátartozott a ma is meglevő emeletes Peter-nelli ház, amely később Peter-nelli fűszernagykereskedő raktára volt, ma pedig a szalámigyár raktára és ipari műemlék. A Felmayer festőüzem volt Szeged első, múlt századi értelemben vett és felszerelt gyártelepe, amelynek készítményei a legjobb pesti festőgyárakkal is felvették a versenyt. Beszüntetése a helyi kisüzemek alakítására és működésére kedvezően hatott, hiszen volt munkásai igyekeztek önállósulni és ebben a gyár segítette is őket. Ezzel magyarázható, hogy a század végén Szegeden még növekedett az önálló mesterek száma:

1880 ...	10	önálló mester,	14	segéd,	1	inas,	összesen	25
1890 ...	11	„	16	„	—	„		27
1899 ...	13	„	17	„	—	„		30 (12)

A Felmayer-gyár megszűnése után a Wiedermann műhely volt a város legnagyobb kékfestő üze-mé. Mint említettük, 1830-ban Wiedermann József alapította. A család József és Antal nevű tagjai egymást váltva örökölték az ipart. A műhely Zrínyi u. 13. sz. alatt volt, a régi *Sáncparton*, innen ered a nép által használt *sáncparti festők* elnevezés. Ugyancsak a Sáncpart mellett volt az Auer család festőműhelye. Pontos helyét nem ismerjük, éppígy az Adler műhelyét sem, hiszen ezek már a múlt század második felében elenyésztek. A Palánkban működött a század végén Glöckner József kékfestő is, aki azonban már a századfordulón áttért a kelmefestésre.

Ivánkovicsek műhelye Szentháromság u. 12. sz. alatt volt. A családi hagyomány szerint a bácskai Nemesmiliticsről vándoroltak be Szegedre. A már említett Ivánkovichs Ferenc a Felmayer családból nősült. Két fia: Albert és Gyula örökölték a mesterséget. Egy ideig együtt dolgoztak az apai műhelyben, majd Ivánkovichs Gyula 1881-ben Szentháromság utca 23. alatt önálló festő-műhelyt és családi házat építtetett. (13) Az Ivánkovichs testvéreket az alsó-városiak így nevezték: *a szögedi nagyfestők*. Valószínűnek tartjuk, hogy a mai Partizán utca egykori Boldogasszony sugárút és Szentháromság utca közötti szakaszának régi *Nagyfestő* utca elnevezése e sajátos népi elnevezésből származik. (14)

A felsővárosi kékfestő üzemek közül visszaemlékezésekből még a Kohlmann, Buresch, Dobrik és Bite műhelyekről tudunk. Az első három festő az 1866-os névsorban is szerepel, míg a Bite-műhely újabb alapítású. Kohlmann János festőműhelye a Fodor (ma Juhász Gyula) utca és a Kossuth utca sarkán volt. Buresch János Dugonics utca 28. sz. alatt dolgozott. Állítólag Csehországból származott. Műhelye kisebb volt, mint az eddig felsorolt festőké, utódai az 1900-as évektől nem is folytatták a kékfestést, hanem teljesen áttértek a kelmefestés — és vegytisztításra. Dobrik Lajos festőműhelye a Festő utcai Felmayer gyárhoz közel, Kálmán (ma Kálmány Lajos) utca 8. szám alatt volt.

¹¹ Giba-térkép 76. lap, Móra Ferenc Múzeum.

¹² Kulinyi Zsigmond: Szeged új kora. Szeged 1901, 619.

¹³ SZAL, Tanácsi iratok 112/881.

¹⁴ Vö.: Bálint Sándor: Palánk. Klny a MFMÉ 1960—62. évi kötetéből, Szeged, 1962. 157. — Föltevéünköt ottaninál valószínűbbnek tartjuk.

Ezeknél újabb, 1898-as alapítású volt a Bite-féle festőüzem. Bite Ferenc (1867–1920) a Szentháromság utcai öreg Ivánkovichs műhelyben tanulta a kékfestő mesterséget. Először *udvaros* volt másfél évig, ami azt jelentette, hogy a lovakat gondozta, vásárolásnál segédkezett. Az inasévek letelte után segédként is Ivánkovichsénál maradt. 1897-ben Kisteleken dolgozott egy szezonzban, majd 1898-ban Szegeden önállósította magát, de néhány évig még cégvezető volt özv. Ivánkovichs Albertné üzemében. 1902-ben Felsővároson, Szent Miklós utca 3. sz. alatt épített magának külön kékfestő műhelyet. Az udvari elhelyezésű műhely h: 12 m, sz: 5 m, a tervrajz szerint két egyforma helyiségre: mosókonyhára és festőszobára oszlik és 3 m magas szárítópadlása van. (15) Itt 1909-ig dolgozott, ekkor átköltözött Kálmán utca 8. (ma Kálmány Lajos utca 12.) szám alá, ahol a volt Dobrik-féle festőüzemet vette át.

Érdekes, hogy a fentebbi, többnyire apáról fiúra öröklődő festőüzemek mellé még az 1900-as években is létesült új kisműhely a városban. Ezt már nem bevándorolt kékfestő, hanem helybeli iparoscsalád sarja, Pálffy Gyula (szül. 1885) alapította. Apja, Pálffy Mátyás módos magyarszabó mester volt, fia 15 éves korában ment el inasnak özv. Ivánkovichs műhelyébe, ahol Bite Ferenc volt a tanítómestere. Pálffy Gyula a korabeli kékfestősegédek szokása szerint nagy vándorutat tett meg az orszáiban. Három-három évig dolgozott Győrött és Esztergomban, azután Pesten, Komáromban, Kecskeméten, Kiskunfélegyházán, néhány hétig volt Berlinben, majd Besztercén át hazajött szülővárosába. 1909-ben iparigazolványt váltott és megtakarított pénzén önállósította magát az apai házban, Zerge utca 4. szám alatt. Műhelyében rövid ideig, csak 1915-ig folytatta mesterségét.

A kékfestő mesterséget űzte inas- és segédkorában Dennert Mihály is (1877–1960), aki a város legrégebbi kelmefestő és vegytisztító üzemének alapítója. Úgy hisszük, érdemes és tanulságos lesz röviden áttekinteni vándoréveit, mert jellemző fényt vetnek a korabeli ipari viszonyokra. Dennert Mihály ősi iparoscsaládból származott, apja csizmadia és bőrkereskedő volt, nagyapja tímár, ősei Elzász-Lotharingiából vándoroltak be Bácskába. A kékfestő mesterséget Futtakon, Újvidék mellett tanulta. 1895-ben miután felszabadult, Palánkára ment, majd Priglevicza Szentivánon dolgozott és még abban az évben Szegedre került. Itt Kohlmann festő Fodor utcai műhelyében dolgozott. Vándorútjának további állomásai: Kecskemét (Peskó-műhely), Buda, Székesfehérvár (Felmayer-üzem), Pápa, Győr (Zakócs Ferenc műhelye), utóbbi helyen huzamosabb ideig dolgozott, majd továbbment Bécsbe. A híres schwechati Felmayer kékfestőgyárban jelentkezett, de nem kapott munkát, mert szerinte, a gyárban csak helybeli, állandó munkások dolgoztak, akiknek Felmayer telket, házat biztosított, hogy lekösse őket. Mivel munka nélkül maradt, folytatta az utat Prágába, a németországi Passauba és Grácon át visszatért Bécsbe. Tíz hónapot töltött külföldön, ahonnan rövidebb gyöngyösi és monori tartózkodás után 1898-ban jött vissza Szegedre és özv. Ivánkovichs Gyuláné üzemét vezette egy szezonzban. Innen a Wiedermann műhelybe került segédnek. Kékfestőként szeretne volna önállósítani magát, de nem volt elég pénze a meginduláshoz. Ha a festő nem örökölte a műhelyet, akkor nehéz volt a maga lábán megállania, mert a meginduláshoz szükséges minimális felszerelés és egy-két láda portéka sokba került. Ezért Dennert végül 1904-ben kelmefestő és vegytisztító üzemet

¹⁵ SZAL, Tanácsi iratok, 391/902.

alapított. A kelmefestőket — úgy mondja — a rangosabb kékfestők abban az időben lebecsülték, *rongyfestő*, *kapcafestő* néven csúfolták.

A szegedi kékfestő üzemek közül legtovább a Wiedermann és Bite műhely működött. Wiedermann Antal Zrínyi utcai műhelyét a Dóm téri építkezések miatt kisajátították és 1928 körül bontották le. Műhelyének berendezését eladta még működő festőknek és az Újszegedi Kenderfonó Gyárnak, nagy része Kiskunfélegyházára, Velisek Jenő kékfestőhöz került. Ma ezeket a félegyházi Festő KTSz használja.

A Kálmán utcai Bite-féle festőüzemet a mester halála (1920) után özvegye tartotta fenn, és a műhelyben fia dolgozott egy-két segéddel. 1926-ban a műhelyet lebontották, majd lakásnak alakították át, a *mintafákat* eladták a szekszárdi Molnár József festőnek. A többi műhely már korábban beszüntette működését.

A múlt század végén még virágzó szegedi festőipar fokozatosan halt ki. Az első világháborúig a kékfestőknek jól ment az üzletük, de egyrészt sokan már gyári készítményeket is árusítottak, másrészt nem volt a mesterségnek utánpótlása. A világháború után elveszítették egyik fontos felvevő piacukat: a bácskai és bánáti falukat. Ez érzékeny veszteség volt rájuk, de ezen túl még a polgári, városias divat vidéki térhódítása miatt is csökkent a kereslet. A festőáru azért egyes falukban, főleg az idősebb parasztszennyek körében kelendő maradt, ezért tudott Kisteleken — a szegedi festők volt vásároló körzetében — Perényi János 1933-ban alapított kékfestő műhelye a legutóbbi évekig működni.

*

A kékfestés munkafolyamatát és a környék festőviselését illetően utalok *A kisteleki kékfestő műhely* c. megjelenésre váró dolgozatomra. E témák részletes kifejtése ott történik meg, ezért ilyen vonatkozásban csak az ottanitól eltérő, speciálisan szegedi adatokra szorítkozom.

Nézzük először, milyen volt a szegedi műhelyek berendezése! A szóbeli visszaemlékezések szerint a legtöbb műhelyben volt külön *tarkázó szoba* és *kipaszoba*. Emellett nagyobb műhelyekben külön mosószobát és keményítős helyiséget tartottak. Természetesen mindenütt volt nyári és téli szárító, azaz magas szárítópaddás. Az Ivánkovichs testvéreknek közös mángorlójuk volt, Pálffy festő a tanítómesterénél, Bite Ferencnél *mángolt*, a többiek saját műhelyükben. A legjobban felszerelt szegedi műhely Wiedermannéé volt. Mindenütt kézzel *tarkáztak* egészen az utolsó időkig, csak a Wiedermann műhelyben volt mintázógép, (idegen szóval *peratin*). Utóbb a keményítést sem üstben végezték, hanem két külföldi keményítőgéppel dolgoztak. A Wiedermann, Ivánkovichs, Kohlmann műhelyben 5–6 *kipában* festettek, de kisebb műhelyekben is volt legalább 2 *kipa*. Emlegették a *gyöngye* vagy *fukszkipát*, amelyben már alaposan kihasználódott, kissé megsűrűsödött az indigófesték. Ezt előfestéskor, azaz *blendolás* idején használták. A *kipák* régen lucfenyőből készültek. Kisebb műhelyekben még *kerékráf*, a nagyobbakban *csillagráf* alkalmazására is sor került. A csillagráf előnye: 1. több anyag fér rá, 2. festés közben nem kell *bűteni*, azaz pálcával szétválasztani az összetapadt anyagot. A kékfestők lójárgányos mángorlót használtak, egyedül Wiedermannék szereltek fel

villanymotort, — ez hajtotta a *hasplit* vagy *pámolót* is —, sőt utóbb textilkalander alkalmazásával korszerűsítették üzemüket.

A festés alapanyagául külföldi vásznakat használtak. Legáltalánosabb volt a *molínó*, jóminőségű sárgavászon, amit főleg *símafestő*nek készítettek, mert erős szövésű, tartós anyag volt, de a nép kedvelte *mintás festő*nek is. Legjobb-nak a bécsi *schroll molínót* tartották. Gyakori alapanyag volt még a *kalikó*, amely valamivel vékonyabb vászon és a *levantin*, amely egész finom, könnyű anyag, ezért egyes faluk parasztasszonyai ünneplő mintás festőnek nagyon szerették. Festettek még *rumburgi* vásznat — ezt főleg a bánáti parasztok szerették — és régebben hozott háziszőttest is.

A fehér vászon a kereskedőktől verkekben érkezett a műhelybe: 1 *verk* 120–150 m. Ezt szétvágták általában négy felé, így végekben mosták, tarkázták, festették stb. az anyagot. Régebben előfordult, hogy a kötőt, de különösen a kendőt készen, kiszabva vitték el a festőhöz. Ezt is elvállalták, de ennek a *tarkázása* külön hozzáértést és nagy gondosságot igényelt.

Szokás volt az is, hogy a megtörődött festőruhát beadták mángorlás végett a festőknek. Különösen nagy ünnepek, így *havibúcsú* előtt lendült fel a műhelyek forgalma: az alsóvárosi asszonyok ilyenkor hozták rendbe ünneplő festőruhájukat.

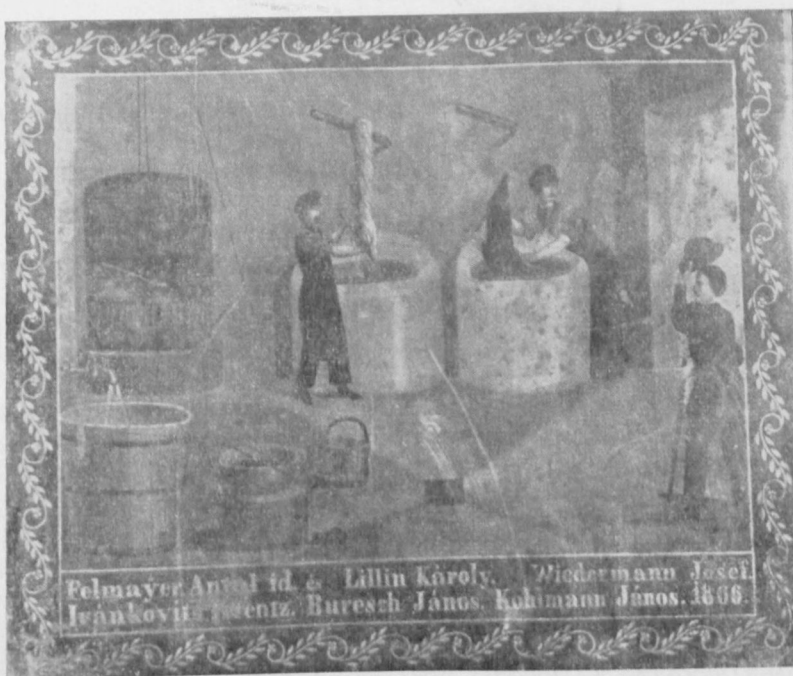
Megjegyezzük, hogy a régi szegedi festők a végeket a Tiszában mosták. Felsővároson Ökrös *superplaccánál* (a Felső-Tiszapart és a Római körút találkozásánál) és a szalámigyár előtt volt a mosás helye. Bakokra pallódeszkákat fektettek, azokon állva mostak. Folyó mentén ez hajdan általános lehetett. Nem véletlen tehát, hogy a szegedi kékfestők a Tiszához közel létesítették műhelyüket. A felsővárosi Felmayer festőüzem a Tiszához alig 100 m-re esett.

A munkafolyamattal kapcsolatban itt csak a közölt festőtábla magyarázatára szorítkozunk. Egyik oldalán (1. kép) a mosó vagy öblítő üstök mellett dolgozó festők láthatók. Az üstök felett az ún. *dokenik* vannak, amikre a kiöblített anyagot tették. A tábla bal felső sarkában a *kipából* felhúzott *ráf*on éppen festés alatt levő anyag lóg. Előtérben, a dézsa melletti fatőkéen kétfülű kis üst, az ún. *rejpsalni* látható, amelyben a darabos állapotban kapott bengáli indigót vasgolyókkal törték össze. A tábla másik oldalára (2. kép) a mángorló helyiség egy része van festve. Az idősebb festő a mángorló alá helyezett görgőt fogja, bal felől van a *haspli* vagy *pámoló*, amin a végárut a hengeralakú görgőkre *fölpámolták*, föltekerték. Ebben a *kisinas* segített a mesternek. A mángorlót körben járó ló működtette.

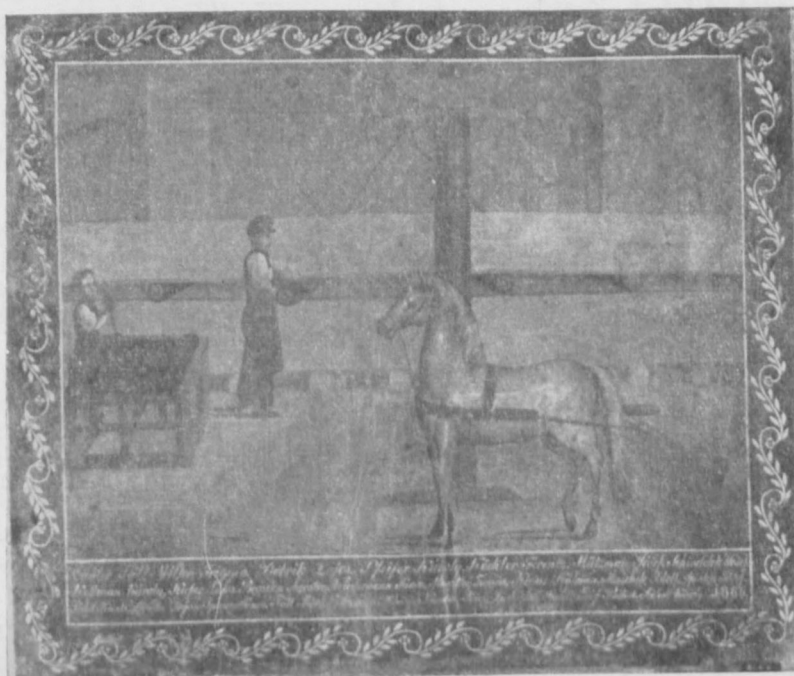
A szegedi múzeum a Wiedermann műhelyből őriz nagyobb mennyiségű kékfestő mintakészletet. A minták 1906–07-ben és 1914-ben kerültek a múzeumba, nagy részük kézi nyomóminta, de van 44 db *peratíon* használt gépi minta is. A kézi minták $\frac{1}{3}$ része faidomú, tehát a kezdetlegesebb technikával készült dúcok csoportjába tartozik.

*

A szegedi kékfestők portékájukat hetipiacokon és vásárokon sátrakban értékesítették. Otthon utcára nyíló üzletük általában nem volt, legföljebb *magazin*. Ez tulajdonképpen raktárhelyiség volt, ahol a mester egyben átvette a rendeléseket, a festetni vagy *mángolni* hozott anyagot.

1. kép

2. kép

A századfordulón a kékfestők a Széchenyi téri *nagypiacon*, a főposta előtt árultak. Messziről meg lehetett ismerni kékre festett sátraikat. Az 1890-es években szerdai és szombati hetipiacon még 11 sátrat olvastak meg a főposta előtt. Számuk a század elején nyolcra fogyatkozott. Az 1900-as években két Wiedermann: özv. Wiedermann Antalné és fia, a két Ivánkovicsné, özv. Dobrik Lajosné, Kohlmann Jánosné, Bite Ferencné és Pálffy Gyula szegedi festők sátra állott a piacon. Legutoljára özv. Bite Ferencné hagyta abba a piacozást. Ő még festőműhelyük megszüntetése (1926) után is árult, de áruit már a szegedi Eisenstädter, majd Holtzer kereskedelmi cégektől vette, illetőleg a soproni Léderer testvérektől és a győri Romberg gyártól rendelte.

Meg kell jegyeznünk, hogy az utolsó időkben nemcsak Bitéék, hanem a jóval berendezettebb Wiedermann Antal és a többi festő is a Kárász utcai Eisenstädter lerakattól vették áruik egy részét. Emellett még dolgoztak a műhelyben, de ez már kétségkívül a hanyatlás jele volt. Így a vásárló nép is hozzászokott lassan az indantren világos *festőhöz*, a gyári készítményekhez, tehát az ízlésváltozás és a mesterség hanyatlása kölcsönösen hatottak egymásra.

A kékfestők portékájukat legnagyobbbrészt vásárokon értékesítették. A régi szegedi festők legjobb vásárhelyei a bácskai és bánáti faluk voltak. Rendszeresen eljártak Magyarkanizsa, Törökkanizsa, Zenta, Rábé, Csóka, Martonos, Oroszlámos, Nagyszentmiklós, Szabadka, Horgos vásáraitra. Ezen a vidéken főleg a német és szerb ajkú nemzetiségek vásárolták a festőt. A legjövédelmesebb vásárhelynek Nagyszentmiklóst említik. 1918 után elveszítették ezt a jó felvevő piacot.

Jó vásárhelyek voltak a várostól keletre Apátfalva, Battonya, Makó. Körzetükhöz tartozott a kiskun vidék: Kiskundorozsma, Kiskunhalas, Kiskunmajsa, Kiskunfélegyháza és ezen kívül Kistelek. Nagyon szerették a festőt Tápé parasztasszonyai, ők a szegedi hetipiacokon vásároltak. Szegedi festők a Tiszántúlra, Orosháza, Békéscsaba felé nem igen mentek vásárolni, csak Wiedermann járt rövid ideig Hódmezővásárhelyre.

Minden festőnek megvolt a maga vevőköre, amelyre vásárokon rendszerint mindig számíthatott. Ezt persze gondos piackutatással, gyakran ügyes kereskedői fogásokkal alakították ki. Az Ivánkovics testvéreknek Kistelek volt a legjobb vásárhelyük, de jól árult itt a többi festő is.

A vásárokra rendszerint saját lovas kocsijukon jártak. Régen ugyanis minden kékfestő tartott lovakat a mángorláshoz. A portékát nagy, megvasalt ládákban szállították, amikből egy parasztkocsira a vásároló személyzet mellett kettőt tudtak felrakodni. Módos, nagyobb festők a jó vásárhelyekre 3–4 láda portékát is vittek, ezért ilyenkor fuvarost is fogadtak. Vásárolni ment az egész család: a mester, a felesége, a nagyobb gyerekek, akiknek a segítségét már felhasználhatták, rajtuk kívül egy segéd és az inas — ha dolgoztak a festőnél —, de legtöbbször két elárusító asszonyt is vittek magukkal. Az inas hajnalban a sátorverésnél segítkezett, majd lelkére kötötték: figyeljen jól, nehogy meglopják a mestert. Az elárusító asszonyok kiszolgáltak, de pénzt csak a mester és felesége vehettek át. A vásári sátrak leverésekor hagyományos íratlan szabály kötötte a festőket: csak „rangidősségi” sorrendben következhetek egymás után, az volt a kékfestő sor elején, akinek legrégebb volt az iparigazolványa és utána ilyen sorrendben a többi. E hagyományos szokással szemben nem volt vitának helye.

Másik érdekes szokás volt vásárokon, hogy ha a vevő a sátornak a kítámasztó karó által körülhatárolt térségébe ért, akkor másik mester már nem szólhatott utána, nem hívhatta vissza magához. Ha egy-egy festő mégis vétett e szokás ellen, gyakran harag és veszekedés lett a következménye. Az iparosok közötti konkurrencia-harc ilyenkor éreztette hatását. Egyébként a kékfestők az árak tekintetében összetartottak, inkább úgy növelték a hasznót, hogy olcsóbban próbálták a nyersanyagokat beszerezni és csökkentették az előállítási költségeket.

A vásározás jellegzetes színfoltja volt a régi kékfestők, általában a vásárra járó iparosok életformájának.

A Szeged környéki festőviselet vizsgálata — mint említettük — másutt történt meg. Ismételések elkerülése végett itt csak a régi szegedi kékfestők néhány viseleti vonatkozású tapasztalatára, visszaemlékezésére utalunk.

Szeged környékén a középkék alapon fehér mintás festőt kedvelték. Ezt a színárnyalatot úgy nyerték, hogy 8–10 *cugot* adtak az anyagnak. Jellemző eltérések azért akadtak a környék ízlésében. A festők jól ismerték az egyes faluk és környékük igényeit és mindenhová a hagyományosan bevált, keresett portékát vitték. Apátfalva, Battonya, Nagylak vidékén az asszonyok az egészen sötét, szinte fekete festőt szerették. Ezt úgy állították elő, hogy legalább 14–16 *cugot* adtak az anyagnak.

Makón a munkakötőnek használt *símafestő* mellett a mintás levantint vásárolták legjobban, amiből ünneplő festőruhát varrtak. Volt eltérés a minták és a kikészítés szempontjából is. Apátfalván inkább a nagymintás festőt kedvelték, Kistelek környékén pedig az aprómintásat. Régi mintanevek, amikre a festők ma is jól emlékeznek: *aprópöttyös, nagypöttyös, karikás, csíkos, zsi-bongós, pulykás* (hajlított vízcepp alakú), *szőlőfürtös, csokros, tiszavizes*.

Hódmezővásárhelyen az árut *mángolatlan* vitték piacra, mert — úgymond — a mángolt áruról azt tartották, hogy gyári készítmény, amihez nem volt olyan bizalmuk, mint a kisiparihoz. A szegedi nép egyöntetűen a fényesre mángolt festőt szerette. Ezt úgy állították el, hogy többször keményítették és újból *mángolták* a végeket.

A több színű festő viselete Szeged környékén a visszaemlékezések szerint nem volt szokás. A régi szegedi kékfestők vásároló körzetében, Bácskában azonban a nemzetiségek között kedvelt volt a zöld és sárga minta. A régi kékfestők értettek ezek készítéséhez is. A sárga és zöld mintás festőt nagyon kedvelték a cigányok is. Pálffy Gyula szegedi festő egyszer a kiskundorozsmai cigányoknak adott el ilyen mintájú anyagot. Utána sűrűn fölkeresték és jól megfizettek érte, mert más nem foglalkozott a készítésével. (16)

Az adatokból kitűnik, hogy Szeged a kékfestő iparnak jelentős tájközpontja volt. A szegedi festőüzemek a vásározás révén igen nagy kiterjedésű vidék: a Duna–Tisza köze déli része, Tisza–Maros köz, korábban a Bácska és Bánát parasztlakossága igényeinek kielégítésére dolgoztak. A kapitalista gyáripár versenye valamivel később sorvasztotta el a szegedi üzemeket, mint más alföldi műhelyeket. Igaz ugyan, hogy az utolsó évtizedekben a kisüzemek egyre inkább a gyári készítmények árusaivá lettek. Ez már a hanyatlás utolsó fázisát jelentette.

¹⁶ A többszínű festő készítéséről is „A kisteleki kékfestő műhely” c. tanulmányunkban írunk, MFME 1963. Adatközlők: Dennert Mihály kelmefestő (1877–1960), Pálffy Gyula kékfestő (1885–), Dr. Bite Ferenc (1903–), Ivánkovics Erzsébet (1888–).

ANGABEN ZUM BLAUFÄRBERGEWERBE IN SZEGED

von

A. JUHÁSZ

Der Verfasser berichtet über Angaben in Bezug auf die Geschichte und Ethnographie eines ausgestorbenen historischen Szegeder Gewerbszweiges, des Blaufärbergewerbes.

Dieses Gewerbszweig wurde auch in Szeged hauptsächlich von Gewerbsleuten deutscher und österreichischer Herkunft, Mitgliedern der Familien Felmayer, Adler, Auer und Wiedermann, eingeführt. Gemäss der Konskription von 1828 arbeiteten 4 Färber (auf Latein: tinctor) in der Stadt. In 1826 erhab Antal Felmayer seine Werkstatt auf das Niveau einer Fabrik, die bis 1876 tätig war. Aus bisher noch nicht veröffentlichten Archivquellen gibt der Verfasser die Anzahl der im Färbergewerbe arbeitenden Meister, Gehilfen und Lehrlinge in 1830 und 1844 an.

Von der Blaufärberfamilie Ivánkovichs ist seine Färbertafel, die vom gewerbsgeschichtlichen und ethnographischen Gesichtspunkte aus ein sehr wertvolles und seltenes Dokument ist (Abb. 1, 2.). Auf den zwei Seiten der Tafel unter der Darstellung der Färberwerkstatt bzw. der Mange befindet sich die Aufzählung der Szegeder Blaufärber in 1866.

Der Verfasser beschreibt ausführlich die Lage der Blaufärberwerkstätte in Szeged und die Umstände ihrer Erlöschung. Die letzten Färberbetriebe in Szeged: die Werkstätte von Antal Wiedermann und Ferenc Bite erloschen gegen die Mitte der 1920-er Jahre.

Die Technologie der Blaufärbung und die Färbertracht hat der Verfasser schon in seiner Abhandlung betitelt „Die Blaufärberwerkstatt von Kistelek“ (im Jahrbuch des Ferenc Móra Museums 1963, Szeged) bekannt gemacht, darum skizziert er im Zusammenhang mit diesen nur die speziellen Szegeder Angaben. Er spricht ausführlicher vom Verkauf der Färberwaren und vom Marktbezirk der Szegeder Blaufärber. Vor dem ersten Weltkrieg waren die besten Handelsplätze der Szegeder Blaufärber die Dörfer in Bácska und Bánát. Gute Handelsplätze im Bezirk waren noch Makó, Kistelek und des kleinkumanische Gebiet.

S Z E M L E

IN MEMORIAM TOIVO VILHO LEHTISALO

1887–1962

Ha a szamojéd nyelvek kutatásának történetét nevekbe kellene sűríteni, akkor a legnagyobbak — Castrén, Kai Donner és Prokofjev — neve mellé negyedikül Lehtisaloé kíváncozna. Noha a szamojéd nyelvek vizsgálatában sok más tudós is közreműködött, az ő négyük munkássága nélkül, vagy akár bármelyikük tevékenysége híján ma jóval kevesebbet tudnánk, alapvető dolgokat nem tudnánk a szamojéd nyelvekről.

Castrén, Donner és Prokofjev a nyelvtudomány történetének alakjai már régóta, most pedig Lehtisalo személye is emlékké halványodva csatlakozik hozzájuk. Tisztes kort — 75 évet — ért meg, s ezzel végre megtörte annak a már csaknem végzettszerű balsorsnak az érvényét, mely a szamojéd nyelvek kutatóira egy évszázadon keresztül nehezedett fiatalon ragadva el őket az élők sorából. A finn Castrén és Kai Donner, a szovjet Prokofjev, Verbov és Pírerka, a magyar Pápai Károly, Halász Ignác és Györke József pályáját idézzük föl: valamenyiét derékban roppantotta ketté a korai halál — már-már a fáraó-sírokat kutató régészek katasztrófáihoz hasonló rendszerességgel.

Lehtisalo számára az élet eléggé adakozó volt az évek számában, persze az ő 75 éve korántsem egyenlíthette ki a kartársainak megélni nem engedett sok évtized tudományos terhét-tartozását. De ez az aránylag hosszú élet lehetővé tette neki azt, ami keveseknek sikerült, hogy ti. sajtó alá rendezhette gyűjtéseit, és meg is érthette azok megjelenését.

A legmaradandóbb érdemeket gyűjtőtevékenységével szerezte. Egyik utolsó tagja volt a „nagy gyűjtőnemzedéknek”, amely a századforduló előtt és századunk első két évtizedében nagy elhivatottsággal, önfeláldozó munkával gyűjtötte össze rokon népeink hagyomány-világának nyelvi emlékeit, s ezzel évtizedekre megfelelő bázist teremtett a nyelvhasznító tevékenységhez. Lehtisalo életének is nagy eseménye az a két kutatóút, mely a szamojédok közé vezette. 1911–1912. és 1914. évi terepkutatásain bejárta a nyenyeczek európai és szibériai lakóhelyeit. Az ekkor gyűjtött gazdag nyelvi és néprajzi anyag megújította, felfrissítette a tudományos kutatást. Ez az egészséges folyamat persze fokozatosan ment végbe, hiszen több évtizedbe telt, míg Lehtisalo gyűjtőútjainak valamennyi eredménye nyomtatásban megjelent.

Ezek közül a jelen és a jövő számára kétségtelenül nyenyec nagyszótára és szövegkiadásai a legbecsesebbek. A *Juraksamojedisches Wörterbuch* (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 13, 1956) ma egyik legfontosabb kézikönyve a szamojéd nyelvésznek, de ezek közé tartozik a *Juraksamojedische Volksdichtung*

(MSFOu 90, 1947) testes kötete, valamint újabb nyenyec szövegeket és 1957-ben Leningrádban gyűjtött szelkup szó-, szöveg- és nyelvtani feljegyzéseit is tartalmazó *Samojedische Sprachmaterialien* (MSFOu 122, 1960) c. munkája. Anyagpublikáló programjában azonban nem csupán saját szövegeinek, szótárának kiadása szerepelt, hanem Castrén szamojéd feljegyzéseinek újraközlése is. Erre azért volt szükség, mert Anton Schiefner, Castrén hagyatékának sajtó alá rendezője, a finn kutató eredeti feljegyzéseinek sok önkényes változtatást tett. A tudományos hitel lebegett tehát Lehtisalo szeme előtt, amikor az eredeti kéziratok alapján sajtó alá rendezte és kiadta Castrén nyenyec és szelkup szövegeit (*Samojedische Volksdichtung*. Gesammelt von M. A. Castrén. Herausgegeben von T. Lehtisalo: MSFOu 83, 1940), később pedig Castrén szelkup és erdei nyenyec nyelvtani feljegyzéseit, szójegyzékeit és példamondatait (az MSFOu már említett 122. kötetében).

Gyűjtőmunkájának értékelésekor a szakértőnek azonnal feltűnik, hogy Lehtisalo szótárának és szövegkiadásainak hangjelölése eltér korai munkáinak, főleg disszertációjának hangjelölésétől. Ennek oka abban keresendő, hogy 1928 nyarán egy nyenyec diák, M. I. Jaadnje közreműködésével a helsinki egyetem fonetikai laboratóriumában tanulmányozta a nyenyec hangok képzésmódját, s így szerzett tapasztalatait későbbi munkáiban érvényesítette. Ez gyakorlatilag azzal járt, hogy fonetikai jelölésmódja pontosabbá, de egyben bonyolultabbá vált. Lehtisalo arra törekedett, hogy a nyenyec hangsajátosságokat minél árnyaltabban jelölje. Írásmódja ennek következtében távol áll a fonematikus írástól, a fonémák és variánsaik a hangok sokaságában összekeverednek, és csak a nyelvvel való alaposabb ismerkedés után kezdenek elkülönülni a nyenyec hangrendszer vizsgálója előtt. A naturalista hangjelölési módszert Lehtisalo örökölt kapta elődeitől, de tudatosan és igen jó fonetikai érzék birtokában használta. Az élete végén tért hódító fonematikus írással elvileg nem értett egyet, az ilyen jelölésmódot hamisításnak tartotta. E kérdésben ugyan az idő eljárt felette, aprólékos pontossággal feljegyzett adatai nélkül a nyenyec nyelvjárások fonológiai rendszeréről mégis alighanem sokkal kevesebbet tudnánk.

Szövegkiadásainak jelentőségét akkor értjük meg igazán, ha tudjuk, hogy Lehtisalo első szövegkötetének megjelenéséig Castrén 1855-ben megjelent rövid szövegmutatványaira voltunk utalva (ezeknek hiteles szövege is csak 1940 óta, Lehtisalo jóvoltából áll rendelkezésünkre).¹

Lehtisalo szövegei nyelvjárási szempontból sajnos nem eléggé változatosak. Főleg az erdei nyelvjárásokból kívánnánk több szöveganyagot, Lehtisalo azonban ezen a nyelvjárásterületen túlnyomórészt szótári gyűjtéssel foglalkozott. Műfaji szempontból viszont annál érdekesebbek e szövegek: mitikus mondák, kozmogonikus elbeszélések, hősének, epikus panaszdalok, életképek, lírai dalok, sámánének, imák, mesék, találós kérdések és a mindennapi életből ellesett beszélgetések, ill. a szamojédok életéről szóló, hétköznapi szövegek egyaránt megtalálhatók benne. Mindössze azt sajnálhatjuk, hogy a népköltészeti alkotások dallamai följegyzetlenül maradtak, holott a dallamnak a szamojéd népköltészetben igen nagy a fontossága.

A végtelen hómezőkön a nyáj nyomában vándorló rénpásztorok meg a tajgalakó vadászok és halászok érzelem- és hiedelem-világát tükrözik ezek az

¹ E helyütt nem számolunk a Szovjetunióban a 30-as évek óta kiadott nyenyec kiadványokkal, mert ezek hosszú időn át hozzáférhetetlenek voltak a kutatás számára, sőt részben ma is azok.

alkotások, melyekből egy eddig jobbára ismeretlen világ tárul fel a népköltészet és a nyelv kutatója előtt. Ez a különös szubarktikus élet elevenedik meg a nyenyec szókinszben is, melynek gazdagságát Lehtisalo szótárából ismerjük csak meg igazán. A szógyűjtésének nyelvjárási megoszoltsága jóval egyenletesebb, mint szövegeié: megbízható, részletes és bőséges — ha nem is teljes — tájékoztatást ad a nyenyec nyelvjárások szóképzéséről. A szavak használatát megvilágító példamondatok, a töveket, ragos és képzett alakokat feltüntető adatok is nagy értékei e szótárnak, mely szerkesztési következetlenségei és kissé nehézkes kezelése ellenére a szamojéd nyelvtudománynak talán legjelentősebb és leggazdagabb forrása.

Szótára, három szövegpublikációja már önmagában teljes életművet alkot, Lehtisalo tudományos portréjának felvázolásához még sem elegendő. A gyűjtő egyénisége ui. szerencsésen párosult benne az anyagot feldolgozó kutatóéval.

A hangtörténet iránti vonzalma szinte egész életén át végigkíséri. Doktori értekezésében (*Über den Vokalismus der ersten Silbe im Juraksamojedischen*: MSFOu 56, 1927) nagy feladatra vállalkozott. Nemcsak a nyenyec, hanem valamennyi szamojéd nyelv első szótagi magánhangzóinak rekonstruálását tűzte ki maga elé. Az újgrammatikus hagyományok, közelebbről a Setälä-iskola bélyegét magán viselő munka nem annyira maradandó hangtörténeti megállapításaival tűnt ki, hanem inkább azzal, hogy saját gyűjtéseiből új nyelvi anyagot ömlesztett a tudomány vérkeringésébe. Nagy értéke e műnek az is, hogy hangmegfelelési példasorozatai jól használható útmutatást adtak az etimológia és a hangtörténet művelőinek. Ugyanez mondható el 1933-ban megjelent *Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Uralischen vom qualitativen Standpunkt aus* (FUF 21) című munkájáról is. Azóta a finnugor magánhangzók történetének irodalma nagy mértékben gyarapodott, ismereteink előrehaladtak, de a vokalizmus kutatása a finnugor nyelvekben még manapság is bonyolult problémák elé állítja a kutatót. Éppen ezért nagy elismeréssel kell említünk Lehtisalo kutatói bátorságát és kezdeményező készségét, hogy jóformán előzmények nélkül nyúlt e fontos kérdésekhez. Hangtörténeti munkái arra az elvi állásfoglalásra épültek, hogy az uráli alapnyelvben, ill. az ősszamojédban a magánhangzók fokváltakozásával kell számolni. Setälät követi tehát ebben a vonatkozásban is. A magánhangzók fokváltakozásának meg általában a fokváltakozás kialakulásának magyarázatában azonban elhagyta mesterét, és önálló utakra lépett. *Über die Entstehung des Stufenwechsels* (ÖEST 30, 1938) c. tanulmányában a fokváltakozást a szótagok intenzitásának egyensúlyi változásaival, ill. a második zárt szótag miatt az első szótagban fellépő mechanikus hanggyengüléssel magyarázza.

Az uráli *š szamojéd fejleményeiről keletkezett vitában (FUF 20, 1929) ugyan nem az ő javára billent a mérleg nyelve, mégis sok kisebb-nagyobb hangtörténeti megfigyelés fűződik nevéhez. Ezek nagy része — az uráli *lk szamojéd megfeleléséről szóló cikk kivételével (Vir 1959) — a Virittájában, a FUF-ban, a Mémoires-ban, az NyK-ban s egybeült közölt szamojéd, ill. uráli etimológiában elszórva látott napvilágot. Szómagyarázatai általában szűkszavúak, csak a lényegre térnek ki, de frappánsak, ötletekben bővelkedők s az általa kutatott nyelvekkel való meghitt kapcsolatát bizonyítják. Ezek a rövid etimológiai cikkek gyakran fontos művelődéstörténeti vagy nyelvlélektani mozzanatokra is fényt vetnek (ilyenek pl. a szamojéd–iráni, szamojéd–tunguz

kapcsolatokat fejtegető meg a visszaható névmások, kultúrszavak, számnevek eredetét kutató cikkei).

Lehtisalo etimológiai munkásságát nem meríti ki az a kb. 100 szómagyarázat, mely nyomtatásban őrzi nevét. Köztudomású volt róla, hogy az uráli nyelvcsalád kereteit áttörve hosszú időn át kitartóan tanulmányozta Ázsia, Afrika, Amerika, Océánia legkülönbözőbb nyelveit és népeit. Megpróbálkozott a világ nyelvei közötti titokzatos, ősi kapcsolatok összebonyolódott szálainak bogozgatásával. Másokkal ellentétben azonban tudományos felelősségérzete és a saját munkáival szemben is alkalmazott szigorú kritikája elejét vette annak, hogy publikálja kísérletei eredményét. Talán inkább saját örömeire merült el e kutatásokban, s a nagy összefüggések iránti szeretete táplálhatta világméretű szóhasználati szenvedélye tüzét.

Szamojéd anyagközlései mellett témájánál fogva legismertebb nyelvészeti munkája az *Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe* c. kötete (MSFOu 72, 1936), mely a finnugor nyelvészeknek egyik legtöbbet forgatott, ma is nélkülözhetetlen kézikönyve. A finnugor nyelvek szétszórta tárgyalat képzőinek egybeállítása maga nevezetes teljesítmény. Ezt a fáradságos munkát azonban még megtette azzal, hogy a finnugor képzők szamojéd megfeleléseit is részletesen tárgyalja saját gyűjtését kiaknázó bőséges példatárral. Ezzel művének még nagyobb értéket adott.

Nyelvészeti programjához tartozott még a szamojéd nyelvek összehasonlító szóragozástanának megírása. Ezt a tervét már nem tudta megvalósítani, noha a munka befejezésétől nem állhatott messze. Szép terv volt ez, mely valóban betetőzte volna nyelvtörténeti munkásságát, úgy érezzük azonban, hogy munkássága e mű nélkül is teljes, befejezett. Mindent, ami ezután került volna ki tolla alól, bőkezű ráadásként tekinthetünk volna.²

A szamojédok közötti útján nem pusztán a szó, az elhangzott beszéd érdekelte, hanem elsősorban az ember. Antropológus volt a szó tágabb értelmében. Minden érdekelte őt, ami az emberrel kapcsolatos: nyelv, folklór, hitvilág, szokások, az élet minden mozzanata és tárgya. Nem is meglepő, hogy munkássága a néprajz, a vallástörténet, a folklór művelésére is kiterjedt. Sőt irodalmi munkásságának első szakaszában még ilyen jellegű munkái vannak túlsúlyban. 1918-ban *Zur Jagd bei den Juraksamojeden* (JSFOu 30) c. tanulmányával jelentkezik a Szibériából néhány éve hazatért fiatal kutató, s ezt jó néhány mitológiai, folklorisztikai közlemény követi. Ír a nyenyeczek dalairól (KSVK 2, 1922), szent helyeikről és szellemeikről (uo. 3, 1923), halottaik kultuszáról (uo. 4, 1924), a sámán varázsló eszközeiről (uo. 9, 1929), a nyenyec epika néhány darabját pedig finn fordításban is bemutatja (uo. 7, 1927).

Míg e kisebb tanulmányaiban elsősorban a szamojédok közti tapasztalatairól számol be, addig a *Beobachtungen über die Jodler* (JSFOu 48, 1937) és *Der Tod und Wiedergeburt des künftigen Schamanen* (uo.) című értekezéseiben az összehasonlító etnológia széles látókörű művelőjeként mutatkozik be.

Etnológiai munkálkodásának két legnevezetesebb eredménye az *Entwurf einer Mythologie der Jurak-Samojeden* (MSFOu 52, 1924) és a *Beiträge zur Kenntnis der Renntierzucht bei den Juraksamojeden* (Institutet for sammen-

² Am életében elvégzett munkái között is akad olyan, melyet ráadásnak érezhetünk. Ilyenek a szülőföldjének, Pyötyä-nek nyelvjárására vonatkozó közleményei, főleg 31 000 cédlát tartalmazó szógyűjtése.

lignende kulturforskning, Serie B : Skrifter 16, Oslo 1932). Mindkettő sokat idézett mű. Az első a nyenyecék hitvilágának mindmáig legmodernebb összefoglalása, a másik pedig a réntenyésztésről ad példaszerű leírást: a rén biológiájáról, a vadrén vadászatáról, a rén feldolgozásáról, befogásáról, a szántípusokról, a réntartás szezonmunkáiról, és mindezen munkáknak, ismereteknek jól rendszerezett, a teljesség benyomását keltő terminológiáját is felsorolja.

Megszoktuk, hogy finn nyelvtudós kartársaink egy része nemcsak kutatója, hanem gyakran művésze is anyanyelvének. Ebből a sorból Lehtisalo sem marad ki. Nemcsak azért, mert érettségije után egy ideig újságírói pályán dolgozott, hanem főleg azért, mert élete végén megjelent visszaemlékezései (*Tundralta ja taigasta*, 1959) mint jó tollú írók mutatják be, aki szubjektív élményeit az évtizedek távolából felidézve sajátos, kissé fanyar humorral adja elő. Ez az élvezetes olvasmány, mely a szamojédok közötti élményeit tartalmazza, nemétől is megjelent szótára előszavaként.

Lehtisalo bibliográfiája öt kisformátumú lapra kifer, és 53 tételt tartalmaz (l. FUF 34 : 166–70). Vétenénk mégis az igazság ellen, ha azt állítanánk, hogy Lehtisalo munkássága nem volt nagy. Csakhogy ő a tudósoknak nem a cikkíró fajtájához tartozott, hanem általában nagy művek alkotására törekedett. 53 munkája közül 10 önálló könyv, némelyik 600 lap terjedelmű, s a többi is — etimológiai kivételével — jobbra hosszabb tanulmány. Feltűnő, hogy a recenzió műfaját nem szerette. Életében egyetlen bírálatot írt (FUF 3, Anz) — mégpedig az ezzel járó hálátlan szerepet vállalva elég határozott hangon — s ezt is bizonyára a számára legkedvesebb nyelv, a nyenyec érdekében.

Lehtisalt sokan magányos, sőt különös embernek ismerték. Hátrahagyott életrajzi feljegyzéseiben ő szintén magányra hajlamos, passzívan szemlélődő, flegmatikus egyéniségnek rajzolta meg magát. Mégis úgy érzem, hogy mindez az élet során rakódott rá alaptermészetére, amelyet nem lehetne oly egyértelműen és egyszerűen magányra termettnék jellemezni. Nem ilyen ember benyomását keltik a szibériai útjáról írt visszaemlékezései, melyekben szinte életvidám, a nélkülözéseket is kellő humorral felfogó ifjúként jelenik meg előttünk. E sorok írója külföldi útjain több ízben találkozott vele. Lehtisalo ezeken a találkozásokon a leningrádi Astoria szállóban éppúgy, mint a helsinki Kämp „kruzsok”-összejövetelein, könyved, vidám társalkodónak, derűs, néha pikáns történetekkel adomázgató, kedélyes és fiatalos, kedves öreg barátnak mutatkozott. Mindazonáltal gyakran valami meghatározhatatlan rezignáltság érződött szavai, mozdulatai mögött, s szokásos történeteinek és a szakmai beszélgetéseken túl személyes vagy családi dolgokban nem volt éppen közlékeny.

A magányézés, passzivitás oka bizonyára elsősorban életkörülményeiben kereshető. A szamojédok közül hazatérve nem kapcsolódhatott be azonnal a tudományos életbe. Vidéken telepedett le, s noha 1920-tól kezdve a Finnugor Társaság ösztöndíjasa, 1932-től pedig a helsinki egyetem magántanára, gyakorlatilag mégis a tudományos élet központjától elzártan él. 1948-ban a fővárosba költözik, de izoláltsága itt sem szűnik meg végleg. A falusi élet csendjéhez, a dolgozószoba nyugalomához hozzászokva már mint öregedő ember nem tudott és nem akart változtatni életén. Úgy élt a fővárosban is, mintha vidéken lenne. Ritkán lehetett őt látni. Rendszerint a Finnugor Társaság felolvasó ülésein tűnt fel hosszú, szikár, kissé hajlott alakja, kezét jellegzetes mozdulattal zsebében tartva. Babérokra bizonyára sohasem vágyott, de azért valószínűleg nem esett neki jól, hogy pályáján a tudósok kijáró elismerés jeleit nélkülöznie

kellett. Önálló katedrához soha nem jutott, s a professzori címet hivatalosan csak 67 éves korában kapta meg — *honoris causa*.

Nyelvünket ismerte, a magyarokat szerette, kedves emlékek fűzték Budapesthez. Ezekről ugyanolyan szívesen mesélt, mint szibériai kalandjairól vagy kedves hegedűiről. Nemcsak a zenét szerette, hanem a sportot is: fiatal korában sikeres rövidtávfutó volt. Talán ezért is jól látta, hogy a tudós célba jutása nem olyan könnyű, mint a sportolóé. S azzal is tisztában volt, hogy a végső céltól, a szamojéd nyelvek teljes megismerésétől még távol vagyunk. 1956-ban ezt írta: „Wir haben gehört, dass man in Ungarn eine Forschungsreise zu den Samojeden geplant hat. Diese Reise empfehlen wir ganz besonders auch aus dem Grunde, weil die Sammelreisen unserer Forscher vor dem Ersten Weltkriege durch den Zwang der Umstände unterbrochen wurden. Viel Material harrt dort der Aufzeichnung.” (FUF 32, Anz: 106).

A nyenyeczek nem közönséges halottaikról, holt sámánjaikról kis fafigurát, *nyterma*-t készítenek emlékezetének megőrzése végett. Hitük szerint a *nyterma* később segítő szellemé, *tüd'epco*-vá válik. Lehtisalo a mitológiával ellentétes sorrendben már életében *tüd'epco*-vá lett művei által, melyek jobban fenntartják nevét, mint ez a halála utáni, nem is fába faragott, hanem ólombetűkbe öntött emlékezés-*nyterma*.³

HAJDÚ PÉTER

³ E helyen nem tárgyalhattuk Lehtisalo szibériai kutatóútjának történetét és sok egyéb életrajzi adatot sem. Az ezek iránt érdeklődők figyelmét ezért felhívjuk Lehtisalonak cikkünkben említett visszaemlékezéseire, valamint a róla írt, adatokban bővebb nekrológokra: A. J. Joki, FUF 34:148—165 és Vir 1962:449—451; N. Sebestyén Irén, NyK 65:194—195.

AZ 1962. ÉV FINNUGOR NYELVÉSZETI MUNKÁSSÁGA

Összeállították:

HAJDÚ PÉTER

és

MIKOLA TIBOR

A Néprajz és Nyelvtudomány múlt évi (V–VI.) füzetében kezdtük el „Újabb finnugor nyelvészeti kiadványok” című tájékoztató bibliográfiánk közlését. Ezt a munkát itt most azzal a különbséggel folytatjuk, hogy a finnugor vonatkozású folyóiratcikkeket külön bibliográfiai tételként a szerző neve alatt, a megfelelő nyelvcsoporthelyén vesszük fel bibliográfiánkba. Az önálló címek ilyen gyarapodása következtében referáló megjegyzésekkel jobbra csak az önállóan megjelent műveket láttuk el, meg azokat a cikkeket, melyeknek a címéből nem lehet tartalmára következtetni. A magyar, finn és észti nyelvi tanulmányok közül csak azokat vettük figyelembe, amelyeknek finnugor nyelvészeti szempontból is jelentőségük van. Az 1962. év termésén kívül pótlásokat is közlünk az 1961. évi bibliográfiához.

Rövidítések:

ALH	= Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
ANyIOK	= A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
BSLP	= Bulletin de la Société Linguistique de Paris
E	= Ethnographia
ESA	= Emakeele Seltsi Aastaraamat
FFC	= Folklore Fellows Communications
FUF	= Finnisch–ugrische Forschungen
JSFOu	= Journal de la Société Finno-Ougrienne
KK	= Keel ja Kirjandus
KSIE	= Kratkie Soobščenija Instituta Etnografii
KSVK	= Kalevalaseuran Vuosikirja
MNy	= Magyar Nyelv
MSFOu	= Mémoires de la Société Finno-Ougrienne
NNyt	= Néprajz és Nyelvtudomány
NyK	= Nyelvtudományi Közlemények
Nyr	= Magyar Nyelvőr
SE	= Sovetskaja Etnografija
Sj	= Sananjalka
SKS	= Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SMAE	= Sbornik Muzeja Antropologii i Etnografii
TIE	= Trudy Instituta Etnografii
UAJb	= Ural-Altaische Jahrbücher
UZLGU	= Učenyje Zapiski Leningradskogo Gosudartsvennogo Universiteta
V	= Virittäjä
VJ	= Voprosy Jazykoznanija

1. Tudománytörténet, megemlékezések

- VÉRTES O. ANDRÁS: Czvittinger a finnugor nyelvrokonságról: NyK 64:223—224 l.
 LAKÓ, GYÖRGY: Százéves a Nyelvtudományi Közlemények: NyK 64:3—12 l.
 HAKULINEN, LAURI: Nyelvtudományi Közlemények satavuotias: V 1962:451—453 l.
 K. SAL ÉVA: A Nyelvtudományi Közlemények történetéből: NyK 64: 277—287 l.
 GABAIN ANNEMARIE VON: Zehn Jahre Ural-Altaische Jahrbücher: UAJb 34: 1—3 l.
 WEÖRES, GYULA: Ferdinánd Barna Kalevalan unkarintaja ja kansatieeten tutkija: KSVK 42: 145—154 l.
 MAJTINSKAJA, K. E.: E. Beke. [Beke Ödön] (K 75-letiju so dnja roždenija): Voprosy finno-ug. jazykozn. 265—269 l.
 DUBROVINA, Z. M.: Dmitrij Vladimirovič Bubrich kak issledovatel' finno-ugorskich jazykov: Finno-ugorskaja filologija (UZLGU 314) 5—18 l.
 LYTIN, V. I.—MAJTINSKAJA, K. E.: Dmitrij Vladimirovič Bubrich: Voprosy finno-ug. jazykozn. 5—8 l.
 HALTSONEN, SULO: Ein Brief von M. A. Castrén: MSFOu 125: 65—68 l.
 A levél Wilhelm Schottnak szól, s a német nyelvész „Über das altaische oder finnisch-tatarische Sprachengeschlecht” c. művére reflektál, s közelebbi terveiről ír.
 KUNZE, ERICH: Aus der Gründzeit der Fenno-Ugristik: MSFOu 125: 253—262. l.
 Castrénnek, Ahlqvistnak 1—1, Wiedemann-nak 2 ismeretlen levelét közli.
 LYTIN, V. I.: D. R. Fokoš-Fuks [Fokos-Fuks Dávid] (K 75-letiju so dnja roždenija): Voprosy finno-ug. jazykozn. 270—274 l.
 JOKI, AULIS J.: T. Lehtisalo 1887—1962: FUF 34: 148—165 l.
 J[OKI], A. J.: Toivo Lehtisalo + : V 1962: 449—451 l.
 SOLA, SILVA: Veröffentlichungen von T. Lehtisalo 1909—1962: FUF 34: 166—170 l.
 JULIUS MARK 1890—1959: FUF 34: 171—173 l.
 FEOKTISTOV, A. P.: O trudach Ch. Paasonena [Paasonen, Heikki] po mordovskim jazykam: Voprosy finno-ug. jazykozn. 275—281 l.
 ITKONEN, ERKKI: Paavo Ravilan täyttässä 60 vuotta: V 1962: 159—164 l.
 MAA PAINAA PARRELLEEN. Kustaa Vilkkunan kirjallista tuotantoa 1921—1961. Szerk.: V. Anttila, M.—L. Heikinmäki, T. Vuorela. Helsinki 1962, SKS. = 104 l.
 K. Vilkkuna munkásságát összefoglaló és ismertető bibliográfia születésének 60. évfordulója alkalmából.

2. Általános finnugor tárgyú művek

- COLLINDER, BJÖRN: Introduction till de uraliska språken: Stockholm 1962, Natur och Kultur, 220 l.
 A könyv Collinder ismert kézikönyveinek (Fenno-Ugric Vocabulary, Survey of the Uralic Languages, Comparative Grammar of the Uralic Languages) legfontosabb anyagát tartalmazza. A következő fő részekből áll: Bevezetés (áttekintés az uráli népekről és nyelvekről), Az uráli nyelvek szerkezete (hangsúly, szótövek, szóösszetételek stb.), Etimológiai hangtan, Etimológiai alaktan, Etimológiák (kb. szótárának tizedrésze), Bibliográfia.
 COMMENTATIONES FINNO-UGRICAЕ IN HONOREM PAAVO RAVILA. Helsinki 1962, SUS — 692 l., 1 műmell. [MSFOu 125].
 P. Ravila, a Finn Akadémia tagja 1962-ben töltötte be 60. életévét. Ennek tiszteletére jelent meg ez az emlékkönyv, mely az ünnepelt több, mint félszáz pályatársának, barátjának, tanítványának közreműködésével készült. A kötet végén Ravila 1929 és 1961 között megjelent műveinek bibliográfiáját találjuk.
 FINNO-UGORSKAJA FILOLOGIJA. Redaktor: Z. M. Dubrovina. Leningrad 1962, Izd. Leningradskogo Universiteta. 136 l., 1 műmell., 1 tábl. [Učenyje Zapiski LGU 314, Serija filologičeskich nauk vyp. 63].
 Különböző finnugor nyelvészeti — s a maguk helyén külön föltüntetett — cikkeken kívül két irodalmi tanulmányt is közöl: V. Kaukonenét a Kalevala összeállításáról és Adele Mantere-ét P. Haanpää egyik regényéről.
 FOKOS DÁVID: Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok: NyK 64: 13—55 l.
 A szerző gazdag bizonyító anyag alapján tárgyalja a mellérendelő összetételeket, az alárendelő viszony kifejezésének és a határozói viszonyok jelölésének problémáit.
 FOKOS—FUCHS, D. R.: Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft. Wiesbaden 1962, Harrassowitz. — 138 l. [Ural-Altaische Bibliothek 11].

A munka első részében a nyelvrokonság bizonyítékait tárgyalja és közöttük azt a kérdést, hogy a mondattani egyezéseknek milyen bizonyító erejük van. Véleménye szerint egyéb bizonyítékok mellett szintaktikai egyezéseket is lehet bizonyos körülmények mellett a nyelvrokonság bizonyítékaként tekinteni. A második fejezetben sok évtizedes kutatásai eredményeként összegező áttekintést ad az uráli és altaji nyelvek közötti mondattani egyezésekről. A harmadik részben a korábbi kutatásokról ad áttekintést, a negyedikben pedig összegezi eredményeit és következtetéseit.

FUCHS, DAVID R.: Eine charakteristische Ablativ-Konstruktion: MSFOu 125: 41—52 l.

Jellemző szerkezet a finnugor, szamojéd, török, mongol és tunguz nyelvekben az, hogy ablativussal fejezik ki azt a részt, amelynél valamit vagy valakit megfognak, vagy ahol valakit megérintenek (pl. m. *arcul ütni*). Nem véletlen, hogy az urál-altaji nyelvekben az ilyen és ehhez hasonló szerkezetek egyaránt előfordulnak. Noha e szerkezetek az említett nyelvekben párhuzamos fejlődés eredményeinek tekinthetők, gyökérük abban az ősi uráli, ill. altaji kori tendenciában kereshető, amely igéikkel kapcsolatban a cselekvés mozgásának az irányát is kifejezi.

GRÜLL, FRANTIŠEK: Nové názory na původní sídla Uralů a Ugrofinů. Brno 1961, Anthropologická společnost. 18 l. (Rozpravy Anthropologické společnosti 11).

A finnugor őstörténet újabb — főleg magyar — irodalmának, problémáinak ismertetése.

HAJDÚ PÉTER: Finnugor népek és nyelvek. Budapest 1962, Gondolat. — 426 l., 16 mű-mell., 4 térkép-mell.

Az első rész a finnugorság őstörténetéről tájékoztat (5—97 l.), a második részben a finnugor alapnyelv és a mai finnugor nyelvek jellegzetességeiről olvashatunk (98—146 l.). A harmadik rész a finnugor népeket tárgyalja a következő fejezetekben: obi-ugorok, permi népek, volgai finnugorok, balti finnek, lappok, szamojédok (147—385 l.). E fejezeteken belül az egyes népek történetének, társadalmi szervezetének, anyagi kultúrájának, népművészetének, népköltészetének stb. kérdései tárgyaltnak. A könyv függelékében a finnugorság kutatásának történetéről szóló összefoglaló tanulmány (389—403 l.), valamint bibliográfia következik nyelvenkénti elrendezésben (404—423 l.).

ITKONEN, ERKKI: Die Laut- und Formenstruktur der finnisch-ugrischen Grundsprache: UAJb 34: 187—210 l.

ITKONEN, ERKKI—JOKI, AULIS J.: Suomen kielen etymologinen sanakirja III. Helsinki 1962, SUS. — 481—840 l. [Lexica Societatis Fennougricae 12/3.].

A finn etimológiai szótár harmadik füzeté a *pamata* szótól a *roska* szóig terjed.

JOKI, AULIS J.: Etymologian harhapoluulta: V 1962: 294—305. l.

A *rita* 'eine Art Tierfalle' szó jurák és szelkup egyeztetését elveti, és szamojéd alapról valószínűtlennek tartja egy uráli *y hang meglétét.

A *nakki* 'Falle für Hermeline, Mäuse, Ratten usw.' eddig is bírált votják, zürjén és vogul etimológiáját elutasítja, s a finn szót hangfestő eredetűnek véli.

A *pynnä* 'eine Art Hebelschlinge, besonders für Häher' szó, amelynek votják egyeztetése elfogadott, szintén deskriptív keletkezésű.

JOKI, AULIS J.: Finnischugrisches im Ossetischen? Helsinki 1962. Kny < MSFOu 125: 147—170 l. [Commentationes Instituti Fennougrici „Suomen Suku” 23.].

Az oszétban már régóta iparkodnak kimutatni a finnugorsággal való érintkezés nyelvi nyomait. Ezeknek az etimológiáknak a legnagyobb része helytelen. Mégis akad egy-néhány szó az oszétban, amely finnugor népekkel (közelebbről az ősspermiakkal) való érintkezés útján kerülhetett át. Ilyenek: oszét *æwz̄st* 'ezüst' < ősspermi **ezv̄s* (itt nem zárja ki azt, hogy az oszét és a magyar szó a későbbiek során befolyásolták egymást); oszét *k'ozae* 'junger Sprössling eines Nadelbaumes' < ősspermi **koz*; oszét *k'um* 'Winkel' < ősspermi **kym*; oszét *gaertam* 'Bestechung' < ősspermi, vö. votj. *kertym* 'Sold'.

KAAL, HELJU: Keelelist bibliograafiat 1959—1960. Tallinn 1962, ENSV Teaduste Akadeemia. — 52 l. [Emakeele Seltsi Bibliograafia 1.].

Az észti nyelvtudomány — zömében finnugrisztika — két éves terméséről ad számot ez a majdnem 400 címleírásból álló, litografált bibliográfia.

KAHLA, MARTTI: Bibliografian luetello Neuvostoliitossa vuosina 1918—1959 jukaistusta suomalais-ugrilaisesta kielitieteellisestä kirjallisuudesta II. Helsinki 1962. Kny < JSFOu 63/7. — 156 l.

A Szovjetunióban 1918 és 1959 között megjelent finnugor nyelvészeti kiadványok bibliográfiájának II. része a szótárakat, nyelvtanokat, tankönyveket, helyesírási és nyelvművelő kiadványokat tartalmazza.

KLEMM, ANTAL: Mehrgliedrige Satzteile: MSFOu 125: 231—232 l.

A fgr. alapnyelvben nem voltak még többtagú mondatrészek. Több rokon nyelvből idéz példát arra a régies szerkesztésmódra, amikor a közös állítmányt minden alany, tárgy és határozó után megismétlik.

KNABE, G. S.: Slovarnye zaimstvovanija i etnogenez: VJ 1962, 1:65—76 l.

Az i. e. III. és II. évezred fordulója óta a finnugor népek kapcsolatban álltak az orosz alföld erdős övezetének déli részén élő idg. népekkel, és tőlük négy időbeli rétegben szavakat kölcsönöztek. A négy szórétég különböző nyelvekből származik. A legrégebb szavak valószínűleg a balti, a szláv, az indiai és az iráni nyelvek közös őseiből erednek. Az ezt a közös nyelvet beszélő nép nem azonosítható a fatjanovói kultúra képviselőivel.

LAKÓ GYÖRGY: A magyar nyelv finnugor alapjai. Kézirat, változatlan utánnyomás. Budapest 1962, Tankönyvkiadó. — 36 l. [ELTE Finnugor Jegyzetek 8.].

Rövid módszertani, bevezetés a jegyzet címében megadott kollégiumba, pontosabban a finnugor hangtörténetbe.

LAKÓ GYÖRGY: Voltak-e a finnugor alapnyelvben szókezdő zöngés zárhangok? NyK 64: 56—70 l.

Az Acta Academiae Paedagogicae Jyväskylänsis XVII. kötetében (9—16 l.) 1959-ben megjelent „Unkarin kielen sananalkuisista soinnilisista klusiileista” c. cikk magyar nyelvű változata.

LAKÓ GYÖRGY: Über die Frage der anlautenden stimmhaften Verschlusslaute: ALH 12: 225—246 l.

A fenti cikk német nyelvű változata.

LAKÓ GYÖRGY—RÉDEI (RADANOVICS) KÁROLY: Mutatvány a készülő finnugor etimológiai szótárból: ANyIOK 19: 267—276 l.

LYTKIN V. I.: Nekotorye voprosy vokalizma finno-ugorskich jazykov: Voprosy finno-ug. jazykozn. 33—64 l.

L. a fgr. hangtörténet szempontjából lényegesnek tartja a keleti finnugor nyelvek nyelvjárásainak kutatását. Ezek hangrendszerének összehasonlító vizsgálata a távolabbi rokon nyelveket is érintheti. Példaképpen a permi o hang őstörténetét mutatja be gazdag anyagon. A felsősziszolai, a jazvai zürjén és a délnyugati votják nyelvjárások összehasonlítása alapján az őspermire három o hangot következteszt ki, melyek részben palatális, részben veláris képzésű fgr. magánhangzókba származnak.

MAJTINSKAJA, K. E.: Funkcija mestoimennogo suffixa -n v ličnych i voprositel'nych mestoimenijach finno-ugorskich jazykov: Voprosy finno-ug. jazykozn. 65—80 l.

M. szerint a fgr. alapnyelvben elkülönültek egymástól az élőlényre és az élettelen dolgokra vonatkozó névmások. Az előbbiekre jellemző az -n névmásképző. Ennek funkcióját tehát az élőlényre utalásban határozza meg.

MATVEEV, A. K.: Novye dannye o finno-ugorskich zaimstvovaniyach v russkich govorach Urala i Zapadnoj Sibiri: Voprosy finno-ug. jazykozn. 127—142. l.

Hasonló tárgyi kutatásai folytatásaképpen újabb 39 orosz szót magyaráz finnugor—szamojéd (jobbára obi-ugor, permi) nyelvekből.

MENGES, KARL HEINRICH: Altajische Studien. Berlin 1961, de Gruyter. Kny. < Der Islam 37 (1961): 1—24 l.

Többek között a fi. *kälä* 'sógornő' etimológiája kapcsán uráli — altaji — jukagir — indoeurópai kapcsolatokat fejteget, s az említett szócsaláddal összekapcsolja a magyar *kel-*igét és finnugor megfelelőit.

RAUN, ALO: A Survey of Uralic Publications from various Countries: Lingua 10 (1961): 297—301 l.

RAUN, ALO: Concerning Idiomatic Features: Lingua 11: 331—2 l.

Finnugor nyelvi példákból kiindulva veti fel, hogy az egyes nyelvek lexikai, szóképzési és grammatikai idiomatizmusainak összegyűjtése hasznos lehet e nyelvek szemantikai tipológiája szempontjából.

RAUN, ALO: Concerning the Qualified Grade of Superiority in Uralic: MSFOu 125: 443—461 l.

Az „A szebb, mint B”-féle hasonlításokból nem derül ki, hogy B egyáltalán szép-e. Az olyan típusú fokozást, amelyből erre a körülményre is következtethetünk (pl. „A még szebb, mint B”, fi. *minuakin isompi*) kvalifikáló fokozásnak nevezi. Ennek a kifejezési formáit vizsgálja az uráli nyelvekben.

RÄSÄNEN, MARTTI: Suomalais-ugrilaiten kansojen vanhempien kirjaimistojen alkuperästä: KSVK 42: 129—133 l.

SCHLACHTER, WOLFGANG: Zum Problem des Nominativs in den finnisch-ugrischen Sprachen: MSFOu 125: 493—521 l.

Az UA Jb 28. kötetében (128 kk) tárgyalta a szerző a finnugor nyelvek tőalakjait s a rendszerben elfoglalt helyüket. E cikk kiegészítésekként most a nominativus grammatikai kategóriáját vizsgálja, s azt, hogy miképp jelentkezik ez a finnugor nyelvekben.

SEREBRENNIKOV, B. A.: O pričinach neodinakovogo porjadka raspoloženija pritjažatel'nych suffiksov v ural'skich i altajskich jazykach: Acta Orientalia 15: 311—313 l.

STIPA, GÜNTER: Impersonale Ausdrucksformen: MSFOu 125: 577—592 l.

TOPOROV, V. N.—TRUBAČEV, O. N.: Lingvističeskij analiz gidronimov verchnego Podneprov'ja. Moskva 1962, Izd. A. N. — 270 l., 13 térk. mell.

Voltaképpen szlavisztikai mű, de néhány finnugor (balti finn és volgai finn) eredetű folyónevet is tárgyal, s ezért a finnugrisztika érdeklődésére is számot tart.

VOPROSY FINNO-UGORSKOGO JAZYKOZNANIJA. Redakcionnaja kollegija: V. I. Lytkin, K. E. Majtinskaja, B. A. Serebrennikov. Moskva—Leningrad 1962, Izd. AN. — 332 l., 1 műmell.

A kötet a nagy szovjet finnugor nyelvész, D. V. Bubrich születésének 70. évfordulója alkalmából jelent meg, s az 1959-ben Moszkvában tartott finnugor összehasonlító nyelvészeti konferencia anyagát tartalmazza. Az első rész a finnugor nyelvudomány általános kérdéseivel foglalkozik. A második részben az egyes finnugor nyelvekre vonatkozó speciális témák tárgyalatnak. A harmadik részben 3 tudománytörténeti értekezést olvashatunk Beke Ödönről, Fokos Dávidról és H. Paasonenről. A függelékben votják, moksa és cseremis nyelvmutatványok vannak.

WICKMAN, B.: Some Remarks on the Problem of Fenno-Ugric Vocalism: MSFOu 125: 671—679 l.

A finnugor magánhangzók fonológiai rendszere szempontjából tárgyalja a Steinitz-, Itkonen-, ill. Collinder-féle alapnyelvi magánhangzó-elméletek néhány eltérését, ill. a Collinder összehasonlító nyelvtanából kikerekedő új magánhangzó elméletet veti össze a másik kettővel. Érdekes W. álláspontja a fgr. *y kérdésében: Itkonennel egyetértőleg nem számol ilyen fonémával az alapnyelvben, de valószínűnek tartja, hogy az *i-nek a második szótagbeli magánhangzótól függően két, fonetikailag elkülönülő változata volt (i, y). Ez azt jelentené, hogy az umlaut az alapnyelvben ismert jelenség volt, s ezzel számolva esetleg a jövőben több, ezideig rejtélyes hangtörténeti probléma megoldható lesz.

3. Lapp nyelv

ANOCHEIN, G. I.: Socialističeskije preobrazovanija v material'noj kulture saamov: KSIE 36: 44—54 l.

BERGSLAND, KNUT: The Lapp Dialects South of Lapland: MSFOu 125: 27—39 l.

Az Ume-folyótól délre eső lapp nyelvjárásokat két csoportra, az Ásele-lappok és Jämt-lappok csoportjára osztják. A szerző azt vizsgálja, hogy a Jämt-lapp nyelvjárások hogyan különültek el az Ásele-lapptól.

ITKONEN, ERKKI: Eräistä Knud Leemin lapin sanakirjoissa mainituista sanoista: V 1962: 261—267 l.

Három lapp szót vizsgál etimológiailag: a *gapishjadne* (= *gäppišadne*) 'Hexe' finn jövevényszó, a *ragok* 'kleiner Schlitten, Handschlitten' skandináv eredetű, a *suodnje* 'eine in die Schneewehe gegrabene Grube, in der sich Renttierhirten während des Schneegestöbers aufhalten' szónak pedig a finn *sauna* lehet az etimológiai megfelelője.

ITKONEN, TERHO: Lp. *binäl*: MSFOu 125: 139—146 l.

A 'kemény fa' jelentésű lapp szót a fgr. **pine* származékának tartja (ebbe a szócsaládba tartozik a fi. *pui* és a m. *fog* is).

ITKONEN, T. I.: *Kuivi*, ein heiliger Ort der Lappen: MSFOu 125: 127—138 l.

ITKONEN, T. I.: Lappalaisia henkilönnimiä 1500- ja 1600-luvulla: V 1962: 368—381 l.

JOKINEN, RAIJA: Über die Illative *tasä*, *tasi* im Lulelappischen: MSFOu 125: 171—175 l.

A névmásokban, határozószókban és névutókban tapasztalható váltakozás az illativusi alakok szóvégi magánhangzójában (-ä ~ i) a gyors beszédnek a következménye, s a lulei lapp hangrendszer sajátjaiból adódik. A gyors beszédben előálló hangsúlytalanság ui. meg- rövidíti a ragvégi magánhangzókat, bizonyos esetekben azonban a magánhangzó-rövidülés a hangszín megváltozásával jár együtt.

KERT, G. M.: Imennaja i glagol'naja osnovy v kil'dinskom dialekte saamskogo jazyka: Voprosy finno-ug. jazykozn. 143—153 l.

A kil'dini lapp ige- és névszótövek vizsgálata azt mutatja, hogy az agglutináció mellett a flexiónak is nagy szerepe van.

KERT, G. M.—MATUSEVIČ, M. I.: K voprosu o sostave soglasnyh fonem v voron'inskom govore kil'dinskogo dialekta saamskogo jazyka: Finno-ugorskaja filologija (UZLGU 314) 19—37 l.

A lappológus Kert és a fonetikus Matuszevics a leningrádi egyetem fonetikai laboratóriumában megvizsgálták a kildini lapp voronyini nyelvjárásának mássalhangzó-fonéma állományát. A szerzők jellemzik az egyes mássalhangzó-fonémákat, s leírják, hogy milyen helyzetben fordulhatnak elő.

KORHONEN, MIKKO: Zum syntaktischen Gebrauch des lappischen Verbs *gálgát* 'sollen, müssen': MSFOu 125: 233—251 l.

A lapp igének nemcsak személyes, hanem személytelen használata is van. A személytelen használat az ige fgr. megfelelőiben is kimutatható (pl. m. *kell*). Ez az összefüggés nem lehet véletlen, s nem lehet idegen nyelvi hatás sem e nyelvekben. Erre az eredményre a fgr., elsősorban lapp példamondatok formális és tartalmi analízise vezeti a szerzőt. A lapp igének személyes használatát önálló fejleménynek tartja, melyet a skandináv nyelvek hatása csak erősíthetett.

NESHEIM, ASBJÖRN: The Lappish Dialect of Ullsfjord and its Relations to other Lappish Dialects: MSFOu 125: 333—360 l.

Hangtani és morfológiai összehasonlítások révén arra az eredményre jut, hogy az ullsfjordi (norvégiai) lapp nyelvjárás közelebb áll a karesuandoi nyelvjáráshoz, mint a kautokeunoi-hoz. Ennek alapján arra következtet, hogy egy svéd-lapp nyelvjárás beszélői Norvégiába átkerülve rátelepültek egy régi tengeri-lapp nyelvjárásra.

RUONG, ISRAEL: Der Name Arjeplog: MSFOu 125: 463—467 l.

A helységnev lapp eredetű összetett szó: *arje* 'Wunsch' + *pluövrve* 'Moor, Sumpf'. Az elnevezés hátterét is iparkodik földeríteni.

4. Balti-finn nyelvek

ARISTE, PAUL: Teiste läänemere keelte elemente vaivara murrakus: ESA 8: 11—18 l.

ARISTE, PAUL: Kust on pärit sõna *üpris*? KK 1962: 294—295 l.

Az *üpris* 'überaus' szót finn szavakkal egyeztet.

[HÄMÄLÄINEN] CHJAMJALJAJNEN, M. M.: Vnešne-mestnye padeži v severovostočnoj gruppe pribaltijsko-finskich jazykov: Voprosy finno-ug. jazykoz. 109—126 l.

A finn, karjalai, inkeri és vepsze nyelvekben a külső lokális esetek több eltérést mutatnak, mint a belsők. Valamennyi említett nyelv 3 külső hely-esetet örökölt a közfinnből (adessivus, ablativus, allativus), ezek azonban a balti finn nyelvek északi csoportjában különböző módon alakultak tovább. A szerző e nyelvek mai külső hely-esetalakjainak történetét világítja meg. Azt is megállapítja, hogy a tárgyalt jelenségek nem támasztják alá a karjalai nyelvnek a délnyugati finn nyelvjárásokból való származtatását.

DUBROVINA, Z. M.: Iz istorii finskogo naselenija Leningradskoj oblasti: Vestnik Leningradskogo Universiteta 20 (1962): 111—120 l.

EYSEEV, V. J.: Kolybel'nye pesni karel i drugih pribaltijsko-finskich narodov: Voprosy literatury i narodnogo tvorčestva: 37—61 l. (Petroskoj, 1962, Karel'skij Filial Akademii Nauk SSSR).

KIPARSKY, V.: Wie haben die Ostseefinnen die Slaven kennengelernt?: MSFOu 125: 223—230 l.

Újabban felvetődött az a nézet, hogy a közfinnek érintkezései a szláv népekkel régebbiek, mint ahogy eddig a jövevényszavak alapján gondolták. A nyugati szláv vagy esetleg ésszláv nyelvi formával való kapcsolatokra utalna e nézet szerint a germán eredetű **Venāt* népnév (vö. fi. *Venäjä* 'Oroszország'). A szerző véleménye szerint azonban e szó germán előzménye általában 'szláv' jelentésű lehetett, s nem bizonyíték a szlávok és a közfinnek közvetlen érintkezésére. A szó megléte a balti finn nyelvekben megmagyarázható tehát abban az esetben is, ha a legrégebb finn—szláv (novgorodi) kapcsolatokat az i. u. 6—8. századra tesszük.

MAGISTE, J.: Ostseefinnische und wolgaфинische etymologische Betrachtungen. Bonn 1962. 53 l. (Commentationes Balticae 8/9. 4.)

[RÄTSEP] RJATSEP, CH.: Ob istoričeskom issledovanii frazeologii pribaltijsko-finskich jazykov (na materiale éstonskogo jazyka): Voprosy finno-ug. jazykoz. 101—108 l.

A balti finn nyelvek közül leginkább az észt és a finn nyelv állandó kifejezéseit gyűjtötték össze. Ennek az anyagnak a történeti vizsgálata érdekes eredményekkel járhat. Észt frazeológiai egységeken mutatja be, hogy a közeli rokon nyelvek hasonló kifejezéseivel hogyan vehetők össze, és miképp különíthetők el a *calque*-októl.

TURUNEN, AIMO: Der Nominativ Singular bei den Bezeichnungen der Zahlwörter mit *zehn* in den wepsischen, lüdischen und olonetzischen Dialekten: MSFOu 125: 599—610 l.

VIITSO, T. R.: Tüvelisest astmevaheldusest (eriti eesti keeles): ESA 8: 44—62 l.

VIRTARANTA, PERTTI: Über die Partikeln auf *-li* in den ostseefi. Sprachen: MSFOu 125: 625—669 l.

A fi. *mikäli* 'amennyiben' kötőszóából ismert *-li* végződés elterjedését kutatja balti finn határozószavakban, s megállapítja, hogy az eredetileg lokális (prolatívusi) jellegű határozószavakban szerepelt, s a **-la*, **-lä* lokális képzőből magyarázható.

ZEPS, VALDIS J. Latvian and Finnic Linguistic Convergences. Bloomington 1962, Indiana University. — 228 l. (Uralic and Altaic Series 9.)

A lett és a liv nyelv fonológiai jellemzését tartalmazza, majd többféle szempontból rendszerezi a lett nyelvben levő finnsegi jövevényszavakat.

ZLOBINA, V. E.: Iz istorii slov, vyražajuščich sostojanie, v pribaltijsko-finskich jazykach: Voprosy finno-ug. jazykozn. 94—100 l.

A fi. *olla hereillä* 'ébren lenni', *olla riipuksissa* 'lógni' típusú kifejezéseket s ezek észt és karjalai hasonmásait vizsgálja nyelvtani szempontból.

COLLINDER, BJÖRN: Finskan som kultursprak. Stockholm 1962, Sveriges Finlandsförenings Riksförbund, Fadderortsrörelsen. — 68 l. (Finland i dag).

A finnsegi kialakulását, a finnugor nyelvrokonságot is tárgyalja. Foglalkozik a finn nyelv nyelvtani, esztétikai sajátágaival, az irodalmi nyelv kialakulásával.

DUBROVINA, Z. M.: Ob odnom tipe slov s častičnoj paradigmoj sklonenija v finskom jazyke: Finno-ugorskaja filologija (UZLGU 314) 38—55 l.

Az (olla) *tainnoksissa* 'ájulnak lenni', (joutua) *tainnoksiin* 'elájulni', (päästä) *tainnoksista* 'ájulásból magához térni' típusú szerkezetek névszói részét vizsgálja, mely rendszeren két vagy három esetalakban szerepelhet.

HAKULINEN, LAURI: Finnisch *kulju* 'stagnum' und *kuilu* 'specus': MSFOu 125: 59—63 l.

A *kulju* az eddigi kutatások szerint jövevényszó (óészaki **guljō*). A szerző szerint nem választható el e finn szótól a *kuilu* sem, mivel azonban *-lj-* > *-il-* metatézis vagy epentézis a finnben nem ismeretes, feltehető, hogy az átadó germán szó valamilyen variánsát a finnben *-il-*lel helyettesíthették.

IKOLA, OSMO: Eräästä inkongruenssitapauksesta: V 1962: 228—232 l.

IKOLA, OSMO: Ensimmäinen ja toinen: Sj 4: 30—35 l.

Az **e-* és a *two* névmástöbblől származtatja a főnti sorszámneveket.

IKOLA, OSMO: Entwicklungszüge in der Ausbildung der finnischen Schriftsprache: UAJb 34: 7—19 l.

IKOLA, OSMO: Über eine stilistische Eigenheit des Schriftfinnischen im 17. Jahrhundert: MSFOu 125: 69—84 l.

A 17. századi prédikátorok munkáiban gyakran megfigyelhető az, hogy egyes igealakok imperfektnél helyett perfektunban szerepelnek. A vallásos irodalomnak ez a sajátága valószínűleg idegen hatásra, a német prédikációs irodalom hatására keletkezett.

ITKONEN, TERHO: Keidas. Erään maastotermin vaiheita. Helsinki 1962, SKS — 64 l. Kny. < Suomi 110/1.

A *keidas* finn térszínforma-név eredetét és történetét írja le.

KARLSSON, GÖRAN: Über den Numerus des finnischen Prädikats in Existentialsätzen mit pluralischem Nominativsubjekt: MSFOu 125: 195—217 l.

A finnben ismeretes az inkongruenciának egy olyan esete, amikor a többes nominatívusi alany mellett egyes számú állítmány áll (*Suomessa on kylmät talvet* = 'Finnországban hideg telek van'). A szerző bőséges példaanyag alapján elemzi ezt a mondat típust, s állapítja meg azokat a feltételeket, amelyek mellett és ahogyan létrejöhet.

KETTUNEN, LAURI: Das „schwer erklärbare“ *irstas*: MSFOu 125: 219—222 l.

Az *irstas* 'frivol, ledér' az *irta-* töből (vö. *irrallaan* 'szabadon'), ill. ennek egy származékából, az *irtas* szóból keletkezett. A szóbelseji *-s*-ben nem lehet szabályos hangfejlődés eredményét keresni. Ez ebben az erős érzelmi telítettségű szóban a szóvégi *-s* hatására s a nem affektív *irta-* töből való elkülönülés érdekében jött létre.

MÄGISTE, JULIUS: Fi. *lunka*, *lunki* 'Birkenrinde' und mordw. *l'enège* 'Lindenbast': V 1962: 244—248 l.

A finn szó balti származtatását elveti, s a szót belső keletkezésűnek tartja. A *l'enège* szót pedig a finn **nīne* 'Lindenbast' szóval kapcsolja össze.

PAPP ISTVÁN: Finn—magyar szótár. Suomalais-unkarilainen sanakirja. Budapest 1962, Akadémiai Kiadó. — 1120 l.

A magyar—finn kapcsolatok történetében nevezetes esemény a szótár megjelenése, s a hazai finnugor nyelvtudományban is kiemelkedő alkotás. Nem egyszerűen pótolja a sok évtizedes hiányokat, hanem a felmerülő igényeket a lehető legjobban ki is elégíti. Modern, a gyorsan fejlődő finn szókincs legújabb neologizmusait is tartalmazó, jó példaanyagú, könnyen használható munka. Címzőanyagának nagyságát kb. 55 000-re lehet becsülni. A Függelékben a finn ige- és névszótípusok ragozási táblázatait találjuk, mely a szótár magyar használójának nélkülözhetetlen segítséget nyújt.

PAPP, ISTVÁN: Zur Frage der Kongruenz des Adjektivattributs im Finnischen: MSFOu 125: 399—412 l.

1955-ben már kifejtett (NyK 58: 102 kk) gondolatait adja elő, melyek szerint az értelmezős szerkezet maga fejlődött jelzős szerkezetté átértékelődés útján, de a forma megtartásával. Megemlíti, hogy lényegében ugyanerre az eredményre jutott Ravila 1960-ban (Sj 2: 28 kk), csak a módszerekben és egyes részleteredményeikben mutatkozik eltérés.

PULKKINEN, PAAVO: Das finnische Adverb *osapuileen*: MSFOu 125: 421—427 l.

RAPOLA, MARTTI: Entdeckungsreise in das Wurzelreich des fi. Verbums *beijastaa*: MSFOu 125: 429—440 l.

RAPOLA, MARTTI: Johdatus suomen murteisiin. 2. jav. kiad. Helsinki 1962, SKS. — 148 l. [Tietolipas 4.].

A szerzőnek „Bevezetés a finn nyelvjárásokba” című világos és áttekinthető könyvecskéje először 1947-ben jelent meg.

RAPOLA, MARTTI: Vanha kirjasuomi. 2. jav. kiad. Helsinki 1962, SKS. — 120 l. [Tietolipas 1.].

A régi irodalmi finn nyelvről szóló ismert mű második kiadása.

RUOPPILA, VEIKKO: Bildliche Ausdrücke für einen mürrischen Menschen: MSFOu 125: 469—484 l.

SADENIEMI, MATTI: Über den Gefühlsgehalt von fi. ö: MSFOu 125: 485—491 l.

Az ö hang aránylag fiatalon keletkezett, és leginkább deskriptív szavakban jelentkezik. Az ö hangot tartalmazó szavak egy része ugyan semleges vagy pozitív érzelmi szempontból, nagy részükről mégis megállapítható, hogy pejoratív hangulatúak.

SAUKKONEN, PAULI: Eräs etymologointiperiaate: V 1962: 342—344 l.

A finn hangrendi átcsapást vizsgálja. Általában a palatális hangrendű szavak az újabbak.

SAUVAGEOT, AURÉLIEN: La nature du sujet dans les syntagmes prédicatifs en finnois Suomi: FUF 34: 121—143 l.

SCHLACHTER, WOLFGANG: Studien zum Wachstum des Wortschatzes an skandinavischen und finnischen Lehnadjektiva. Revidierter Nachdruck. München 1962, Kitzinger. — 106 l. — [Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, Beiheft A].

Ez az először 1952-ben kéziratként megjelent tanulmány most fotoprint eljárással is hozzáférhetővé vált. A finn-lapp-skandináv szókölcsönzéseknek egy speciális kérdésével, a melléknevek kölcsönzésének körülményeivel, az átvett melléknevek jellegének vizsgálatával foglalkozik, s általános nyelvészeti szempontból is érdekes megállapításokra jut.

SIMONSUURI, LAURI: „Maa painaa parrelleen”: V 1962: 419—423 l.

A finn népmese-örökség osztályozásának kérdéseit taglalja.

STIPA, GÜNTER: Der Weltursprungsmythos des Kalevala. Kny. Fabula 5: 1—14 l.

ZEPS, VALDIS J.: Territorial Patterns of Finnic Loanwords in Latvian: UAjb 34: 20—25 l.

LEPPIK, EDUARD: Subjektist karjala keele valdai murrakus: ESA 8: 171—183. l.

MAKAROV, GRIGORI: Lisätietoja Matteuksen evankeliumin v. 1820 ilmestynestä karjalankielisestä käännöksestä: V 1962: 129—134 l.

Érdekes adatokat közöl egy tveri-karjalai nyelvemlék keletkezésének körülményeiről.

NISSILÄ, VIILJO: Karjalan nimestä: V 1962: 345—367 l.

PALMEOS, PAULA: Karjala valdai murraku *kko* ~ *kkö*, ja *kkoi* ~ *kköi* imperativist: ESA 8: 184—185 l.

ALVRE, P.: Kehaosi märkivate nimetuste numeruses: KK 1962: 97—104, 160—167 l.

Az egyes és többes szám használatát vizsgálja az észet nyelv testrészt jelentő szavaival kapcsolatban.

ALVRE, PAUL: Adverbide eesti *taga* — samojeedi *taka* — pronominaalsest päritolust: ESA 8: 147—162 l.

ANNIST, AUGUST: Viron Kalevipoika-perinteen historiasta: V 1962: 412—418. l.

A Kalevipoeg-mondakör történetét vizsgálja, s megállapítja, hogy a mondakör csírái már

az i. u. I. évezred első felében is megvoltak, s hogy kialakulásában idegen hatások is megfigyelhetők.

ARISTE, PAUL: Mõnda substraadist: KK 1962: 13—17 l.

ARISTE, PAUL: Ühest keelekontakti juhust: KK 1962: 550—556 l.

A Lettorszáiban élő észtek nyelvében megfigyelhető idegen behatásokat vizsgálja.

HALLAP, V.: Mõtteid eesti keele völdete fonetika kohta: ESA 8: 238—250 l.

HARMS, ROBERT T.: Estonian Grammar. Bloomington 1962, Indiana University. — 176 l. (Uralic and Altaic Series 12).

IKOLA, OSMO: Lauseopillisia havaintoja Georg Müllerin Virolaisten saarnojen (1600—1606) kielestä. Turku 1962, Turun Yliopisto. — 78 l. [Annales Universitatis Turkuensis Ser B, Tom. 82].

G. Müller német származású tallinni káplánnak a 17. sz. kezdetéről kéziratban fennmaradt észti nyelvű prédikációit, ezt a jelentős korai észti nyelvemléket elemzi mondattani szempontból (melléknév egyeztetése, alany és állítmány számbeli egyeztetése, a szenvedő igealak használata, tagadó igealakok, a tárgy kifejezése).

KEEM, HELLA: Haruldast tartu murde sõnavaras: ESA 8: 87—106 l.

A tartui nyelvjárás ritka elemei.

LIIV, E.: Muistendite topograafiliselt jälgimisest: KK 1962: 360—362 l.

Ismerteti az Észtorszáiban folyó topográfiai mese- és mondakutatókat.

LIIV, G.: On the Acoustic Composition of Estonian Vowels of three Degrees of Length: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised 1962: 63—97, 271—290 l.

LUHT, AIME: Estnische Sammlungen im Volkskundearchiv der Finnischen Literaturgesellschaft: FUF 34: 174—198 l.

MÄGISTE, JULIUS: Äldre ryska Jänord i estniskan sårskilt i der gamla estniska skriftspråket. Lund 1962, CWK Gleerup. — 77 l. (Lunds Universitets Årsskrift 55/1).

MIHKLA, K.: Oeldis ja selle üheldumine alusega tänapäeva eesti kirjakeeles: KK 1962: 723—733 l.

PALL, V. I.: Ob izučenii èstonskoj toponimiki: Voprosy finno-ug. jazykozn. 154—160 l.

PEEGEL, JU. M.: O jazyke starych èstonskich narodnyh pesen: Voprosy finno-ug. jazykozn. 161—164 l.

RADÓ, GYÖRGY: Eeesti kirjandus Ungaris: KK 1962: 233—239 l.

ROOS, ED.: Eesti eesnimede ajaloo XIX ja XX sajandi vahetusel: KK 1962: 412—421 l.

Az észti keresztnevek százalékos előfordulási arányát vizsgálja a századforduló táján.

SIVERS, F. DE: Un phonème de réserve en estonien: BSLP 57: 206—218 l.

Az észti ő fonémát vizsgálja.

VALMET, AINO: Murdenäited Hanilast: ESA 8: 107—111 l.

VIITSO, T. R.: Kas *ŋ* on eesti keeles foneem?: KK 1962: 229—230 l.

ANDERSON, WALTER: Noch zwei wepsische Märchensammlungen: Fabula 5 (1962): 90—93 l.

POSTI, LAURI: Über einige problematische Lautverhältnisse im Wepischen: MSFOu 125: 413—420 l.

A késői közfinn **t* ~ *δ* > *d'* > *d'z* > *z* hangfejlődést tárgyalja, amely bizonyos fonetikai helyzetben következett be.

ZAITSEVA, MARIA: Mõnede vepsa sufiksiste algusvokaalist: ESA 8: 186—196 l.

HONKO, LAURI: Geisterglaube in Ingermanland Helsinki 1962, Suom. Tiedeakatemia. — 470 l. [FFC 185].

LAANEST, ARVO: Isurikeelset materiali 18. sajandist: ESA 8: 163—170 l.

Egy 1784—86 körül írt orosz—inkeri szójegyzék anyaga.

NIRVI, R. E.: Soikkolan inkeroisten kansantietoutta: V 1962: 400—407 l.

Inkeri népdaltörödékek, mondások stb.

NIRVI, R. E.: Der Lautwandel *ir* > *er* in den ingrischen Dialekten: MSFOu 125: 361—376 l.

Az inkeriben lezajló hangváltozás és az észti, vepsze és lív nyelvekben előforduló hasonló hangváltozások között nincsen genetikusszerű összefüggés.

OINAS, FELIX: An Ingrian—Finnish Ballad and its Slavic Background: MSFOu 125: 377—397 l.

AMBUS, ADA: Dialoogivormilised nidussõnad vadjalastel: ESA 8: 224—228 l.

ARISTE, P.: Wotisk lappolain: MSFOu 125: 5—9 l.

A címben feltüntetett szó 'varázsló' jelentésű, de előfordulása a vót néphagyományban nem lehet a lappok és vótok hajdani kapcsolatainak emléke, hanem valószínűleg az észti—vót

korból származik (vö. észt *lapuline*). A lappok és a vótok közötti közvetlen érintkezést azért is lehetetlennek tartja, mert abban az időben, amikor ez történhetett volna, a vótság mint önálló nép még nem alakult ki.

ARISTE, PAUL: Vadja muinasjutte. Tallinn 1962, ENSV Teaduste Akadeemia. — 120 l. [Emakeele Seltsi Toimetised 4.].

Ez a kötet a szerzőnek a második világháború alatt és után gyűjtött vót meséit tartalmazza. A mesékhez észt nyelvű fordítás van mellékelve, s a jegyzetekben az Aarne—Thompson és Andrejev mesemotívum indexeinek és egyéb mesekatalógusoknak a típuszámái is fel vannak tüntetve.

KOKLA, P.—KONT, K.—PAJUSALU, E.: Vadja keele sõnaraamatu koostamist: KK 1962: 353—359 l.

Beszámoló a vót szótár készítéséről és címszómutatványok.

SZABÓ, LÁSZLÓ: Mit változott a vót nyelv Ahlqvisttól napjainkig?: NyK 64: 97—113 l.

[SZABÓ] SABO, L.: Upotreblenie pritjazatel'nyh suffiksov i sposoby ich zameščenija v sovremennom vodscom jazyke: Finno-ugorskaja filologija (UZLGU 314) 85—100 l.

A vótban a birtokos személyragozás jóformán teljesen elenyészett. A birtokos személyragokat csak nagyritkán (leginkább egyes szám 1. személyben), s főleg a népköltészetben használják. — A szerző megvizsgálja, hogy milyen nyelvi elemek utalhatnak még, birtokos személyragok híján, a birtokos személyére. Ilyen elemek: a nyelvi környezet, a személyes névmás ragos alakjai s az *õma* névmás.

5. Volgai-finnugor nyelvek

AKIMOVA, M. S.: Antropologičeskie dannye po proischoždeniju narodov Volga-Kam'ja: Voprosy Antropologii 1961/7: 29—40 l.

FEOKTISTOV, A. P.: Mokša-mordovskij jazyk: Voprosy finno-ug. jazykozn. 304—317 l.

A nyugati, délkeleti, központi és délnyugati nyelvjárás területről közöl rövid szövegeket fonetikus átírásban.

GRAMMATIKA MORDOVSKICH (MOKŠANSKOGO I ERZJANSKOGO) JAZYKOV. Čast' I: Fonetika i morfologija. Redaktory: M. N. Koljadenkov, R. A. Zavodova. Saransk 1962, Mordovskoe Kniznoe Izd. — 376 l.

Régóta várt munka első részét bocsátotta közre a Mordvin ASzSzK Nyelvi, Irodalmi, Történeti és Közgazdasági Kutatóintézete. A két mordvin nyelv részletes és alapos leíró nyelvтанát munkaközösség írja. A kezünkben levő első kötetet R. A. Zavodova, A. K. Imjarekov, M. N. Koljadenkov, F. P. Markov, N. F. Cyganov és O. I. Cudaeva írták. A hangtan aránylag rövid terjedelmű (35 lap), s a mordvin nyelvek fonológiai jellegű leírása. A Morfológia c. rész a következő fejezetekből áll: Szóképzés, Beszédrészek (Főnév, Melléknév, Számnév, Névmás, Ige, Igenév, Gerundium, Határozószó, Névtó, Kötőszó, Módosítószó, Indulatszó).

JAKUBINSKAJA-LEMBERG, É. A.: Finno-ugorskaja leksika v russkich professional'nyh dialektach: Finno-ugorskaja filologija (UZLGU 314) 56—59 l.

E. R. Romanov 1901-ben megjelent egyik munkájában egy rövid szójegyzéket adott közre, mellyel a hajdani penzai kormányzásban dolgozó gyapjúverő munkások szakmai nyelvének szókincsét akarta jellemezni. Ebből a szójegyzékből a cikk szerzője 41 szót erzámordvin eredetűnek vél, s ezek feltehetőleg a volt penzai kormányzásban dolgozó mordvin munkások közvetítésével kerültek a gyapjúverők szakszókincsébe.

JAKUBINSKAJA-LEMBERG, É. A.: K voprosu o vyraženii prjamoj dopolnenija v erzjámordovskom jazyke: Finno-ugorskaja filologija (UZLGU 314) 75—84 l.

A mordvinban a tárgyat ki lehet fejezni nominativussal, genitivussal, ablativussal és olykor inessivussal. Lewyhez kapcsolódva azt vizsgálja, hogy milyen szabályszerűség fedezhető fel az inessivus-ragos tárgy alkalmazásában. Az inessivus mindig determinált formában jelentkezik, s mellette a mondat állítmánya alanyi ragozású, vagyis befejezetlen aspektusú. Véleménye szerint tehát a folyamatos cselekvést kifejező igék mellett a határozott tárgy kifejezésére használnak inessivusos alakot.

MATJUŠKIN, P. G.: K voprosu ob upotreblenii form objektnogo sprjaženija v mordovskich jazykach: Mordovskij Gosudarstvennyj Universitet. Učenyje Zapiski 20 (Saransk 1962) 54—93 l.

SOVIJÄRVI, ANTTI: Der mokschamordwinische α -Vokal im Lichte der Sonagramme: MSFOu 125: 553—566 l.

GALKIN, IVAN: Märkmeid locatiivi sufiksist mari keeles: ESA 8: 221—223 l.

GALKIN, I. S.: K voprosu o vonzniknovenii dvuch tipov sprjaženija v marijskom jazyke: Voprosy finno-ug. jazykoz. 165—177 l.

ITKONEN, ERKKI: Beobachtungen über die Entwicklung des tscheremissischen Konjugationssystems. Helsinki 1962. Kny. < MSFOu 125: 85—125. [Commentationes Instituti Fennougrici „Suomen Suku” 22.].

Ravila hasonló kutatásaihoz kapcsolódva a kétfajta cseremisz igeragozás (*am-* és *em-* conjugatio) keletkezésének okát szintén az ige véghangzójának eltéréseben keresi. A kétféle igeragozás kialakulását részletesen nyomon követi, figyelemmel kísérve az ige tövében bekövetkező változásokat, melyek részben különböző képzők hatásával, részben a hangsúlyozási viszonyok alakulásával is összefüggésben állanak.

KODÁLY, ZOLTÁN: Ör hegyi mari népdal énekhangra zongorakísérettel. — Fünf Berg-tscheremissische Volkslieder für Gesang und Klavier. Magyar szöveg: Képes Géza. Deutscher Text: Imre Ormay. Budapest 1961, Editio Musica. — 12 l.

Az öt cseremisz népdalt Vikár László gyűjtötte, a dalok cseremisz szövegét Bereczki Gábor jegyezte le. A művet Budapesten mutatták be az 1960. év Nemzetközi Finnugor Kongresszus tiszteletére rendezett hangversenyen.

KOKLA, PAUL: Possessiv- ja Habeo-kontstruktsioonid mari keeles: ESA 8: 197—212 l.

KOVEDJAEVA, E. I.: Marijskij jazyk. Voprosy finno-ug. jazykoz. 317—328 l.

Néhány rövid keleti cseremisz dalt és találós kérdést közöl fonetikus átírásban.

SEBEOK, THOMAS A.—ZEPS, VALDIS J.: Concordance and Thesaurus of Cheremis Poetic Language. 'S-Gravenhage 1961, Mouton — 260 l. [Janua Linguarum. Series maior 8.].

A finnugor nyelvészet területén ez az első elektronikus számológéppel készített szójegyzék, mely a cseremisz költői nyelv szókészletét több szempontból is bemutatja. Az IBM 650 elektronikus anyagfeldolgozó berendezéssel készített szójegyzék a gyakoriságot is feltünteti. Csatlakozik hozzá egy szófajmegoszlást nyelvjárásonként bemutató jegyzék, egy a tergo index, egy felsorolás az elsőszótagi magánhangzók szerint, a népköltészeti alkotások első szavainak jegyzéke, egy jelentéscsoportok szerinti rendszerezés és egy angol szótutató.

SEBEOK, THOMAS A.: Sources for a Mari Chrestomathy: UAJb 34: 26—40 l.

SEBEOK, THOMAS A.—INGEMANN, FRANCIS J.: An Eastern Cheremis Manual: Phonology, Grammar, Texts and Glossary. Bloomington 1961, 109 l. (Studies in Cheremis 9).

SEBEOK, THOMAS A.: The Texture of a Cheremis Incantation: MSFOu 125: 523—527 l.

SOVREMENNYJ MARIJSKIJ JAZYK. Sintaksis sloznogo predloženija. Redkollegija: I. S. Gal-kin, N. I. Isambaev, G. S. Patrušev, N. T. Pengitov. Joškar-Ola 1961, Marijskoje Knižnoje Izd. — 152 l.

A Mari Nyelvi, Irodalmi és Történeti Tudományos Kutatóintézet „Mai mari nyelv” (Sovremennyj marijskij jazyk) című kollektív tervmunkájának egyik fejezete ez a könyvecske, mely a mai mari nyelv összetett mondatainak korszerű leírása. A mű legnagyobb része V. T. Timofeeva munkája, az egyik fejezetnek pedig N. I. Isambaev az írója.

6. Permi nyelvek

SEREBRENNIKOV, B. A.: Iz istorii padežnoj sistemy permskich jazykov: Voprosy finno-ug. jazykoz. 9—32 l.

A szerző a permi nyelvek *acc.-nak* eredetén kívül főleg azt vizsgálja, hogy a permi nyelvek esetrendszerének kialakulásában mely régi esetragoknak volt szerepe (*-l* *superess.*, *-n*, *-an*, *-t*, *-i loc.*, *-en prolat.*, *j*, *-š*, *-a*, *-ń*, *-y -e lat.*).

SEREBRENNIKOV, B. A.: Über die Herkunft der Akkusativendung *-s* und *-es* im Syrjäni-schen und *-ze*, *-ez* im Wortjakischen: MSFOu 125: 549—552 l.

Az eredeti *-m acc.* lekopása után *-e* volt az *accusativus* rag, de nem biztos, hogy ez azonos a *tőmagánhangzóval*. A *-e* *accusativus* a 3. sz. birt. szem. rag és az *-e acc.* rag kapcsolatából keletkezett. Az *-es acc.* rag *-s* elemét azonban nem birt. szem. ragnak tartja, hanem nyomósító elemnek.

AKIMOVA, M. C.: Kraniologičeskij očerk udmurtov: Voprosy Antropologii 10 (1962): 110—115 l.

GRAMMATIKA SOVREMENNOGO UDMURTSKOGO JAZYKA. Fonetika i morfologija. Red. kolle-gija: P. N. Perevoščikov, V. M. Vachrušev, V. I. Alatyrev, A. A. Pozdeeva, I. V. Tarakanov. Iževsk 1962, Udmurtskoe Knižnoe Izd. — 376 l.

A votják nyelv első igen részletes, normatív leíró nyelvtana. Az Udmurt Tudományos Intézetben készült 15 főnyi munkaközösség részvételével. Az aránylag rövid hangtan mellett (3—58) a könyv zömét a morfológia alkotja.

LEVIN, ISIDOR: Die Volkserzählungen der Wotjaken (Udmurten): Fabula 5 (1962): 101—155 l.

A wotják mesetípusok áttekintésén kívül gazdag bibliográfiát is közöl.

TEPLJASINA, T. I.: Udmurtskij jazyk: Voprosy finno-ug. jazykoz. 282—304 l.

A glazovi, beszerman, a szlobodszki, a tilovajszki és a sosninszki nyelvjárásból közöl rövid szövegmutatványokat.

BATALOVA, R. M.: On'kovskij dialekt komi-permjackogo jazyka. Kudymkar 1962. — 18 l.

BOTEVA, E. V.: Suffiksy subektivnoj ocenki suščestvitel'nych sovremennogo komi-permjackogo jazyka: Voprosy finno-ug. jazykoz. 229—235 l.

Három permják kicsinyítő-becéző képző (-žuk, -ok, -inöj) használatát tárgyalja.

DOMOKOS PÁL PÉTER, IFJ.: Lytkin Vaszilij — Petőfi komi (zürjén) fordítója. Budapest, 1962. Kny. < Irodalomtörténet 1962: 325—9.

GERHARDT, DIETRICH: Syrjänisches aus dem 18. Jahrhundert: UAJb 34: 211—213 l.

Egy 1710—1720 körül keletkezett orosz—zürjén keverékszöveg ismertetése.

KOMI-PERMJACKIJ JAZYK. Pod red. V. I. Lytkina. Kudymkar 1962, Komi-permjackoe Knižnoe Izd. — 340 l.

A komi-permják nyelv eddigi legrészletesebb, történeti kitekintésű leíró nyelvtana. Lytkin professzor vezetésével szerzői kollektíva készítette, melynek tagjai: E. V. Boteva, A. S. Gantman, E. S. Guljaev, G. A. Nečaev és B. A. Serebrennikov. A könyv beosztása: Bevezetés. A komi-permják nyelv helye más nyelvek között (5—56). Fonetika (57—109). Szótár és frazeológia. Lexikográfia (110—151). Morfológia (152—333).

KRIVOŠČKOVA-GANTMAN, A. S.: O perehode *l* v *v* i čeredovanii *v* s nulem zvuka v in'venskom dialekte komi-permjackogo jazyka: Voprosy finno-ug. jazykoz. 212—228 l.

A permják nyelv inyvai nyelvjárásában az eredeti *l* hang *v-vé* változott. Emellett azonban a *v* bizonyos helyzetekben elenyészhet, s ez e nyelvjárás nyelvtani szerkezetében is bizonyos változásokat okozott (pl. a *vyvyn* névutó intervokális -*v*- eleme e nyelvjárásban kiesett, s a *vyn* alakúvá rövidült névutó raggá agglutinálódott). A közlemény végén cirill betűs inyvai permják szövegeket közöl.

LYTKIN, VASILIJ: Über die Geschichte der syrjänischen Literatur: UAJb 34: 214—222 l.

LYTKIN, V. I.: Etymologien aus den permischen Sprachen: MSFOu 125: 329—332 l.

Egy iráni és két török jövevényszót mutat ki a jazvai zürjénből, a komi-zürjénből pedig 4 balti finn jövevényszót mutat ki (ezzel a balti finn jövevényszavak száma a zürjénben kb. 40-re tehető).

RÉDEI (RADANOVICS) KÁROLY: Jurák-szamojéd jövevényszók a zürjén nyelvben: NyK 64: 71—95 l.

RÉDEI (RADANOVICS), KÁROLY: Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen. Budapest 1962, Akadémiai Kiadó. — 224 l.

Nagy anyaggyűjtés alapján részletesen tárgyalja a permi névutók eredetét és mondat-tani szerepüket.

SIDOROV, A. S.: Novye pamjatniki drevnekomu pis'mennosti. (S kommentarijami, podstročnyimi primečanijami i zaključeniem V. I. Lytkina): Voprosy finno-ug. jazykoz. 178—211 l.

Lytkin az 1953-ban elhunyt zürjén nyelvtudós, A. Sz. Szidorovnak az ópermi nyelv- emlékekről írt posztumusz munkáját adja közre.

VÁSZOLYI ERIK: Az ópermi *l* fonéma utódjai az Inyvamenti permják nyelvterületen: NyK 64: 353—363 l.

7. Ugor nyelvek

DIENES ISTVÁN: Nemzetiségjegy (tamga) a békési honfoglaláskori íjcsonton: Folia Archaeologica 14 (1962): 95—110 l.

KÁLMÁN BÉLA: Finnugor szófejtések: NyK 64: 347—351 l.

A magyar *folvik* szó eddig ismert osztják megfelelőit vogul, zürjén és wotják adatokkal egészíti ki.

A vogul *tuwap* 'vihar' szót zürjén jövevényszónak magyarázza, a *mašum* 'szomorú, bús' szóhoz pedig osztják megfelelőket kapcsol.

LIIMOLA, MATTI: Etymologisches aus den ugrischen Sprachen: MSFOu 125: 289—316 l.

A vog. *xäsnä* 'az íj belső rugója' szót az osztj. *xäñi* 'äußere Birkenholzlage am Bogen' szóval egyezteti (~ zürj. *käš'ä*, fi. *kaski*). — A vog. *šurpā* 'stangig' osztják eredetű. Elválasztandó tőle a vog. *šur* 'Stange', amely zürjén eredetű. — A vog. *pos mer* kifejezést úgy

magyarázza, hogy első tagja a 'ganz, gesund' jelentésű szó, második tagja az orosz *МР* átvétele. A kifejezés jelentése 'die ganze Gemeinde'. — A m. R. *elv, elü, el* 'pars ulterior' szót nem az *elő* 'pars antica' *el-* tövével és fgr. megfelelőivel (pl. fi. *esi*) kapcsolja össze, hanem a következő obi ugor szavakkal: vog. *älēm* 'túlso (oldal)', AK *ä'olβə* 'hinüber', *ä.lmən* 'hinter'; osztj. K *ätəm*, J *älem* 'andere (Seite)'. E szavak töve: vog., osztj. **äl*. — A vog. AK *βärmēl* 'Johannisbeere' nem a m. *vér* és *meggy* szavak ősi megfelelője, hanem átvétel az osztjából. — A 'Tür' alapjelentésű vog. *üt-*, mely ma ragos alakokba merevült határozószóként él, szóba jöhet mint a fi. *üksi* megfelelője. — A bizonytalan magyarázatú vog. *käumeñ* szó az AK *käβ* 'Stein' melléknévi származéka. — A vog. É *rap* 'Bündel' nem jövevényszó. Egyeztethető a zürj. *nop* 'Bürde' szóval s a votj. *nypp*-vel. — A vog. AL *ül* 'sumpfige Stelle...' megfelelője lehet a zürj. *ol'* szónak.

MATVEJEV, A. K.: Az ugor népek ősi letelepülési helyei: NyK 64: 289—297 l.

Földrajzi nevek vizsgálata alapján a szerző a dél-uráli és az észak-kazahsztáni területekre helyezi az ugor őshazát.

MIKOLA TIBOR: Még egyszer a -ság ~ -ség képzőről: NyK 64: 299—308 l.

A -ság ~ -ség képzőt osztják, finn és lapp szavakkal veti egybe.

MIKOLA TIBOR: Egy magyar szócsalád eredetéhez: NNYt 5—6: 41—47 l.

A magyar *reg* szó családját vogul, osztják, zürjén, votják és jurák szavakkal egyezteti.

PAIS DEZSŐ: Szer. Egy szószervezet szétágazásai a magyarban és más finnugor nyelvekben. Budapest 1962, Akadémiai Kiadó. — 92 l. (Nyelvtudományi Értekezések 30).

E „szószervezet”-nek vannak magashangú és mélyhangú félpárjai a magyarban és a finnugor nyelvekben egyaránt. Az előbbieket közé tartozik a *szer* ~ *ser* és származékaik (*szerek, szerkeszt, serken, serke* stb.), a mélyhangú ágazatba pedig a *sor, sarok, szoros, szorgos* stb. szavak. Az uráli eredetű *szer* indoeurópai kapcsolatokat is mutat: egy olyan szócsaláddal kapcsolja össze a szerző, melynek az indoeurópai nyelvekben is van magas- és mélyhangú változata (pl. lat. *sero*, *series* ~ *sors*).

PAIS, DEZSŐ: Szer: ALH 12: 1—18 l.

A fenti mű rövidített változata.

RÉDEI (RADANOVICS) KÁROLY: A tárgyias igeragozás kialakulása: MNy 58: 421—435 l.

STEINITZ, WOLFGANG: Etymologische Beiträge (II.): ALH 12: 247—254 l.

A zürjénből származtatja a következő szavakat: osztják Irt. *porəm-* 'fertig werden', osztják O. *jānet* 'Schamgefühl', vogul É. *paša*, osztják V. *pər'a* 'sei gegrüsst', osztják Hunf. *lat'ala-* 'számolni, berechnen'. Az osztják *pojəke*, vogul Szil. É. *pojke* 'Gebet' szónál is permi eredetre gondol, de a megfelelő szót nem tudja kimutatni.

VASIL'EV, V. I.: Problema proizhozdenija orudij zapornogo rybolovstva obskich-ugrov: Sibirskij Etnografičeskij Sbornik 4. Moskva 1962, Izd. A. N. 137—152 l. [TIE 78.].

Az obi-ugor rekesztő halászat eszközeinek eredetét kutatja elsősorban az elnevezések etimológiájának vizsgálatával. Egyes halászati eszközöket a finnugor korból származtat, másokat későbbi eredetűnek talál. Cikke végén az uráli-dravida kapcsolatok mellett s a finnugorságnak az Aral-tó mellőli származtatása mellett foglal állást.

BÁRCZI, GÉZA: A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez: MNy 58: 1—10 l.

BÁRCZI, GÉZA: Zur Geschichte der finnisch-ugrischen Verschlusslaute in urungarischer Zeit: MSFOu 125: 11—26 l.

A MNy 58 (1962): 1—10 lapjain megjelent cikk német nyelvű fordítása.

HETZRON, ROBERT: L' accent en hongrois: BSLP 57: 192—205 l.

KÁLMÁN, BÉLA: Roshad: MNy 58: 82—84 l.

Roshad szavunkat zürjén és votják szavakkal egyezteti.

LOTZ, JOHN: Semantic Analysis of the Tenses in Hungarian: Lingua 11 (1962): 256—262 l.

LOTZ, JOHN: The Place of the Implicative (-LAK) Form in the Conjugational Pattern of Hungarian: MSFOu 125: 317—327 l.

Elveti a tárgyias, ill. tárgyatlan (alanyi) igeragozás elnevezést, s a *vársz-várod* típusú igealakok elemzéséből arra következtet, hogy a köztük levő ellentétet determinált, ill. nem determinált elnevezéssel lehet jellemezni. A -lak ragos igealak, melyet újabb nyelvtanaink tárgyias igealaknak fognak föl, Lotz szerint nem tartozik a determinált alakok közé, hanem a nem determinált területen belül külön oppozíciót alkot (implicative — nem determinált).

nonimplicative). Hivatkozik 17. századi nyelvtanaink egyikére-másikára is, melyet a *látalak* alakot nem a tárgyas igeragozásban említi.

SZŐKE, BÉLA: A honfoglaló és a kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei Budapest 1962, Akadémiai Kiadó. — 118 l., 15 műmelléklet. [Régészeti Tanulmányok I.].

KÁLMÁN, BÉLA: Über die Rolle der Füllworte und Füllsilben in den wogulischen Liedern: MSFOu 125: 177—193 l.

Saját gyűjtésű vogul énekek és dallamok alapján kimutatja, hogy a vogulban is nagy szerepe van a töltőhangoknak és -szótagoknak, melyek a verssort a dallamsor metrumával összhangba hozzák. E töltőelemek lehetnek jelentés nélküli hangok, hangcsoportok, névszó- és igeképzők, névmások, szóismétlések.

ROMBANDEEVA, E. I.: Kauzativnye glagoly v aktivnyh i passivnyh sintaksičeskich konstrukcijach mansijskogo jazyka: Voprosy finno-ug. jazykoz. 236—256 l.

STEINITZ, WOLFGANG: Russische Etymologien: Acta Universitatis Carolinae Philologica Slavica Pragensia IV (1962): 443—7 l.

GANSCHOW, GERHARD: Zur Frage des reduzierten Auslautsvokals im Ostjakischen: UAJb 34: 4—7 l.

LEWY, ERNST: Zur Betonung des Ostjakischen: MSFOu 125: 285—287 l.

Steinitz szövegein illusztrálja Paasonen tételét, hogy az osztjákban a szavaknak nincsen állandó hangsúlyuk, ez mondatbeli helyzetüktől függ.

RUSSKAJA, JU. N.: O nekotoryh osobennostjach padežnoj sistemy priural'skogo govora chantyjskogo jazyka: Voprosy finno-ug. jazykoz. 257—264 l.

Az osztják obdorszki (alsó-obi) nyelvjárásának al-nyelvjárásai közé sorolja (a suriskarival együtt) az urálvidéki is. Az urálvidéki nyelvjárásban 4 esetalak különböztethető meg: nominativus, lativus (-na), loc.-instrument. (-na, -n) és translat. (-i). Ezek használatukról is vizsgálja.

SAUER, GERT: Die Nominalbildung im Ostjakischen. Autoreferat über eine Dissertation: Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe 11 (1962): 893—5 l.

VÉRTES, EDIT: Beiträge zur Kenntnis der ostjakischen Pronominaladverbien I—II.: ALH 12: 167—186, 255—271 l.

VÉRTES, EDIT: Die Namen der Monate bei den Surgut-Ostjaken: FUF 34: 144—147 l.

VÉRTES, EDIT: Beiträge zur Methodik der ostjakischen Personennamenforschung: Studia Onomastica Monacensia IV (VI. Internationaler Kongress für Namenforschung 1958, Bd. III. — München 1961): 762—8 l.

8. Szamojéd nyelvek

CHOMIČ, L. V.: Olen'i narty i uprjaž' u nencev: SMAE 20 (1961): 40—53 l.

Az utazó és a teherszán típusait írja le, és áttekintést ad a befogás módszereiről és kellékeiről.

DOLGICH, B. O.: Bytovye rasskazy encev. Moskva 1962, Izd. Akad. Nauk — 244 l. (TIE 75).

Egyetlen közlőnek az elbeszéléseit tartalmazza. Ezeknek egy része önéletrajzi, más része az enyec néphagyomány körébe tartozó elbeszélés (enyec *djore*). A közlő a szöveget oroszul diktálta, de azért helyyel-közzel akad a szövegben néhány enyec nyelvi adat is. Hasznos a kötet végén található 3 index, melyek közül különösen a nemzetségek, volosztok és családok neveit feltüntető ad sok újat.

DOLGICH, B. O.: Rodovaja ekzogamija u nganasan ncev: Sibirskij etnografičeskij Sbornik 4. Moskva 1962, Izd. A. N. 197—225 l. [TIE 78.].

Pontos és részletes adatokat közöl a nganaszának és enyeczek törzsi és nemzetségi tagolódásáról, a nemzetségnevekről, lélekszámukról, a duális rendszer nyomairól, házassági szokásokról és azok alakulásáról az újabb időkben.

DUL'SON, A. P.: Obščee nazvanie reki u ketojazyčnyh narodov. Vladivostok 1962, Kny < Dal'nevostočnyj Gos. Univ. Učënye Zapiski V: 3—9. l.

A ses ket folyónév tárgyalása során több olyan folyó nevét is tárgyalja, amely szelkup nyelvtérületen található.

DUL'SON, A. P.: Drevnie peredviženija ketov po dannym toponimiki: Izvestija Vsesojuznogo Geografičeskogo Obščestva 94 (1962): 474—482 l.

Szibéria két eredetű toponimikáját, elsősorban vízneveit vizsgálja. A vizsgált terület a szelkupok lakóhelyére is kiterjed, s szelkup vonatkozásai miatt a szamojéd nyelvek kutatóinak az érdeklődésére is számot tarthat.

FAJNBERG, L. A.: Terminologija rodstva nganasan kak istoričeskij istočnik: Sibirskij Etnografičeskij Sbornik 4. Moskva 1962, Izd. A. N. 226—237 l. [TIE 78.].

Nganaszan rokonsági elnevezésekből kiindulva rajzolja meg a nemzeti társadalom képét, s összehasonlítja a szomszédos népekével.

HAJDÚ, P.: Etymologische Bemerkungen: MSFOu 125: 53—57 l.

A nyenyec *riamu* szót törli a m. nyelv megfelelői közül: a nyenyec szó önálló keletkezésű, s szó szerinti jelentése száj-belső. — A ngan. *túrku*, eny. *tud'io* szavakat a m. *tó* rokonságába sorolja. — A nyeny. *šijet* 'Wasserinsekt' szót egyezteteti a szelk. *šū*-vel, mely a m. *kigyó* megfelelője. — A nyeny. *hurkū* 'Strick' belső fejlemény, s nem rokonítható a m. *búr*, *hurka* szavakkal. — A nyeny. *wānkā* 'aushöhlen' talán nem a m. *vágni* családjába tartozik, hanem a nyeny. *wānk* 'Höhle' szóval függ össze.

HAJDÚ, PÉTER: Die Frage des Stufenwechsels in den samojedischen Sprachen: UAJb 34: 41—54 l.

IVANOV, S. V.: Kul'turno-istoričeskie svjazy éncev i nganasan po dannym ich ornamenta: KSIE 37 (1962): 57—66 l.

Az enyec és nganaszán díszítő motívumok szibériai kapcsolatain túl e kapcsolatok jelentőségét etnogenetikai szempontból is értékeli.

LEHTISALO, T.: Über ein samojedisches Wort für 'Mehl': MSFOu 125: 281—283 l.

A 'liszt' jelentésű északi szamojéd szót (nyeny., ngan. *jā*) nem tartja iráni eredetűnek. A szó a hasonló hangalakú 'Erde, Sand' szóval lehet azonos. Az eny. *jaasa*, régi *jaodšcha*, ngan. *djangamsu*, szintén 'liszt' jelentésű szó az előbb említett *jā* és a 'Speise' jelentésű eny. *odšcha*, ill. ngan. *ngamsu* összetétele.

PAULSON, IVAR: Weltbild und Natur in der Religion der nordsibirischen Völker: UAJb 34: 113—124 l.

PELICH, G. I.: Kol'cevaja svjaz' u selkupov Narymskogo Kraja: Sibirskij Etnografičeskij Sbornik 4. Moskva 1962, Izd. A. N. 176—196 l. [TIE 78.].

A szerző helyszíni vizsgálatok és történeti kutatások alapján megállapítja, hogy a narymi szelkupok társadalmi szervezete nem kizárólag a nemzetség, frátia és törzs ismert egységeire épül, hanem a társadalom szerkezetét a nemzetségek bonyolultabb kapcsolatai is jellemzik. Az ún. „körforgásos” kapcsolat lényege a következő: valamennyi szelkup törzs három exogám csoportra oszlik. Az A csoportból származó férfi kizárólag B csoportból származó nővel köthet házasságot, a B csoport férfitagjai viszont a C csoportból házasodnak, s a kör bezárásaképpen a C csoport férfiai A csoportból származó asszonyokat vesznek el. A tanulmány nem kizárólag a társadalmi szerkezet belső problémáit világítja meg, hanem sok nyelvi adatot is tartalmaz.

PROKOF'EVA, E. D.: Predstavlenija sel'kupskich šamanov o mire: SMAE 20 (1961): 54—74 l.

A szelkup sámánoknak a világról, a világot benépesítő szellemekről alkotott nézetét, ismereteit tárgyalja a szerző öt olyan akvarell alapján, melyet szelkup sámánok a 20-as évek végén készítettek a Prokofjev házaspár részére.

N. SEBESTYÉN IRÉN: Két jurák-szamojéd visszaható névmás: NyK 64: 341—346 l.

A jurák-szamojéd *maŋk-* visszaható névmást szelkup, cseremisz, zürjén, votják és magyar (*maga*) szavakkal egyezteteti. A *pudar*, *puda* névmás osztják megfelelőit újabb adatokkal egészíti ki és hangtanilag is elemzi.

N.-SEBESTYÉN, IRENE: Zum Problem des samojedischen und des uralischen Genitivs: MSFOu 125: 529—548 l.

Ismét kifejti azt a nézetét, hogy genitivus rag sem az uráli alapnyelvben nem volt, sem a mai szamojéd nyelvekben nincsen. Az az elem, amit mások genitivus ragnak vélnek a szamojédban, az szerinte vagy dativus, vagy locativus, vagy siklóhang, vagy képző.

STEINITZ, WOLFGANG: Samojedisch—Obugrisches: MSFOu 125: 567—575 l.

A nyenyec *jāl* 'fett' nem uráli eredetű, hanem osztják jövevényszó. — A dohány neve a nyenyecben osztják eredetű (nyenyec *šār*). Az átadó nyelvi forma, valamint a neki megfelelő vogul szó orosz eredetű, ez pedig a mongolból származik.

STRAKAČ, JU. B.: Tradicii trudovogo vospitanija u narodov Tajmyra v naše vremena: ES 1962/3: 35—48.

A Tajmyr-fsz. népei (nganaszánok, dolgánok stb.) gyermekeiket mindig munkára nevelték. Ezt a törekvést az ottani iskolák is szervesen támogatják. Az eredmény: megfelelő iskolázottságú halászok, vadászok, réntenyésztő-szakemberek.

TEREŠČENKO, N. M.: O vyraženíi possessivnyh otnoženij v samodijских языках: Voprosy finno-ug. jazykoz. 81—93 l.

N. Sebestyén Irénnel szemben megállapítja, hogy a szamojédban a jelöletlen birtokos szerkezettől határozottan megkülönböztethetők a genitivus raggal jelölt birtokos szerkezetek.

VASČENKO, P. T.—DOLGICH, B. O.: Predanija o totemičeskich nazvanijach rodov u nganasan: SÉ 1963, 3: 178—182 l.

Három nganaszán totemisztikus mesét közöl oroszul a „Sas” és a „Varjú” nevű nemzetségek eredetéről.

VASIL'EV, V. I.: Sistema olenevodstva lesnyh éncev i eë proišoždenie: KSIĖ 37 (1962): 67—75 l.

Az erdei enyec réntartás a legrégibb típusú szamojéd tajgai réntartás folytatója.

ZOLOTAREVA, I. M.: Antropologičeskoe issledovanie nganasan: SÉ 1962, 6: 131—136 l.

Embertani vizsgálódásai során a szerző arra az eredményre jut, hogy a nganaszánok embertanilag lényegesen különböznek minden körülöttük lakó néptől, a rokonnépektől is. A nganaszánok valószínűleg Szibéria legrégibb arktikus népének a maradványait képezik.

ISMERTETÉSEK

Hajdú Péter: Finnugor népek és nyelvek

Bp. 1962, Gondolat. 425, [2] l. 15 t., 4 térk.

ZSIRAI MIKLÓSNak „Finnugor rokonságunk” c. bevezető, egyszersmind összefoglaló és ismeretterjesztő műve éppen negyedszázaddal ezelőtt jelent meg, és ez akkor, de később is, igen fontos szerepet töltött be, sőt ma is sok tanulsággal forgatjuk. De a megjelenése óta eltelt 25 év alatt mind nehezebben hozzáférhető ez a könyv, és az egyéb vonatkozású, újabban megjelent nyelvészeti munkák mellett már nagy szüksége mutatkozott olyan nyelv- és néptörténeti mű kiadásának is, mely modern szempontú szintézise a finnugor népek és nyelvek kialakulásának és fejlődésének.

HAJDÚ PÉTER „Finnugor népek és nyelvek” című, közelmúltban megjelent művében ilyen könyvet üdvözölhetünk.

A Gondolat kiadásában jelent meg, tehát ismeretterjesztő célzatú. De szemléletében és felépítésében eredeti, tudományos szempontú szintézis is, mely a szó szoros értelmében vett tudományos művektől abban különbözik, hogy nem adathalmazzal bizonyít, hanem kisebb számú, de jól megválogatott tényekkel és megállapításokkal, a részletek aprólékos kifejtését — nagyon helyesen — elkerüli, a szövegek közti jegyzeteket, forrásutalást — megint nagyon helyesen — mellőzi, viszont a megoldandó kérdéseket kiemeli, tárgyilagosan bizonyít, vitatkozik, cáfol, és amit mond, azt mindig igazolja is, közben minden felmerülő új fogalmat szinte észrevétlenül meg is magyaráz.

A mű fő fejezetei: I. *A finnugorság őstörténete*, II. *Finnugor nyelvek*, III. *Finnugor népek*.

Mielőtt a szerző tulajdonképpeni tárgyának fejtegetésébe belekezd, eligazítja olvasóit a világ legfontosabb nyelvcsaládai között, megmutatja helyét a finnugor nyelvcsaládnak is, majd a nyelvhasználat lényegét, aztán a finnugor nyelvrokonság fogalmát világítja meg. Külön ki szeretném említeni HAJDÚ PÉTER eredeti fejtegetését az őstörténet tárgyról és módszereiről, különösen azt a megállapítását, miért komplex tudomány az őstörténet, és miért illeti meg az őstörténeti kutatásban a nyelvtudományt vezető szerep. „Bár az őstörténet lényegét tekintve történeti stúdium — mondja HAJDÚ PÉTER —, mégsem lehet a történet-tudománnyal azonosítani. Nemcsak azért nem, mert vizsgálódási területe más, hanem azért sem, mert az őstörténetkutatásban a történetírástól lényegesen eltérő módszereket kell alkalmazni. A történelem kutatóinak írott források állanak rendelkezésükre, az őstörténet azonban a legtrikább esetekben rendelkezik írott emlékekkel. Az őstörténet kutatója tehát más tudományágak eredményeinek a felhasználásával érheti el csak célját. E tudományágak közül a nyelvtudománynak, a néprajznak, a régészetnek és az antropológiának van a legfontosabb szerepe az őstörténetírásban” (26). — Azután arra mutat rá, hogy „A nyelv igen alkalmas arra, hogy történeti eseményeket olvassunk ki belőle, mert olyan rétegek ülepednek le benne, amelyek a társadalom régi történetének emlékeit őrzik” (27). És mivel a nyelv évezredek óta nemcsak a gondolatközlés eszköze, hanem hű tükrözője is a letűnt világnak, és így olyan múzeumhoz is hasonlítható, melyben évezredek óta halmozódnak a letűnt korok történetének hiteles dokumentumai, természetes, hogy e múzeum szakavatott interpretálója csakugyan a nyelvész. Ezért illeti meg a nyelvtudományt vezető szerep az őstörténeti kutatásban, jóllehet a néprajzra, az embertanra, a régészetre és még más tudományágakra is tekintélyes szerep vár ebben a munkában. — Ha azonban az őstörténetnek sok tudományágban eligazodni tudó nyelvésznek kell lennie, az általa elért eredménynek a nép egész történetébe való beillesztését már a történészre kell bízni. Ezért zárja le HAJDÚ PÉTER fejtegetésének ezt a szép bevezető szakaszát a következő megállapítással: „Egy nép őstörténetének végső megrajzolása, s a népek történetébe való szerves beillesztése azonban már nem nyelvészeti, hanem inkább történész feladat, mert az őstörténet lényegét tekintve mégis csak történeti stúdium” (31).

Lényeges, hogy HAJDÚ a finnugor őstörténetet az uráli korszakkal kezdi el, tehát azzal az idővel, mikor a mai finnugor és szamojéd népek elődei még viszonylag egységes nyelvet beszéltek a Káma—Urál hegység vidékén, jó 7—8000 évvel ezelőtt. HAJDÚ PÉTER valóban hivatott is arra, hogy az uráli kor őstörténetét is megrajzolja, hiszen a szamojéd népek és nyelvek nemzetközi tekintélyű kutatója, aki ebben a távoli őstörténeti időben is biztos kalauz. Az uráli korról kezdett finnugor őstörténetnek természetesen az is következménye, hogy a finnugor népek történetében a szamojédok is szerepelnek.

A mű első két nagy fejezete: *A finnugorság őstörténete és a Finnugor nyelvek szorosan szorosan összetartozik.*

A szerző az egykori uráli-finnugor nép őstörténetének a nyelvtudomány és egyéb tudományágak által megállapítható főbb vonásait tárja fel, majd az alapnyelvet beszélő, minden bizonnyal már kevert rasszból álló ősnépnek bonyolult keveredési folyamata által alakult, szétvárandórt és kialakult, mai finnugor népekre való tagolódásáról tájékoztat. Ezzel párhuzamosan kifejldik előttünk egyrészt az uráli-finnugor nyelvjárássokra tagolódó alapnyelv, a belőle alakuló, szintén nyelvjárássokra oszló ugor alapnyelv, mely a magyar—obiugor—vogul—osztják nyelvekre bomlik szét, másrészt ugyancsak a finnugor alapnyelvből kibontakozik a finn-permi és ezeknek leszármazott nyelvei; végül a mai, önálló életüket élő egyes uráli nyelvek jellemzése következik, mégpedig úgy, hogy e nyelvek rokonságának és különbözőségének jellemző vonásai, a hangtan, az alaktan és a mondattan területén a nem szakember előtt is világossá válik.

A könyv harmadik, legnagyobb fejezete a *Finnugor népek* történetét ismerteti külön-életüktől kezdve napjainkig a legalkalmasabb régi, újabb és legfrissebb források alapján.

Láthatjuk tehát, HAJDÚ PÉTER „Finnugor népek és nyelvek” c. műve egységes történeti szemléletű, a szerző az uráli ősidőktől egészen korunkig állandó mozgásban, fejlődésben pergeti elének a viszonylag egységes népből és nyelvből kialakult mai finnugor népeket és nyelveket.

A főképpen közös szókincs alapján, de egyéb tudományok segítségével is megrajzolt uráli, finnugor, ugor, és finn-permi társadalom képe nem teljes ugyan — ehhez ugyanis nem állhatott a szerző rendelkezésére a teljes bizonyító anyag, mert a nyelv, a néprajz, az ember-tan és a régészet évezredek óta fennálló, sokszor rejtett szabadtéri múzeuma az idők folyamán sok viszonytalanságon ment keresztül —, de ez a kép így is igaz, mert jól érzékelteti a mindenkor gazdasági alapot és az abban beállott változásokat a vele kapcsolatos társadalmi fejlődéssel és a más népekkel való érintkezéssel, kapcsolattal együtt. Az uráli-finnugor korszak szócsoportja az őshazabeli halászó és vadászó meg gyűjtögető társadalmat mutatja, mely nemzeti szervezeten elt; az ugor ág új szavakkal gazdagított szókinccse már az ugor lovaskultúrát tükrözi, amely valószínűleg azt is jelentette, hogy megindulhatott egyes nemzetségeknek törzsekké szerveződése is, és kezdetét vehette a vagyoni rétegződés. A finn-permi ág szóképzésének új elemei viszont a kapás-földművelés és az állattenyésztés térhódítására mutatnak, mely szintén társadalmi tagolódásra vezetett. — Emellett a finnugor kor indoeurópai és iráni jövevényszavai a finnugoroknak az indoeurópaiakkal, majd az ősránival való kapcsolatára mutatnak, az ugor alapnyelvet viszont valamely iráni nyelvű hatás érte (*hét, tegez*), az északi ugorokat pedig valami nyugat-szibériai hatás, és így tovább. — S miközben a szerző a szóképzés történetében megmutatkozó társadalomtörténeti mozzanatokot rögzíti, ugyanakkor jellemzi a kialakult egyes népcsoportoknak a többitől különböző nyelvi újításait is.

Igy például az ugor ág kialakulásának és jellemzésének fejtegetésekor nemcsak arról értesülünk, hogy ez az ugor csoport a szókincs bizonyossága szerint valamely iráni néppel került kapcsolatba, az ugarság északi része pedig ezen kívül még egy nyugat-szibériai vadász-néppel is, és hogy az ugor társadalom a szóképzés vallomása szerint az előbbi korszakokból örökölt halász-vadász életmódnál fejlettebb lovaskultúrát is megismerte, hanem ugyanakkor sor kerül annak megállapítására is, hogy „az elszakadt ugarság nyelvében olyan változások történtek, melyek a többi finnugor nyelvben nem mutathatók ki”, és hogy e változások hangtörténeti, nyelvtani rendszerbeli és szókincsbeli gazdagodást mutatnak, de ezeknek az ugor alapnyelvi újításoknak a száma mégsem nagy. Ebből viszont az következik, hogy az ugor csoport tagjainak másfélezer éves együttléte lazább és nem folyamatos lehetett (86—7), de ugyanakkor állhatott még fenn lazább kapcsolat az ugorok és egyes rokon nyelvi csoportok — különösen az ugorok és a permiek — között is, aminek a jelentőségét azonban nem szabad elúlozni. Hogy az ugorok a törökséggel kapcsolatban voltak-e (*hattý, hód, szó*), az még vitatott kérdés (80), ennek eldöntése a jövő feladata lesz.

Amikor a szerző — főképpen az ugor nyelvek szókincsének vallomása alapján — a Káma vidéki lótarló ugorokat bemutatja, gondot visel arra is, hogy a szókincsnek ide-

vonatkozó néhány épen ránk maradt mozaikját teljes képpé egészítse ki, az obi ugorok folklorejának, az összehasonlító néprajznak (a lovasnépek jellegzetes övre erősített tegeze és a ma már nem lovas obi-ugorok egy részének szintén övre erősített tegeze), a régészetnek és az írott forrásoknak segítségével: „Főleg azt kell kiemelnünk, hogy az erdős, ligetes vidéken tanyázó ugorok lótaratása és pusztai nomád népek lótenyésztése különbözik egymástól. A pusztai lovasnomádok hatalmas ménesei a sztyeppevidéken dúsfüvű legelőkre találtak. Az erdő vagy a ligetes sztyeppe nem nyújt korlátlan lehetőséget a ló tenyésztésére. A pusztai nomádok gazdasági életének alapja az állattartás, az erdei életmódban azonban még mindig vezető szerepe van a vadászatnak és a halászatnak. Az ugarságot tehát legáltalában lovas vadász, pontosabban lovas prémvadász népek nevezhetnénk. Lótenyésztés és vadászéletmód, a ló használata és ugyanakkor erdei életmód folytatása nem ellentmondó fogalmak, annak ellenére, hogy a lótaratás általában pusztai nomád népeknél jelentkezik” (83). Ennek igazolására azután a szerző több fontos, írásban is rendelkezésre álló ókori analógiára is hivatkozik (pl. a jürka lovas vadászokra és a Bajkál menti erdőlakó mongolokra).

Hogy mennyire körültekintő és sokoldalú ez a mű, annak igazolására meg kell említeni azt is, hogy szerzője nemcsak azt jellemzi, milyen volt az ugor lovas kultúra, de arra a kérdésre is megfelel — a lehetőség határain belül —, honnan eredhet az ugor elődök lovas kultúrája. A felelet erre a kérdésre is tárgyilagos: „Idegen népelemek hatását tagadni a lótenyésztés ugor kori kialakulásában valóban nem lenne bölcs dolog. Más kérdés az, hogy a lótenyésztés ugoros formája teljes egészében idegen eredetű-e. E tekintetben helyesnek látszik arra az álláspontra helyezkedni, hogy az ugoros típusú lótaratás önálló vívmány. Idegen népek hatásával elsősorban úgy kell számolnunk, hogy a ló ismeretét, esetleg nevét egy közelebből meg nem határozható néptől vették át, tehát nem nekik kellett a lovat házasítaniuk. A tenyésztés formái azonban a termelőerők fejlődése során önállóan alakulhattak az ugorok között” (85). Az ugor lovaskultúra ábrázolása azonban ezzel még nem teljes. Rámutat a szerző arra is, hogy az obi-ugor népeknél a lótenyésztés szinte teljesen visszafejlődött, emlékeit jóformán csak a népköltészet őrzi, az ugarságból kiváló előmagyarok viszont vándorlásaik során délre kerülve, lovas életmódot folytató népek közé sodródva tovább fejlesztették lovas kultúrájukat és a honfoglaláskor már mint izzig-vérig lovasnomád nép vonja magára Európa figyelmét.

Ezután még arra a kérdésre válaszol a szerző, milyen volt az ugor nép arculata.

A tudomány mai állásának lehetőségei szerint az ugor nép embertani jellemzéséről csak annyit mondhat a szerző, hogy a több rasszelemből összetevődött uráli nép keleti ága az ugorok és szamojédok elődei „erős és többször ismétlődő mongoloid hatás alatt álltak” (78), és hogy a magyarságnak az ugarságból való végleges leválása után a Káma vidékén hátramaradt europid típusú ugor-csoportok kelet felől behatoló mongoloid típusú néppel keveredtek. E keveredés következtében kialakult a mai vogulok és osztjákok jelenlegi embertani jellege és északi, szubarktikus kultúrája, a társadalom szerkezetében pedig létrejött a *por* és a *mös* elnevezésű két nagy frátia: ezek közül a *mös* frátia a vogulok ugor komponensére mutat, közülük kerülnek ki a vogul népköltészetben „a magasabb népi műveltséget megtestesítő hősök”, a *por* frátia pedig az eredeti ugor nemzetséggel összeolvadt „nyugat-szibériai vadász-társadalomra utal”, s a népköltészetben a *por* a rosszindulatú mítikus lények jelzője. „A *mös* frátia ősnéke *Numi-Törem*-et, a legfelsőbb istent tekintik, a *por* frátriát pedig a *męnkw* nevű ördögtől származtatják. A *por* frátia a medvekultusz, a *mös* frátia ellenben a ló kultusz hagyományozója” (89).

HAJDÚ PÉTER könyvének az ugor korról szóló fejtegetését azért ismerttettem ilyen részletesen, mert ezzel kívántam igazolni azt, hogy a könyv szerzője a nyelvtörténet, a néprajz, az embertan, a régészet, az ókori történelem hiteles, olykor írásban is rendelkezésre álló anyaga és részeredményei alapján olyan összefoglaló megállapításokat tesz, melyek mindig tartalmazzanak eredeti új vonásokat is. Ezért helyes azt mondanunk erről a műről, hogy modern szempontú tudományos szintézis, a nagyközönség számára is élvezetes formában. Hozzá kell még ehhez fűznünk azt is, hogy a szerző az említett tudományágakat mély és sokirányú clemzéseivel az őstörténet problémáinak megoldásában mindig maximális vallomásra szorítja, mégpedig minden tudományágat éppen ott, ahol annak szava dönten esik a latba. Ugyanakkor azonban arra is gondja van, hogy a nyelvi, a néprajzi, az embertani, a régészeti vagy egyéb tudományok tényeiből mások által levont helytelen következtetéseket megfelelő bírálatban részesítse, elvesse vagy kijavítsa, hogy így az őstörténetet a sűrűn veszélyeztetett kritikátlan föltevésektől vagy indokolatlan megállapításoktól megtisztítsa, és megbízható új összefoglalást nyújtson a nagyközönségnek is. Így pl. az uráli, az indoeurópai, az altáji és a jukagir nyelvek esetleges rokonságáról ezt mondja: „Távol állunk így még attól, hogy e nyelveknek az uráli nyelvekkel való rokonságát igazolni lehessen” (50); a finnugor nemzetségi társadalom

jellegeről (atyajogú-e, anyajogú-e) a nyelvtudomány nem tud tájékoztatni bennünket (73); finnugor kori réntenyésztésről szó sem lehet; „Az etnológia és a régészet egybehangzó eredményei szerint ugyanis kétségsbe vonhatatlan tény, hogy a réntartás az aránylag újabban keletkezett állattartási formák közé tartozik” (66). — „Figyelembe veendő az is, hogy a réntenyésztés bizonyos helyeken és bizonyos mértékben a lótenyésztés hatására alakult” (66). Nem beszélhetünk finnugor kori földművelésről sem. „A legsúlyosabb érv a finnugor kor földművelése ellen az, hogy a föld megművelésében fontos munkaeszközök és munkafolyamatok nevei rokon nyelveinkben idegen eredetűek. A 'vetni, aratni, sarló, kapa' jelentésű szavak között egyetlen sincs olyan, amelyik a finnugor alapnyelv korából származna... Az nem valószínűtlen, hogy szomszédaiak révén netalán megismerkedtek valamilyen gabonafélével, de annak természetességig nem jutottak el. Lényegesnek tartjuk emellett azért azt is, hogy a finnugor kor vége felé, a szétraajzás megindulásakor elődeink egyes csoportjai már kezdték elsajátítani a kapás földművelés kezdeti formáit. Erre azonban egyelőre legfeljebb az mutatna, hogy a szétválás utáni finn-permi korban már határozottabban bontakozik ki a termelésnek ez az ága” (71–2).

Külön is ki kell emelni a könyvnek *Finnugor nyelvek* c. rendkívül érdekes fejezetét, mely a preuráli korszaktól kezdve jellemzi az uráli-finnugor alapnyelvet, majd a belőle kiágazó többi alapnyelvet és az ezekből származó mai finnugor nyelvek közös, illetve egymástól különböző nyelvi sajátosságait, újításait. A fejezet végén levő alaki jellemzés folyományaképpen immár jól látjuk helyét a finnugor nyelveknek a többi más-más alaki sajátosságot hangsúlyozó nyelvcsaládok között, de a világ nyelvei közötti jelentőségéről is tájékoztat bennünket a szerző. Közben — igen helyesen — szigorú bírálatban részesíti azt a nacionalista-soviniszta ideológiát, „mely a finnugor és török, mandzsú-tunguz, koreai, japán rokonság bebizonyítatlan hipotézisére épült, ... s a pángermán fajelmélettel szemben egy másik, anti-germán, de ugyanolyan reakciós »pánturáni« fajelméletet terjesztett, s a »Dévénytől Tokióig« jelszó hangoztatásával nyíltan a fasizmus ideológiáját szolgálta. A népek egyenjogúságának marxi—lenini tétele azonban a nyelvek viszonylatában is érvényes” — mondja ki végső tanulságul a szerző (143–44), és nagyon találóan arra a következtetésre jut, hogy a fejletlen nyelvek is egyenrangúak potenciálisan a fejlett világnyelvekkel: nincsen joga senkinek sem egyiket a másik fölé helyezni még akkor sem, ha az egyik világnyelv, a másikat pedig csak néhány ezren beszélik; jöllehet a világnyelvek gyakorlati jelentősége kétségtelenül megvan.

Erre az elvi magaslatra viszi fel a szerző olvasóit ennek a fejezetnek a végén, s ha megállapítja is, hogy a finnugor nyelvek közül a magyart használják a legtöbben, tudjuk, hogy ez nekünk semmi kiváltságot nem jelent, hanem — úgy gondolom — inkább több kötelességet a tudomány művelésében és a közös nagy célokért való munkálkodásban.

A *Finnugor népek* című nagy fejezetben a legtöbb tért az obi-ugoroknak, ezután a balti finneknek és a szamojédoknak szenteli a szerző, ami teljesen indokolt, de emellett kellő mértékben ismerteti a többi finnugor nép történetét is, hiszen a nyelvtudomány szempontjából minden finnugor nép nyelvének megvan a maga jelentősége. Az obi-ugorokkal való beható foglalkozást az indokolja, hogy a magyar nyelvnek az obi-ugor nyelvek a legközelebbi rokonai, a magyarokról azonban természetesen nincsen szó, hiszen a könyv magyar nyelven a magyar olvasónak szól. A balti finnek a finnugorságnak a magyarság mellett másik jelentős része; a szamojédok viszont az őstörténet legrégibb szakasza és a finnugor nyelvek uráli korszaka szempontjából különösen fontosak, ennek ellenére a magyar közönség előtt kevésbé ismertek, bár HAJDÚ PÉTER a szamojédok megismertetéséért már eddig is sokat tett (Szamojéd népek és nyelvek Bp. 1949). Azt reméljük, hogy a szerzőnek ez a műve nemcsak a szamojédokról való ismereteket terjeszti el szélesebb körben, hanem a finnugor alapnyelvről való helyesebb nyelvtörténeti szemléletet is népszerűsíti.

Ami mármot az egyes finnugor népek történetét illeti, arról is azt mondhatjuk, hogy a lehető legsokoldalúbb megvilágításban részesül. Magunk előtt látjuk azt a földet, ahol finnugor nyelvrokaink éltek és élnek; társadalmuk fejlődését, szokásaikat, életmódjukat, anyagi kultúrájukat, népművészetüket, népköltészetüket s.b. Múltjukat — kivétel nélkül valamennyiét — a kizsákmányolás és az elnyomás árnyékolta be. Ezzel szemben ma a Szovjetunióban élő kis finnugor népek a szovjet alkotmány szellemében szabadon fejlődnek: közülük több fejlett mezőgazdaságot és ipart folytat, de akik halásznak-vadásznak vagy állattartásból élnek, azok is modern termelést folytatnak. Iskoláik, irodalmi nyelvük, hírlapjaik, könyveik, tudósai és művészeik, neves költők és írók is vannak. Mindezekről HAJDÚ PÉTER gazdag és friss forrásanyagra támaszkodva tájékoztat bennünket.

A könyvet a finnugorság kutatásának története és gazdag irodalomjegyzék zárja le, ebben a finn szépirodalom legfontosabb magyar nyelvű fordításait is megtaláljuk.

A szép magyar nyelven megírt, gazdagon illusztrált, ízlésesen kiállított könyv nagy nyeresége nemcsak a komoly igényű ismeretterjesztésnek, hanem a szakirodalomnak is, és benne a magyar szakos egyetemi hallgatók ideális tankönyvhöz, a már működő magyar szakos tanárok pedig egyszerű szakmunkához jutottak.

NYÍRI ANTAL

Fekete Lajos—Káldy-Nagy Gyula: Budai török számadáskönyvek. 1550—1580

Bp. 1962. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.

A török hódoltság történeti népeletének vizsgálata, forrásainak közzététele az utóbbi időkben Fekete Lajos professzornak és tanszéki munkatársának, Káldy-Nagy Gyulának érdeméből valósággal újjászületését éli. Mi itt a következőkben főleg a Szegedre, Délvidékre vonatkozó jelentős eredményeket emeljük ki.

Fekete Lajos nemzetközi viszonylatban is jelentős írástörténeti publikációja (*Die Siāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. I—II. Bp. 1955*) számos eddig ismeretlen, hazánkra vonatkozó forrással ismertetett meg bennünket. Velics Antal és Kammerer Ernő emlékeztetes kiadványa (Magyarországi török kincstári defterek I—II, Budapest, 1886, 1890) és Takáts Sándor forrásértékű tanulmányai óta alig volt a hódoltsági magyar társadalmat, népeletet érdeklő ekkora tudományos esemény.

Káldy-Nagy Gyula kitűnő gondozásában megjelent dunántúli és alföldi névanyag település és gazdaságtörténetünknek számos problémáját helyezi új megvilágításba. A szegedi táj múltja szempontjából kiemelkedik: *Two Sultanic Hāss Estates in Hungary during the XVIth and XVIIth Centuries. Acta Orient. Hung. 1961. A Szeged környéki szultáni házbirtokok mezőgazdasági termelése a XVII. század második felében. Agrártörténeti Szemle 1961. Közléseinek tudomásunk szerint még közeli folytatása lesz.*

Mint ismeretes, Szegedet, a szegedi tájat illetőleg az a helyzet, hogy a város hódoltsági levéltára a XVIII. század elején megsemmisült. Így aztán minden olyan újabb forrásanyagnak örülhetünk, amely társadalomtörténeti és néprajzi szempontból az 1522. évi tizedjegyzék szegedi magyarságát a XVIII. századdal összeköti. Fekete és Káldy-Nagy közléseiből a folytonosság cáfolhatatlanul kitűnik, teljesebbé válik, ami egyúttal a szegedi népelet számos archaikus, középkorig visszaívelő vonását is megmagyarázza.

A címben jelzett közös munka budai török számadáskönyveket tartalmaz, amelyekből gazdag művelődéstörténeti, gazdasági és néprajzi tanulság meríthető. Kitűnő Fekete Lajosnak a vámnaplókról, Káldy-Nagynak pedig a pénztári naplókról írt összefoglaló tanulmánya. Nagy figyelmet érdemel az itt felhalmozott török szóanyag, amely sürgősen parancsolja hódoltsági török jövevényszavainkról, egyáltalán az akkori népeletről való eddigi ismereteink kiadós revízióját. Új képet nyerünk belőlük a szállítási, táplálkozási, viseleti kultúráról, ergológiaiáról egyaránt.

A német változatban is megjelent mű néprajzi szakirodalmunknak is jelentős nyeresége. Kívánjuk a nagyérdemű, nemzetközi szakkörökben is megbecsült szerzőknek, hogy munkásságukat számos esedékes kiadvány megjelenésével tegyék még emlékezetesebbé. A könyv megjelenése Akadémiánk céltudatos tudománypolitikáját, de az Akadémiai Kiadó gondosságát is dicséri.

BÁLINT SÁNDOR

Papp László: Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika

Bp. 1963. Akadémiai Kiadó.

A történeti nyelvjáráskutatás igen sok nehézséggel küszködik. Ha összehasonlítjuk a mai és a régi magyar nyelvjárások vizsgálatának lehetőségeit, meglepődünk, mennyivel könnyebb a dolga, mennyivel biztosabban mozoghat a mai, mint a történeti dialektológia szaktudósa.

PAPP LÁSZLÓ könyve bevezetésében e nehézségeket így jellemzi: „A történeti nyelvjáráskutatás nem operálhat egységes szempont szerint, előre gondosan megtervezett kérdőív alapján összegyűjtött anyaggal. Nincs módjában tetszőleges terjedelmű s még tartalmilag is azonos témakörben mozgó magnetofon-felvételekkel szövegeket összehozni a nyelvterület vizsgálandó pontjairól. Azzal kell megelégednie, amit a történelem viharai meghagytak s ebből is azzal, amit lokalizálni lehet.” (i. m. 9). E problémák arra ösztönzik a könyv íróját, hogy olyan

módszert dolgozzon ki nyelvjárástörténeti kutatómunkája során, amely alkalmas a források terjedelmi, tartalmi és műfaji különbségeit áthidalni. Ez az eljárás a statisztikai módszer.

A könyv a keleti magyar nyelvjárások *i*-zésének XVI. századi állapotát vizsgálja a statisztikai módszer segítségével. 400 különböző, levéltárakban gyűjtött XVI. századi iratot vizsgál meg. A szöveg összesen 230 000 szótag terjedelmű. A módszer újdonsága miatt a szerző már a bevezetésben tájékoztatja olvasóit annak problémáiról — hasznos itt az idevágó irodalom rövid áttekintése —, de egy külön fejezetet is szentel vizsgálódási eljárásának részletes taglalására könyve befejező részében. Itt összegezi majd munkája eredményeit.

Maga a tanulmány négy fő fejezetre oszlik. Első része „Az *i*-zés belső nyelvi kérdései” címmel a feldolgozott iratanyag zárt *é*-vel szembeni *i*-ző elemeit veszi számba a következő csoportosításban: 1. a tömorfémák első szótagjában, 2. a tömorfémák nem első szótagjában, 3. a szuffixumok előtt, 4. a szuffixumokban. A második rész az *i*-zés földrajzi, a harmadik pedig társadalmi kérdéseit vizsgálja, végül a már említett zárófejezet leszűri és általánosítja az alkalmazott módszer eredményeit.

A könyvet két hasznos mutató fejezi be, a feldolgozott iratokat egyik sorszám, a másik keltezés szerint veszi sorba.

A könyv a szerzőnek a Magyar Tudományos Akadémia 1961. évi pályázatán első díjat nyert pályamunkájából készült. Kitűnik új módszerének egzaktságával, de számításainak eredményeit, a száraz számadatokat feloldja, éllettel telíti, érthetővé, olvashatóvá változtatja.

A mű megjelenése a történeti nyelvjáráskutatás jelentős eseménye.

VELCSOV MÁRTONNÉ

Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai

Nyelvtudományi Értekezések 32. sz. Budapest 1962, Akadémiai Kiadó.

A szerző a KOLOZS tartományhoz tartozó BORSÁVÖLGY magyar nyelvjárása igetöveinek és igealakjainak tanulmányozására és leírására vállalkozott ebben a tanulmányában. Az anyag 11 faluban történt gyűjtőmunka eredményeként vált feldolgozhatóvá, de a „KISÉSKÜLLÖN gyűjtött anyag nagy része... sajnálatos körülmények folytán elkallódott.” (3) A rákérdezéssel és megfigyelés útján gyűjtött adatok eredetileg mintegy 40 igető viselkedésével voltak kapcsolatosak, de a dolgozatban mégis 73 ige ragozásával ismerkedhetünk meg, mivel GÁLFFY MÓZES, aki a kalotaszegi és borsavölgyi gyűjtésben munkatárs volt, és akinek „A kidei népnyelv igetövei, igealakjai és igeképzői” című dolgozata jelentős részben szintén elkallódott, a szerző rendelkezésére bocsátotta saját kidei anyagát. Ilyenformán érthető, hogy a feldolgozott adatok legnagyobb része KIDÉBől származik.

„Az igetövek” című fejezetben a szerző a következő szempontok szerint alkotja meg az igetövek felosztását: A) Többalakú változatlan igetövek (*áll*, *csinál* stb., összesen 21); B) Többalakú változó igetövek — 1. Hangzónyújtó tövek (*ad*, *esik* stb., összesen 16); 2. Hangzótolldó és hangzóvesztő tövek (*csépel*, *fürdik* stb., összesen 13); 3. V-tövű igék (*nő*, *hív* stb., összesen 22); végül közli a *van* ige ragozását. Figyelemre méltó, hogy a közölt nyelvjárási anyag hangtani szempontból nem egészen egyöntetű, minthogy pl. az *i*-ző szavakban több esetben ejtenek *é*-t is (pl. *beszélek* — *beszilek*). E helyzet — a szerző szerint — „a köznyelv egyre erősödő hatásának eredményeképp alakult ki”. (6) Persze, fölvethető a kérdés úgy is, hogy elismerjük, hogy a hangtani törvényszerűségek nem kivétel nélküli érvényességgel nyilvánulnak meg, s így már a „kivételes” formákat is szabályszerűeknek tekinthetjük. Ugyanez vonatkozhatnék (mutatis mutandis) a hangzónyújtó töveknél a két fő típus (pl. *ad* — *ád*) szembeötlő váltakozásának magyarázatára is. A legérdekesebb és — problematikus volta miatt — a legtanulságosabb a „hangzótolldó-hangzóvesztő” igetövek viselkedésének vizsgálata, hiszen itt mindenütt „rég” és „új” formák élnek együtt (pl. *ferede* — *fürdök*), és így a nyelvjárási adatok következetesen „leíró” szempontú értelmezése elkerülhetetlenül ellentmondásokhoz vezet. Így történik pl. a *ferede* — *fürdök* elemzésakor a *csonka tő* — *teljes tő* megkülönböztetése, holott nyilvánvaló, hogy leíró szempontból a *-k* előtti magánhangzó mindkét esetben a személyraghoz tartozik, s ezért mindkét *tő* *csonka*. Úgy látszik, még a nyelvi jelenségek legtisztább leírásánál sem lehet kikerülni, sem megkerülni a nyelv alapvetően történeti, változó jellegét. Hasonlóképpen a *hív* ige ragozásánál mutatkozó kétszág (*hivu* — *hiju*) is arra figyelmeztet, hogy mind a *v*, mind a *j* — inetimológikus hátustöltő történeti szempontból, attól függetlenül, hogy *v* tövű igeként tartjuk számon leíró rendszerezéseinkben.

Az igealakok szerepét a szerző igen gazdag anyagon, az általa gyűjtött példamondatok segítségével szemlélteti. Feltűnő a nyelvjárásban a határozói igenév (*adva, menve* stb.) széles körű használata olyan összefüggésben is, amely a köznyelvtől idegen (pl. ... *nem vót férhez memve soha. Tizenháromba vótam lépve...* stb.). Kíváncos volna, hogy a szerző mondat-tani szempontból is tipizálja példáit, hiszen így jobban kitűnnék ezen szóalakok előfordulásainak törvényszerűsége. Megkönnyítené ezt a munkát a nyelvjárási szövegek fonetikus átírásának „szelídítése” is, mert nyilvánvaló, hogy a fizikailag kényszerű hangváltozások (pl. *memve*) jelölése zavaró, és éppen ezért elhanyagolható.

BODNÁR FERENC

TARTALOM

<i>Hajdú Péter</i> : A szelkup locativustól és ablativustól a magyar visszaható névmásig	5
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következtető mondatainak története a XVI. század elejéig	19
<i>Velcsov Mártonné</i> : Toldalékok funkcióváltozása	31
<i>Pálfalvi Etelka</i> : Volt-e <i>incs</i> a magyar nyelvben?	39
<i>Sipka Sándor</i> : Adalékok Imre Sándor nyelvtudományi munkásságához	45
<i>Mikola Tibor</i> : Jelentéstani megjegyzések a <i>reg</i> szócsaláddal kapcsolatban	55
<i>Dienes Erzsébet</i> : A nyílt rövid <i>e</i> -vel hangzó egytagú és többtagú szavak az Érdy Kódexben	59
<i>Bodnár Ferenc</i> : Mondat és struktúra	71
<i>Nyíri Antal</i> : Néhány magyar szó eredetéhez	79
<i>Lőrinczy Attila</i> : A mondóka stilisztikai szerepe Móra Ferenc novelláiban	85
<i>Kordé Imre</i> : A dávodai földművelés szókincséből	93
<i>Szabó József</i> : Nyelvjárási szövegek Nagykönyiből	101
<i>Szécsi Pál</i> : Az egyelemű névadás nyomai és a becézés a kabai anyakönyvekben	107
<i>Dömötör Sándor</i> : Solymossy Sándor és a „proletárság”	113
<i>Herepei János</i> : Az aradi és a szegedi bokály	125
<i>Börcsök Vince</i> : A szőlő és must a szegedi tanyák népének téli táplálkozásában	135
<i>Bóna Júlia</i> : Haraszti táplálkozási hagyományai	141
<i>Juhász Antal</i> : Adatok a szegedi kékfestő mesterséghez	145
Szemle	

In memoriam Toivo Vilho Lehtisalo (*Hajdú Péter*) 157. — Az 1962. év finnugor nyelvészeti munkássága (*Hajdú Péter—Mikola Tibor*) 163.

Ismertetések

Hajdú Péter: Finnugor népek és nyelvek (Nyíri Antal) 179. — *Fekete Lajos—Káldi-Nagy Gyula*: Budai török számadáskönyvek. 1550—1580. (Bálint Sándor) 183. — *Papp László*: Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika (Velcsov Mártonné) 183. — *Márton Gyula*: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai (Bodnár Ferenc) 184.